

РОДИМЫЕ
СИЛАМЫ
СОВЕТСКОГО
СОЮЗА

КУПАНА
В
ЛЮБИСТКУ

СВІТЛЕНЬ
ГУЦАЛО

КУПАНЯ ВЛЮБИСТКУ

ОПОВІДАННЯ
ТА ПОВІСТЬ

ВИДАВНИЦТВО
„МОЛОДЬ“
КИЇВ 1965

Євген Пилипович Гудало народився 1937 року в селі Старий Животів на Вінниччині в сім'ї учителів. У 1959 році закінчив Ніжинський педагогічний інститут імені М. В. Гоголя. Працював у редакціях молодіжних газет «Ленінське плем'я» (м. Вінниця) та «Комсомолець Чернігівщини». Тепер працює в редакції газети «Літературна Україна».

Є. Гудало виступає з віршами та оповіданнями. Видавництво «Молодість» у 1962 році випустило збірку оповідань «Люди серед людей». У Державному літературному видавництві «Дніпро» в 1964 році побачила світ книжка «Яблука з осіннього саду».

«Скупана в любистку» — нова книжка Євгена Гудала, куди ввійшли оповідання, новели та повість, написані останнім часом. Герої творів — наші сучасники. Вони працюють, люблять, творять. У творах відчувається подих Поділля, неповторні риси подолян, особливості їхньої

.....

БІЛЯ ЛІХТАРЯ

1

Коли смеркало, то Гаврило засвічував бензиновий ліхтар. Спершу ножиком підрізав гніт, зчищаючи його від кіптяви, підрівнював, залишаючи на твердих пальцях сліди від гасу та перетлілого гноття, видмухував ізсередини таке-сяке порохно. І витирає сірника. Полохкий вогник віддзеркалювався в дідових очах, які глибоко позагрузали на жовтому лиці, згорі затінені кущами брів, і погойдувався дрібною цяткою, що набирала то блідо-золотавого, то блідо-багряного тону. Коли дід кліпав, то вогник в очах гаснув, але горів на кінчику сірника, аж поки не перескачував на вогку смужку гноту. Зразу ж починало смердіти паленим, і воно одворотно забивало нюх, — Гаврило зачиняв засклені дверцята ліхтаря і по рипучій драбині, кожен щабель у якій вибалакував на свій лад, спускався донизу.

Ліхтар стояв на кручі, що круто спадала до Десни. Увечері він світив ніжним, не дуже яскравим полум'ям, відрізнюючись із-поміж зірок величиною й грубою соковитістю. Уночі його червоне світло виразно мовчало серед зблідлих зірок, які ніби дальшали, збайдужівши. Коли йшов дощ, то краплини розбивались об ліхтар, і навколо нього ворушилася мряка, яка заломлювала світло. В туман світло ледве тліло, його жевріючий язичок зменшувався і був майже непомітний від Лисої коси. І в дощ, і в туман дід, лежачи

3

в дерев'яній хатинці на мулькому тапчані, сторожко прислухався до звуків, народжуваних ніччю, і раз у раз виходив надвір перевірити, чи не загасло світло. Гасло воно зрідка, і Гаврило знов, що гасне воно зрідка, але це однаково не відганяло безсоння, бо таку вже мав службу, до якої його поставили і яка його харчувала.

І скрізь він згадував про свій ліхтар. Коли йшов у село до своєї хати сідати, то іноді перед його зором — чи на пагорку, чи в лузі — маячив ліхтар на високому стовпі, і дід протирає очі, відганяв ману. А то баба наказувала підгортати бараболю, і він підгортав, дibaючи з сапою навколо корчів, і несподівано згадував про ліхтар, його спокусливо тягнуло йти до ріки, притьмом іти. А то дід гостював у дочки, пив горілку за здоров'я своїх онуків, співав у гурті з родичами тягучих та голосистих пісень, ще давніх, як знецінька втихав, ставало йому гірко, і він, підводячись із-за столу, казав, що йому пора на службу. Родичі хапали старого за поли, казали, що до вечора ще далеко, а от коли сонце буде в три дуби од землі, тоді й виrushить по проході. Дід непокоївся, щоб там нічого не скoїloся з ліхтарем, коли його не буде, а родичі сміялися і переконували, що як стояв ліхтар, так і стоятиме, не вхопить його. Дід погоджувався й не погоджувався, і хоча залишався серед гостей, але його думки вже були на високій кручі і він уже всім тілом відчував полиновий простір, який не вміщувався під склепінням неба, перекочуючись за обрій; і він відчував, що там земля під його ногами урочисто легка, не така буденна та звичайна, як в інших місцях, і що та земля, біля ріки, з радістю носить його на собі. Це відчуття не давало спокою і кликало йти до ліхтаря, який був укопаний саме там. Дід марудився, нишком вибирався з-за столу і поза хатою, навзгинці попід тином тікав з гостей і, полохливо озираючись, палко бажав, щоб не помітили його втечі, не перейняли та не повернули назад. Підтюпцем, підтюпцем спускався за луги, а тут, у безпеці, сповільнював ходу і йшов

так, як ходять до всякого поважного діла: з пошаною до того діла і до самого себе.

І коли ввечері Гаврило повертається з села до свого ліхтаря, то майже щоразу ліхтар видавався дідові трохи не таким, як був до цього. Ні-ні, він залишався тим самим — міцно вкопаний у ґрунт стовпець, до нього сперта драбина, вгорі тъмно зблискує скляні віконечка — але до його загального вигляду (до того, як він малювався на тлі неба, як вписувався у краєвид, який відтінок прибирав при щораз новому освітленні) додавалося щось таке, що робило його інакшим, і від нього вже віяло іншим настроєм. Проте коли боліли у діда груди, чи ломило крижі, чи на негоду нили ноги, чи просто він був пригнічений невідомо чим, то Гаврило нічого цікавого в ліхтарі не спостерігав, той залишався таким, яким дід звик бачити його протягом багатьох років. Тоді Гаврило ліниво запалював гніт, в його очі ցвяшками залазили відблиски, і старий збувався тих відблисків, одвернувшись та спустившись додолу. Сідав там, де круча похило збігала донизу, підперезана хльостким корінням та підперта верболозами, і задивлявся на воду. Оддалік вона була зовсім темна, аж смолясто-густа, і навіть хвильки на гребінцях не спалахували прозорістю; од берега вода видалася трохи рідкішою, не такою важкою, і під нею ще виднівся пісок, який далі щезав у мороку течії. Дідові очі довго й неодривно були прикуті до води, до її руху, і поступово все, що він перед цим відчував, що міг бачити, захлюпувалося густою течією. Вона заполоняла все, і, крім неї, для діда більше нічого не існувало. Річка примушувала діда нахилитися до неї близче, і дідові kortіло нагнутися над нею, але він стримувався, і поступово зір його затягувався туманом, дід струшував головою, розвіюючи те завороження, і подавався назад.

Помічав ліхтаря на кручині, який пронизував сутінки миготливими променями, і від того у діда з'являлася впевненість. Дерся нагору, тікаючи од річки, і з кручині дивився на

неї спокійно. І тепер здавалося, що те світло горить не тільки в ліхтарі, але і в його душі, і дід з холодною гостротою усвідомлював, до якої важливої служби приставлений. Вже не міг спати на тапчані, перевертався, кректав і щоразу поривався за двері, хоча ніч, поглиблюючись та стаючи дрімучішою, із бездумним вдоволенням, без вітру, без натяку на негоду, облягала навколо хатинки, що єдиним підсліпуватим вікном придавлялася до Десни...

2

Никифор Бичок був приставлений до перевозу. На човні переправляв людей з одного берега на другий. Коли очікував пасажирів на лівому березі, а гукали з правого, то починає тихцем лаятися; видобуваючись на середину, лаявся вже завзятіше, а причаливши, замовкав, тільки ще в погляді палахкотіли лихі іскри. Він любив розповідати про своє життя. Коли в травні до нього приїжджали син з невісткою, то протягом місяця Бичок пригощав своїх пасажирів розповіддю про те, як син кілька літ тому поїхав з батьківської хати, як довго не писав жодного слова, а оце завітав, привіз гостинців: батькові — гумові чоботи і рябенький матеріал на костюм, а матері — і кохтину, і спідницю, і хустку... Невдовзі син поїхав, а Никифорова корова зламала рога, б'ючись у череді. Незабаром про цю пригоду знали жителі більших придеснянських сіл. Тривалий час у житті перевізника не траплялося нових пригод, тому він без найменших докорів совісті розповідав все про ту байку в череді — ділився з тими самими дядьками й тітками по кілька разів: і як корова причалапала смерком до двору без рога, як бідкалася жінка, щоб від того не поменшало молока, і радила Йому, Никифорові, піти поскаржитися в сільраду. Але він не послухав, бо має сяку-таку голову на в'язах і розуміє, що за те з нього сміятимуться. Коли при розповіді Бичок затинався, то були такі, що Йому підказу-

вали, і перевізник здивовано витріщав очі, але таки доводив свою розповідь до кінця — з новими подробицями, яких, напевно, насправді не було.

Останнім часом він уже розповідав про те, як заїжджі два шофери хотіли продати йому три кубометри дров. Колоди були гарні — грабові та березові, і Никифор уже збирається вдарити по руках, але вчасно скаменувся: його втрипало те, що за три куби шофери просили не так уже й багато. А що, як це крадені дрова, — майнуло в Бичковій голові, — і його викажуть? А таки можуть сусіди виказати. І Никифор, шкодуючи в душі, що таке славне паливо вислизав з рук, відмовився од купівлі... Тепер, розказуючи хліборобам та механізаторам про все це, перевізник допитувався, чи не здається їм, що ті три куби дров були не крадені і він даремно налякався. Одні відповідали, що дрова могли бути й краденими — хіба ж важко двом здоровим дядькам з машиною набрати крадькома готовенького; другі казали, що, може, лісник за якусь півлітру та смачну закуску і не помітив, як на віддаленій дільниці прихопили трохи палива; а треті припускали, що, можливо, дрова й не крадені. Слухаючи перших та других, Никифор жалкував, що не купив за безцінь грабові та березові колоди, а слухаючи третіх, відчував задоволення, що він не з лопудька, його не ошукаєш, і коли вже ви поласували на громадське добро, то й кара хай впаде на ваші плечі, а не валіть ту кару на чужі плечі, бо їм і без того важко. І, так міркуючи, він уже починав сердитись, ніби його й справді було ошукано, і гнів бухтів у ньому, як прокислі дріжджі.

Поночі примикав натомленого човна. Послухавши, як об просмолені борти трутися хвилі, розправляв широко груди, аж потріскувало, і поволенські йшов од Лисої коси на червоне світло ліхтаря, що роздмуханим вугляком тлів на кручині. Гаврило сидів чи між вільшаними кущами, чи на теплій оденній спекі траві, чи марудився на своєму куцому тапчанчику, він стрічав Бичка мовчки, і балакучий перевізник

також ставав мовчазним, запалював ядучу махру, звільна чадів, і його смагле обличчя сивіло од диму. Згодом Бичок брався покректувати — спершу здушено й давко, далі вже бадьоріше, і коли порушував густе мовчання, голос по-рипував незмащено, деренчливо:

— Сьогодні з Чернігова кількою приїжджало, то ловили рибу за косою. Всенький день нидили, а, думаете, що попалося їм?.. Півторби лящів та верховодки... Не вміють... Та й місць не знають, а надибати — око не те і нюх не той.

— Було сказати, щоб до кручині йшли...

— І біля кручині ніяка хорoba до їхніх гачків не вчепилася б... Хіба не видно рибалки?.. Рибалку видно зразу, а з них не рибалки, а саме тільки казна-що...

— Біля кручині і дітлахи хваткою ловлять...

— Дітлахи!.. Із села дітлахи, не звідкись... Вони тобі самого чорта зловлять, тільки попусти...

— І за опустом водяться...

— І за опустом!.. Але хіба вони втямлять, де водиться? Ото як не привезеш у город та не продаси, то нізвідки й не матимуть.

— То було сказати, де ловиться,— сердився Гаврило.

Перевізник смалив цигарку. Коли затягувався, то жаринка спалахувала, освітлюючи кругле, з закам'янілими рисами лице.

— Ото їм з тією рибою, як мені з тими дровами,— обшивався.— І бачиш, і помацати можеш, а вхопити — зася! Ви ще з бабою торфу не копали?

— Десь аж по жнивах спробуємо...

— Так і я... Доведеться зимою в печі торфом палити. Соломи випишуть у колгоспі... А от хліб пекти... Як напалиш березовим полініяччям — один смак у хліба, а коли торфом, то вже не те: що б ви мені не балакали, то не те. І хліб, і не глевкий, а дух не той... Чи то жмикрути були, чи чесні люди?

— Хто?

— Та тих два лобурі, що хотіли спродати паливо мені.

— Може, чесні, але копійка потрібна нагально, то вони й небагато просили... Всяк може бути...

— Атож... Шкода, що в рот не попало, а по губах текло. На другий раз буду кмітливішим. А таки ж продали вони комусь ті куби, не може того бути, щоб не продали.— І Бичок до терпкості в грудях заздрив тому незнайомому спритникові, що вилупився розумнішим та відважнішим од нього. Аж спльовував спересердя і дуже скрушио чухав по-тилию.

Гаврило ж не зараював. У нього ревматизм крутив ноги, і дід болісно прислухався до німого ниття, до раптового поштрикування, яке то гостро, то тупо підпалювало болем його тіла.

— Коли тепер лучиться така оказія, то дзуськи щось випущу,— обіцяв Бичок. І затихав, обмірковуючи плани, як то лучиться йому неабияка оказія і він вилущить із неї зиск. Голова йшла обертом од солодких думок, од цілоденnoї втоми і викуреного тютюну.

Побажавши дідові на добраніч, повертається до села. Навколо комашнею і цвіркунами приглушено гомоніли луки, родючий дух землі забивав ніздri. А Бичок пригадував той випадок з дровами і все більше переконувався, що дядьки то були чесні, ім таки й справді потрібні нагальні гроші щось там купити, а він недовір'ям та підозрою собі самому й шкоди завдав. Вже біля села озирається — за луками, серед ночі, жеврів ліхтар, посилаючи йому вслід короткі, крихкі промінці.

Баба приносила у вузлику обід. Коли — горнятко кулешу, коли — борщу, коли — юшки та ще окраєць хліба і молодої цибулі. Дід любив цибулю. Вмочав її в зернисту сіль — і

хрумтів. Як виступали сльози, то не втирав, а сидів із засліпленим зором. За своє життя баба переносила йому у вузлику багато обідів. І в поле, і в садок, і на баштан. Горячко ставила в кошик, а то більше замотувала в хустину чи в білу пілочку. Була сама невеличка, але туга, як поглив'яний дзбанок. Народила десятеро дітей: двоє перших ще маленькими переставились, а решта повиростали і в люди повибивались. То тієї, то другої неділі навідувалися онуки, і вона завжди турбувалася, аби напоготові був гостинець для них. А як не було гостинця, то вона чи латку поставить, а чи дрібненькому носа витре. Було важко вгадати, скільки їй років. Часто бабі здавалося, що вона завжди була такою старою.

...Дід разом з усіма косарями довів до кінця гони, далі витер віхтиком сухої трави косу і сів під верболозом. У горщику був борщ з грибами, а в макітрі — вареники з вишнями, посыпані цукром. Дід обчищав цибулину, вмочав у сіль і живав з хлібом. Він мовчав про своє, а баба — про своє. Мовчали вони багато, очевидно тому, що пережили чимало. Сонце пекло їхні лиця, руки, осідало грубим загаром, сонце сипало пригорщами проміння в їхні душі, намагаючись висвітлити їх із середини, а вони сиділи врівноважено спокійні, заглиблені втиші, яка роками настоювалася в них. Поївши, дід сказав:

- Никифор оце на сінокіс прибігав...
- Кинув перевіз?
- Може, людей не було... То просить, аби я із завтрашнього дня заступив його на човні.
- А ліхтар хто ж доглядатиме?
- Ліхтар — уночі, а то за дня.
- Не здужаеш ти, хіба ж справишся? За те, що косиш, нам сіна колгосп уділить, а з перевозу сіна не матимеш, корову зимою чим годуватимемо?
- Леваду свою викосимо, то буде що на зуб покласти.
- І надовго Бичок ладнається?

— Тижнів на два... Син з невісткою на Донбас покликали.

— Це ж світу скільки побачить!

— А побачить...

Баба зав'язувала посуд у хустину і йшла до села. Косярі зводилися і починали нові гони. Дід займав свою ручку. Коса тьохкала, то шикала, то видзвонювала. По густій і високій траві вона шипіла, енергійно відсапувалася. І близька зеленкуватою кров'ю, яку він витирав віхтиком, перш ніж мантачив та приласкував її бруском. Сонце ворушилося на синюватому, задимленому лезі вогкими живчиками. Дід розмахувався ширше — і трава майже безшумним дощем падала навзнак. Тільки пожадливо сопла коса. Парило, повітря голубіло й важко осідало до землі. Косярі, витягнувшись журавлиним ключем, клали за собою покоси, які здавалися жалібно розпростертими...

Поночі, коли вже дід засвітив свого ліхтаря і, сівши на порозі благенької хатини, задивився перед собою в ніч, яка пахла передгроззям, знову завітав Никифор. Він був трохи напідпитку, тому безладно розмахував руками. Говорив дуже голосно, аж гуло в темних сінцях.

— Я так думаю, діду, що варто поїхати, — всідаючись на переверненому погнутому відрі, провадив він. — Коли син з невісткою запрошують, то відмовлятися негоже.

— То їдь, — обзвивався дід.

— От ви кажете їхати. І я кажу, що їхати. Бо як там далі буде, ніхто не знає, а чоловікові одне життя судилося, еге ж? Село — воно село і є. І річка так само. Ну, що цей перевіз? Туди-сюди, сюди-туди. Ото як півень: пригнеш до землі, проведеш крейдою лінію, а він сидить, дурень, думає, що прив'язаний. А я ж — не півень. Мене ніхто не впинав... Син пише: приїздіть.

— То їдь, — радив дід.

— І молодицю свою захопив би, та її хіба зрушити з місця? Як камінь, присмокталася та загрузла. Хай... А я

роздивлюся та принюхаюсь, то може й переберусь туди. Чи не так?

— Так,— мовив дід.

— Е-ех! — хрипко вигукнув Никифор.— Е-ех!

Почуття нуртували в ньому, у вухах дзвеніло, він хотів розповідати про свої майбутні мандри, але тільки безладно розмахував руками і, съорбаючи, втягував повітря. Йому кортіло вже йти, і з дідом побалакати кортіло, і перевізник совався на відрі, яке ще більше розплющувалось, осідаючи.

— Е-ех! — бив себе кулаками по колінах.— Таки не повернуся! Був у селі Никифор Бичок — і не стало Никифора Бичка. Може, хто згадає... А як не згадають, то хіба мені важче од того стане? Е-ех! Правда, діду, чи ні?

— Правда.

Никифор поспішно зводився — і шурхіт чобіт танув на стежині. Але скоро той шурхіт наблизався — це перевізник повертається назад. Нагинався над дідом, дихаючи горілкою, і просив:

— Ви ж за човном дивіться. Бо хоч колгосп купив човен у мене, але він одинаково ніби мій... На той бік береть десять копійок з чоловіка і на цей — десять. А квитків давати не треба, контролю нема, то й вам перепаде щось...

Не було чим дихнути, як у печі. Вгорі зрідка ворушилися жилаві блискавки, але беззвучно, без погуркування. По Десні йшла баржа — рухалися вогники спереду й ззаду; коротко ухнув буксир — і луна задихнулася.

«Мабуть, вугілля до Чернігова»,— подумав дід. У грудях вгніздився давкий смуток, і дід зайшов до хатини, вклався на тапчані, щоб полегшало. Задрімав, але скоро прокинувся: за дощаними стінами лив рівний дощ, і по гонтовій покрівлі шарудили струмки. Накинув дощовика і вибрався у вогку свіжість. Од того збадьорів і відчув себе зібранише та радініше. На краю кручі горів ліхтар, закутавшись у серпанок з краплин та розбризканого в тих краплинах світла...

Тепер уdosвіта не добирався до села, а відмикав біля палі човен. Ланцюг бовтав у воду, але дід складав його у кормі і притрушував лепешкою чи лопухами. І поки зводилося кругловиде сонце, поки танув над річкою туман і з'являвся перший пасажир, вкладався в човні на висушеній рогозі й куняв. Скидалася риба; нагинаючи кушир, ледве чутно бриніла течія; кволі промені твердішали од палкості й лагідно покусували за щоки; вогкість піднімалася знизу, од води й піску, а вгорі цвіли весняними фіалками хмарі — швидкі й розкошлі. Оддалік народжувалося шурхотіння — йшла людина, чіпляючись полами об кущі, черевиками — об кропиву, шерхло терлися підметки об стежку. Кроки наближалися, чулося дихання, поряд з човном лягала тінь — і дід зводився.

— Доброго ранку! — віталася огryдна тітка і ставила спочатку в човен корзину, перев'язану рушником, а потім уже сама переступала з берега. Дно хилиталося, і тітка дуже швидко сідала на лавку, щоб не звалитись у воду. І казала: — Гойдається, окаянне, ще шубовснеш ненароком. — І коли дід не поспішав рушати, очікуючи, може, що хто надійде, тітка бралася благати: — Та поїдемо, діду, бо я спішу. На толоку, до свого швагера. Це ж родичі посходилися, а я в свинячий голос приплентаюся. — Губи її витягувалися в шворочку або ж зав'язувалися вузликом, і така вона була свята та божа, що хоч мотузя з неї крути.

А на тому березі вже бовванів чоловік і нетерпляче махав рукою, щоб переправили сюди. Дід одштовхувався і гріб проти течії. Коли весло занурювалося, то навколо нього часто скипали пухирці. Зносило. Тітка сполохано хапалася то за корзину, то за борти. Коли приставали до берега, вона виймала з корзини двійко варених яєць, розплачуючись ними за перевіз.

— Візьміть, візьміть, — припрохувала. — Поснідаєте.

— Та баба вже досі несе сніданок.

Тітка виймала з-за пазухи вузлик, роздлубувала і довго шепчучи лічила мідяки. Потім перелічувала. І, зітхаючи, віддавала. Вигляд мала скривджений і водночас гнівний.

— Ви ж не багач, діду,— казала і йшла.

За день переправлялося багато всякого народу. Той поспішав на родини, а той на похорон. Той переправлявся, щоб купити в знайомого бондаря діжку, бо вже огірки доспіли, а треба ж на зиму наквасити; той просто хотів навідатися до свекра та випити з ним оковитої, бо свекор на тому тижні заколов кабана і має свіжину. Інший хотів позичити в тракториста із Колодниці старого велосипеда, бо той тракторист придбав собі новісіньку машину, то навіщо йому стара. Двоє дітей добувалися в гості до баби, і обое боялися дороги, і старого перевізника, і ліхтаря на' кручі, і широких луків, які слалися скатеркою, а на тій скатертинці сіріли копиці сіна, а за ними — хати під стріхами теж були схожі на копиці, тільки що в садках. День просякав спекою, блакить також набрякла спекою, і вже дихало густим переджнів'ям, вогкуватою восковою пшеницею, нестужавілим житом, а бджоли, забризкані білим чи жовтим пилком, пахли молоденьким медом. Сонце схилялося з полудня, а день схилявся до вечора, який диває по землі тихою стуною. Баба приносила обід, і дід ів похапцем, бо чекали подорожні перевозу. Смеркання осипалося попелом, погойдувалося на хвилях, і хмари, згори осяні цілушкою призахідного сонця, знизу вже підплівали сутінками. Хтось кричав за стрижнем — і голос тонко танув удалині, забарвлений зеленкуватою музикою, а трохи нижче — вже жовтуватою, наче підведеною глинаю. Вода побулькувала наморено, а течія напирала все дужче, і човен повільніше перетинав ріку, аж доки не заспокоювався біля палі, прип'ятій на іржавому ланцюгу. Дід засвічував свого ліхтаря і йшов спочивати до хатини. Засинав сторожко — і скоро схоплювався. Вичапував надвір і прислухався: начебто кликали з того берега, щоб

переправити. Але долинало тільки жаб'яче кумкання з болота й сюрчання коників із лугу. А ніч згори була накрита великим темним решетом, геть чисто подіривленим зірками... По ріді йшов пасажирський пароплав на Київ: два поздовжні разки освітлених вікон гінко посувалися повз береги і вже щезали за Лисою косою. І несподівано туга за чимось невимовно дорогим струшувала діда, аж дрижаки пробігали по шкірі, і він сполохано прикладав долоню до серця. Вже зникли в темряві два разки яскравих вікон, а туга залишалася. І дід згадував про Бичка, який так ось поїхав. І невідома сила змушувала його йти берегом, навздогінці за пароплавом. Але він стримувався. І відсапувався, ніби поборов чималенький шлях.

5

Того дня мрічило, і роботи на перевозі було небагато. Зранку переправлялась молодиця з півнем під пахвою. На середині ріки човен гойднувся, і вона випустила свого червонястого. Той вдарив крильми об дно і виплигнув через борт. Молодиця злякано закричала, а коли дід виловив його, то притиснула півня до живота і, зігнувшись у попереку, сиділа закам'яніло. На тому березі забрав хлопчака з рушницею. Хлопчак тримався дуже незалежно і пильно розглядався по боках. Од прихованого хвилювання уста його зрідка тремтіли.

- Не тоне корито? — запитав він з недбалою зневагою.
- Не тоне,— заспокійливо мовив дід.
- А дарма! — муркнув хлопчак.

Зійшовши, хлопець не перекинув рушницю через плече, а ніс її наперехват, і з усього було видно: він пишається тим, що має зараз у руках рушницю, з якої можна стріляти. Правда, набоїв йому батько не дав, доручивши відвезти дробовика братові, а то б він і в ворону вистрілив, і в пеньок вербовий, і в небо...

Дід сховався од негоди в курінці під берестом. Чи довго сидів, чи ні, як зовсім близько пролунало:

— А-го-го-го! Де хазяїн?

Й інші голоси — чоловічі, грубі, тверді од куріння, хрипкі од натуги — загоготіли слідом, зареготали, загалакали:

— Агов!

Коли дід навколошки вибрався з курінця, то побачив перед собою п'ять високих чоловіків у зелених плащах із затишними ворками на головах. Вони місили яловими чобітами пісок, і з-під жовтуватого сирого проступав білий сухий.

— Ось і Ной,— мовив один з них, а інші засміялися.

Вони хотіли сідати в човен усі зразу, але дід сказав, що так можна перевернутись і втопитися, тому нехай спершу сідає двое, а потім він перевезе решту. Вони знову засміялися і запитали:

— А чому зразу не троє, а двоє?

— Бо хвиля на ріці... Як перевернуся з трьома, то двох уже не переставлю. А так хоч двох спробую...

— Чим не Ной,— сказав цибатий та задерикуватий, із сузір'ям веснянок на щоках.

У човні дід чи то сказав, чи запитав:

— А ви ж приїжджі, мабуть...

— Ми, діду, нафту шукаємо,— мовив веснянкуватий.— Знаєте, що таке нафта? Без неї трактор не піде, літак не полетить.

— У нас шукаєте? — начебто не повірив дід і тепер уже пильніше подивився на них. Сиділи перед ним здорові та міцні, плечисті, і човен під ними занурювався глибоченько. Позирали на перевізника усмішливо, із ледве вловимим дружнім кепкуванням. Відчувалося, що скрізь вони почування себе господарями і на нове місце приходять, як у хату, добре обжиту. І дід відчув себе перед ними трохи невпевнено, хоч це була його ріка, на якій виріс і на якій трудився.

— У вас,— охоче відповів цибатий.

— Не надібали ще? — на всякий випадок поцікавився.

— Надибали,— незрозуміло засміявся ластуватий співрозвомовник.— Коли вже товариш Сапронов береться шукати, то знаходить.

Очевидно, товаришем Сапроновим був він сам, бо його товариш застеріг:

— А ти не дуже хвастайся.

— У моєму роду брехунів не було.

— Мабуть, великий рід,— з повагою похитав головою дід.

Товариш Сапронова сказав:

— Рід великий, а закінчується на брехунові.

— У мене вже син є! — весело заперечив Сапронов.

— Де ж ви нафту нашупали? — обережно подікавився дід.

— За Колодницею. Вже готова одна свердловина.— І, сплигуючи на берег, сказав: — І для трактористів вистачить, і для вашого мотоцикла, якщо маєте. Скоро тут міст збудують, обійдуться без вашого човна.

Дід хотів був сказати, що це не його човен, а Бичків, проте вчасно стримався. Бо що, як почнуть розпитувати, хто такий Бичок та куди повіявся. Неодмінно кепкуватимуть. Тому дід мовив:

— Ні, я при ліхтарі служу.

Але вони, мабуть, не почули, бо одійшли і сковалися від дощу під вербою.

Ті троє зігнулися, прикурювали від запальнички. Запихкали, втягуючи димок, і щоки в них западали глибокими вирвочками. Один за одним ступили в човен, але останнього дід перепинив веслом.

— Спершу цих двох, а потім уже вас... Хвиля висока.

Коли перевозив і того, останнього, сказав:

— Так надійніше... Суденце вутле...

— Буває, що перевертається?

— Бувати не буває, але так надійніше.

— Не бійтесь, випливу.

— Воно то так, але все ж таки...

Стежив, як вони віддаляються. Витягнулися вервечкою, заходячи в балку. Спершу щезнув один, потім — другий... І як не було іх... Здивування ворухнулося в ньому, навіть звівся, щоб побачити, чи вони таки справді є. Але щезли-таки в балці. Його гукали з того берега, а він усе не міг відштовхнутися.

Того дня розказував про них двом дояркам, що добиралися у Вовчки на нараду передовиків. Молодша перебільшено допитливо прислухалася, а старша висловила побоювання:

— Аби молока не поменшало. Нафта ж...

Тесляр з інструментом у мішечку покрутів здивовано головою і, хитро звузивши вицвілі очі, мовив:

— Ви бачите!

Коли смерклося, Гаврило прип'яв човна до палі, черпаком вихлюпавши воду. Ножиком підчищав гніт, і на пальцях зачорніло гасовою кіптявою. Богник тримтів між шкарубками долонями принишкло й довірливо, аж доки не перекинувся на гніт, розіллявшиесь полум'ям по його рівній смужці. Дід зачинив дверцята й по драбині спустився донизу. На обличці деякий час зберігався відблиск тепла, але скоро вимерк. Почував себе піднесено, ніби зазнав сьогодні великої радості. Лежачи на тапчані, доскіпувався: «Що ж це зі мною, що трапилося?..» І не міг відповісти, не міг перемогти оту веселу легкість, що купчилася в ньому. Переvertався з боку на бік, прислухався до вітру, до того, як замашні краплини з льоту дзьобають шибки. А потім якось одразу пригадав: «А-а, це ж ті люди, що шукають нафту!..» Виникло перед очима, як вони по одному пропадають у прирічковій балці,— і звівся. Був радій з того, що переправив їх. Таки добре, що по двоє брав, таки добре. Все тіло стерліло од радості, полегшало.

На кручі у ліхтарі горіло рівне світло. Зблизька воно було білим, а знизу, від Лисої коси, затишно червоніло. Навколо ліхтаря заламувалась маленька нічна веселка...

Гуркнув холодний грім, м'яко поточився за горбату латку рапсища — і захлинувся. Григор шмагнув пужалном гнідого, штрикнув чалого, і віз погуркотів по груддю хутчіш. На вітрі, набухлому полиновою гіркістю, хвости косичились убік, а коні піднімали їх догори. Збліскували підковані копита, потопали в поросі. Григор, остигаючи від такої їзди та відчуваючи передгрозовий подих, звеселів, тіло його затверділо, вкрилося сиротами, він ще раз озирнувся по боках, на рапс та на бурячище, які почорніли, набравши тривожної барви.

— Нн-о-о! — гукнув голосно і смикнув за віжки з сириці.

Дівчина йшла прудко, придержуючи то лівою, то правою рукою спідницю, що кипіла навколо її ніг. Григор, здалеку приглядуючись до неї, проскочив трохи уперед, далі осадив коней. У дівчини було смагляве обличчя, губи — як вишнева кора, і в погляді з тугою насторогою також бликали вишневі барвинки.

— Гроза,— сказав їй Григор і запропонував: — Сідай, то підвезу.

Вона боком примостилася на полудрабку, парубок цвовохнув. Соняхи цвіли над шляхом, у кожному решеті було по вінця жовтої радості. Коні щутили вуха... Дівчина сиділа зігнувшись, міцно вхопившись обома руками за полудробок.

— З району вертаєш? — поцікавився Григор, розуміючи, що вона також думає про нього.

— З поля.

Звуки її голосу розлетілися по вітру, як одвійки, але парубок однаково вловив відповідь. З поля, то з поля... Двигнув грім — гнівною скоромовкою, і загорілося провалля між хмарами — чиркнула блискавка. Ну, перескочать вони через Хрещатий яр, а біля хутірця й намочить. Брезентовика не взяв — зрання на дощ не бралося, тільки з полуодягу за парило... На синьоголових будяках примощувалися метелики, ще не повтікали. Між пшеницями — балка, скот пасеться. З ковбані дві голови стирчать: пастушки сковалися, у воді тепліше.

— До мене пересідай, на солому,— обізвався Григор,— бо трусить там.

Дівчина, мабуть, вагалась. А коли в Хрещатий спускалася, то пересіла. Ноги підібгала під себе, спідницею обтушкувала. Краечком ока помітив Григор: зволожилася вишнева кора її губ, дощинка стигла поблизу. Вона ж не осмілювалася глянути в його бік, дивилась перед собою прямо, не кліпаючи.

Серед жита уперідив дощ, рівний, густий. Григор спинив коней, залиш під воза й сів навпочіпки. Згодом і дівчина сплигнула, теж примостилася збоку. Григор, запалюючи в курінці з долонь цигарку, осміхнувся. Вже не стугонів грім, тільки ллялися потоки, побулькуючи, з прицмаком, з холодним повітом, що бризкав вогкими одсійками. Шпориш, стрілчаста мишійка, в'юнка березка викупались від пороху, заяскравили чистою, вишаруваною зеленню. В житі стояв рівний шум, бо дощ вигасав серед стебел настирливо, однomanітно.

Григор підсунувся до дівчини, обкутав її лице тютюповою сивиною, сказав співчутливо:

— Закоцюбнеш у цій блузочці. Але ж і я — в самій сорочці.

— Пережду,— сказала тихцем дівчина, уникаючи глянути на нього. Вона мерзлякувато склада руки на грудях, голову втягнула між плечі, і в усій її постаті, і в тому, як вона скульчилася, відчувалась безпомічна настороженість.

— Що ж ти робила в полі? — запитав Григор.

— На буряки дивилася наші...

— І як?

— Дош одеї — впору якраз.

Лице її спалахнуло — мигнула блискавка, що розкоренилась над полями, але скоро полиск розтанув, тільки в очах залишилися мокрі світляки з теплим відливом.

...Тепер колеса не стугоніли, залишаючи на грузькому шляху риштаки, які подекуди пірнали в калюжі. На колючках будяків тримали хисткі краплини, іноді скапуючи, а жито наче диміло, хилячись, і випростувалось, коли губило зловлену дощинку. В'їжджали в Кураву, в тиху глиб між садки та хати, в річище вулиці з берегами сірих тинів. Лопухи тримали в зелених пригородах малі озерця, а на вишні — не втамкуеш, то ягоди тримтять чи краплини... Дівчина зцибунила додолу, всміхнулася і сказала:

— Спасибі, що підвіз.

— Тут живеш?

— Тут.

— А може, зі мною далі поїдеш? — пожартував Григор.

— У батьків ліпше! — заперечила вона і подалася геть.

Григор деякий час дивився услід, потім шмагнув коней... Від'їхавши трохи, пошкодував, що не довідався, як її звати. Він і сам не знов, навіщо здалося б йому ім'я незнайомої дівчини, яку випадково підвіз і з якою під возом ховався від дощу, але жаль ворухнувся в ньому дужче. Він аж озирнувся, чи не видно її, але дівчина вже розтанула між вишняками. Розгнівався на себе, навіть йолопом обізвав... Але вибрався з Курави, попав на дорогу, встелену щебенем, і коні побігли легше, а несподівана гіркота з часом пропала, тільки ледве вловимою краплиною здригалася на денці душі.

...Вже спілого літа він одвозив дядині кадубець меду на Заливанщину. Погостював у родичів, побавився з їхніми дрібними дітьми, випив трохи, як годиться, і по надвечір'ю, через тіні, рушив додому. Стежив, як у глибокому небі багряною кров'ю сходить хмарина, як та хмарина, коли вже проминув її, з другого боку барвилася пухкими жовтанцями, а звіддалека тонко задзвеніла рожевістю. Викошене клеверище чорніло серед білої стерні, а ожереди та скирти м'яко потопали в жив'яних сутінках. Шорстко пахла курява, а придорожні клени серед настовбурченого віття намагалися зберегти денне тепло, яке поступово розмивалося свіжістю, різкуватою переднічною вологою... І хоч Курава лежала збоку, але Григор вирішив звернути і звернув, поторохтів повз баштан, увесь у ластовинні рябих кавунів. Об'їхав околицею село, щоб потрапити на ту вулицю. Навмисне стримував коней, іхав поволенъки, щоб здібати людей та розпитатися до пуття, але стрів тільки бабу, що несла коромисло на плечі... Спинився, запалив цигарку, сидів на сіні в бентежному очікуванні і відчував, що пальці на руках тремтять. Гупали зрідка яблука в садку за тином, з шелепанням продираючись крізь листя, а на городі, серед картоплиння, заходилися два цвіркуни: то один сухо стрекотів, то другий, а то обидва сперечалися завзято, і западливий стрекіт вилущувався із них з болісним тріском.

Остигло трохи Григорове хвилювання, він хрипко вйокнув. Біля сільмагу товпилися дядьки. «Спитаю в них», — вирішив. Поздоровкався з куравчанами, купив у сільмазі сірників та цигарок. Запалив на ганку, пригостивши смаглястого тракториста, що продовживав розповідати якийсь дотеп. Дядьки, дослухавши дотеп, засміялися. Якраз мимо проходили дівчата — і з завмиранням Григор приглянувся. Не було... Смаглявий тракторист гукнув до них сороміцьке — вони ж і не озирнулися.

Григор усе тупцявся. Питати без імені — голку в соломі шукати. На глузі піднімуть. Е-ех!.. Він сердито зійшов

з високого ганку, черевики загупали по камінню, і дядьки йому вслід засміялися, бо тракторист сказав щось смішне про нього.

Село одпливало й одпливало назад. Прокльовувались вогники у вікнах, меркли за деревами. Вихопився з двору невп'ятий собака, ощерено сікався — і Григор уперіщив батогом, аж скрутівся той. Поля німували. Густа темінь колосилася навколо нього, з рову гірчило полинами. При обрї дзвякнув тоненько вогник, умер, знову проткнувся. Дуже не хотілося їхати Григорові. Хоч бери та ще раз назад вертایся... І коні ступали неохоче, ніби не додому пізно поверталися. Вогник при обрї шилом гострим ще раз чвиркнув: молотили...

ОЛЕНЬ АВГУСТ

O. A. Прищепі

Женя повертається зі школи. Двірники кололи на асфальті лід, дрібні крижинки вилітали з-під ломів і, виблискуючи гострими крайками, перелітали в повітрі. Падаючи, вони кришилися, ставали не такими яскравими. Сонце дивилося на місто доброзичливо, широко усміхаючись. І та усмішка випромінювала стільки тепла, що крижані скалки танули, підтікаючи свіжою водою, а по димно-сизих бурульках, які висіли на ринвах, котилися дзвінкі холодні краплі.

Жені було весело. Він розмахував стареньким портфелем, з якого виглядали підручники та зошити, і, озираючись на всі боки, виспівував. Женя виспівував про те, що двірники рубають лід, що в струмках, які течуть уздовж тротуарів, купаються смішні та хмільні горобці, поскубуючи лакованими дзьобиками кожну пір'їнку на собі. Він виспівував щось і про тих зустрічних дівчаток, які проходили мимо в розстебнутих пальтах, з грубуватим рум'янцем на щоках; зараз вони здавалися йому ще більш дивакуватими й гідними зневаги, ніж будь-коли.

І раптом Женя зупинився. І не тому, що на розі вулиці, де збоку примостиився скверик з плакучими вербами, стояв натовп. Женину увагу привернув не натовп, а те, що прикувало увагу натовпу.

Знімали кіно. Один чоловік, якого зразу ж можна було

визначити як найголовнішого, сидів на такому високому стільці, що аж ноги його висіли над землею. Коли щось було не так і чоловік сердився, то він енергійно махав ногами, неначе іхав на велосипеді. Перед ним був масивний незрозумілий апарат, який міг разом із стільцем рухатися по двох рейках, наближаючись або віддаляючись від жовтого автобуса. А біля жовтого автобуса повільно виростала черга. Спершу стояв дідусь, який читав газету. Дідусь раз у раз поправляв окуляри і зиркав на сонце мружачись. За ним прилаштувалася молодиця з кошиком, з якого виглядав стурбований довгошій гусак. Далі дівчина у вовняній хустині. Дівчина була дуже гарна, ій було душно, і вона почала розв'язувати хустину, аж доки вугільні коси не розсипалися в неї по плечах. З незалежним виглядом повільно наблизився студент. Він трохи здивовано зиркнув на гарну дівчину, а потім обличчя в нього стало таким, неначе біля автобуса нікого, крім нього, не було. Підбіг хлопчик з ранцем за спиною і, не стаючи в кінець черги, пробрався аж до зачинених дверей автобуса.

Женя непомітно для самого себе перейшов вулицю і спинився в черві. Його помітили не відразу. Можливо, думали, що це також малий кіноартист. Але Женя не вмів грati. Він повернувся спиною до студента і дивився на чоловіка, який сидів за зйомочною камерою на високому стільці.

Режисер Альтов зразу побачив зайвого героя. Гримаса невдоволення з'явилася на його стомленому обличчі. Завжди маєш клопіт з вуличними перехожими! Ім цікаво подивитися, як робиться фільм. Вони ладні простоювати годинами, неначе в них немає ніяких турбот, не треба нікуди поспішати... А тепер ще цей хлопчина. Розкрив рота від захоплення... Доведеться починати все спочатку.

Альтов підійшов до Жені й поклав йому на плече малу долоню з довгими сухими пальцями. Ті пальці були жовті від куріння.

— Звідки ти взявся? — запитав режисер.

— Звідти,— гойднув хлопець головою на вулицю, блискучу від снігової води та крижаних скалок.

— Ти заважаєш.

— Я не хочу заважати...

— Йди геть.

Жені здавалося, що найголовніший тут — це оператор, який був на видному місці. Два хлопці підштовхували його апарат уперед, він наближався по рейках до черги, а потім пхали його назад... І Женя вважав, що ніхто тут не може давати розпорядження, крім оператора. І тому він запитав:

— А ви хто будете?

Альтов почав нервувати. Вперта дитина! Вплуталося, заважає та ще й допитується, хто він такий. Узяв хлопчину за комір, підштовхнув його рукою:

— Не заважай!

Женя відійшов і став осторонь. Він не розгнівався. Має бути, цей дядько, що свариться на нього,— теж начальник. Вулиця пахла свіжістю. Високе небо теж пахло свіжістю, воловою. Повітря було холодне і чисте-чисте. Женя окинув поглядом будинки, що зараз виразно пахнули цементом і цеглою, похилу вулицю, на якій жебоніли струмки,— і хотів уже йти, щоб розбрізкувати ногами воду, щоб хрумтіли під черевиками ламкі кристали... Але він знову побачив, як до автобуса наблизився знайомий дідусь із газетою, потім молодиця з кошиком, з якого виглядав гусак, далі дівчина, студент, школяр, якому, очевидно, було стільки ж років, як і Жені. Все повторювалося спочатку. Наче в кіно. Але це ж і було кіно, тільки воно знімалося, і все тут було справжнє, а не таке, як на екрані, де, крім світла, нічого немає. А коли гасне світло, то кіно з екрана зникає...

Непомітно для себе Женя опинився знову біля апаратури. Йому дуже кортіло бути там, де робилося кіно. Альтов помітив знайомого настирливого хлопчину, помахав нездоволено пальцем. Мовляв, знову заважатимеш? Дивись, бо

ще раз візьму за комір... І Женя боязко зупинився віддалік, сперся плечем об вологий, тонкий стовбурач липи. Льодо-ва бурулька, танучи на слизькому вітті, капнула йому за шию пекучою дрібною кулькою, але він тільки здригнувся від холоду. І коли знову капнуло — відступив.

Знімати скоро закінчили. Жовтий автобус загурчав мотором, біля вихлопної труби забринів синій дим, засмерділо спаленим бензином. Кінокамери заховали в машину. Герої сіли в автобус. «І це все?» — подумав Женя, і почуття розчарування виникло в його душі. Він дивився на звичайні речі, сподіваючись на щось гарне, незвичайне — таке, як у кіно, де переслідують шпигунів, мчать на поїздах через високі гори, де по морю пливуть кораблі під білими вітрилами-хмарами. А тут була буденна черга. Тітка з гусаком. Дід з газетою... А цікаве не з'являлося, хоча воно неминуче мало бути!

Натовп, що стовбичив на тротуарі, повільно розійшовся. Під голою липою, яка безпорадно настовбурчила гілля, залишився стояти Женя. Він почував себе скривдженим. Він не думав, що буде ошуканий у своїх сподіваннях.

— Все, — гукнув йому Альтов, — можеш іти додому! Знімати більше не будемо.

— Чому?

— Скінчили!

І Альтов засміявся. Тепер обличчя в нього не здавалось таким стомленим, як перше. Він сміявся голосно, широко, показуючи багато білих великих зубів. Мабуть, він розумів, що хлопчина розчарований, бо не побачив зараз таких гарних епізодів, які звик бачити на екрані. Що ж, йому ще не раз доведеться розчаровуватись. Альтов захотів зробити хлопчині щось приємне, щоб потім той постійно згадував, розповідав своїм товаришам — таким, як і сам, маленьким людям з школиними портфелями. І він гукнув Жені:

— Сідай у мою машину, провезу!

Вони їхали весняною вулицею; з-під коліс похапцем ви-

стрибували краплини і, в кінці свого польоту перетворюючись із круглих на продовгуваті, беззвучно падали на тротуар. Ліворуч, біля Альтова, шибка була відсунута, і в машині гуляв швидкий, пружний вітер.

— Хочеш зніматися в кіно? — запитав Альтов у Жені, вивертаючи бублик праворуч. Тепер вони іхали вузьким, похмурим провулком, де стіни були нудні й мокрі, а дверники в старих фартухах не рубали льоду.

— Хочу,— майже пошепки відповів Женя, не наважуючись глянути на Альтова. Йому було радісно. Він іхав з людиною, яка, можливо, зняла чимало гарних фільмів. Серед них неодмінно були й такі, які він бачив, які йому подобалися, і він або сміявся разом з іншими глядачами, або ж, закусивши губу, стежив за найцікавішим, найспритнішим героєм — за шпигуном... Він довго переборював свою несміливість, доки наважився запитати:

— А ви хто такий?

— Альтов,— просто відповіла людина за кермом.

— Альтов? — самими губами перепитав Женя, дивуючись, як звучить незнайоме прізвище, і одночасно сповнюючись пошаною, хоча воно йому нічого й не говорило.

— Так.

І Альтов подививсь на Женю. Засміявся. Сміх у нього м'який, приглушений. Альтов був задоволений — хлопчина навіть говорити не може від втіхи, що сидить поруч з ним. Його стан легко пояснити. Свое захоплення кінофільмами Женя переносить на нього, бо вважає його таким самим цікавим і дивним. Він, мабуть, не може іще розуміти, що Альтов — звичайний, буденний, як і всі інші. Як, скажімо, перукарі, оте сердите білохалатне плем'я.

І Альтов засміявся ще раз... Він не вартий того, щоб ним захоплювались. Але хіба він міг пояснити це хлопчині? Той би однаково не повірив. Не захотів би розчаруватись. Він, мабуть, ще й досі гадає, що черга біля автобуса, яку вони сьогодні знімали,— це ще не все. Неминуче мало бути

щось вагоміше і значніше, але воно чи просковзнуло повз його увагу, чи відбулось не перед його очима.

Женя сидів зіщулившись. Його непокоїв той сміх. Він сподівався, що Альтов зараз іде раз зарегоче. І йому стало незатишно. Тепер йому був неприємний одей вітер, що вільно забігав у відчинену шибку. Йому хотілося б, щоб Альтов підняв скло, але він не наважувався сказати про це.

Ще тоді, коли хлопчина стояв під сумною липою і очима, повними захоплення, стежив за зйомкою, Альтов підсвідомо подумав, що добре було б зробити для нього щось гарне. Він покликав Женю в машину, ще й сам не відаючи наперед, навіщо це йому здалося. Тепер же, добре усвідомлюючи, про що може думати першокласник чи другокласник, який, затамувавши подих, продивляється фільм від початку до кінця, Альтов захотів бути гідним його захвату. Він хотів розповісти своєму пасажирові про справжніх майстрів, які музику сердця втілювали в ораторії, що в них сміливий задум завжди знаходить сміливе втілення... Про легку, непередавану атмосферу, в якій розчиняється людина повністю, коли стикається з високою сфорою мистецтва. Правда, нічого подібного особисто йому, Альтову, переживати не доводилося. Він був чорноробом, хоча й не признавався собі в цьому. Зате в інших він міг помітити отої променистий вогник обдарованості, оте світло, яке поширює навколо себе кожна талановита людина.

— Напевне, на двійки вчишся? — спитав він раптом, угледівши, що з забутого портфеля випав зошит з брудною обкладинкою.

Женя почервонів, спритно засунув зошита назад.

— Ни...

— А як же?

— Маю п'ятірки.

— Гм,— висловив сумнів Альтов.

Жені страшенно закортіло, щоб йому повірили. І він подивився на Альтова сяючими світлими очима і промовив:

— Маю п'ятірки!

Йому здавалося, це означає багато: Альтов зрозуміє, що він дуже стараний, ретельно готує домашні завдання. А забруднений зошит — що ж, він його вже списав, завтра візьме новенький, з голубою обкладинкою.

Альтов сказав:

— Це добре.

І Женя, відвернувшись так, щоб не бачив режисер, усміхнувся. Отже, йому повірили. Тепер про нього гарної думки. Як це славно, що він вчиться на відмінно, ніколи не спізнюються на уроки. І він у душі дав собі слово, що завжди буде стараний і працьовитий. Щоб будь-коли й будь-кому сказати про це.

Альтов зупинив машину і вийшов. Кругом лежали купи битої цегли, гули бульдозери. Біля незакінчених жовтих будинків стояли чорні крани. Пустир був нерівний, розрітій, в ямах ріс бур'ян... Женя також вискочив на тротуар. Альтов заклав руки за спину й дивився прямо перед собою і трохи вгору. Мабуть, він бачив сірі бавовняні хмари, бо Женя, задерши й собі голову,угледів їхні волохаті, повні боки. Пливло надвечір'я, студеніло. Альтов раптом здригнувся, ніби його пронизав несподіваний холод. І Женя, згадавши, як під тонкою голою липою йому за шию попала одна краплина, а потім друга, теж здригнувся і став застібати на гудзики своє благеньке пальтечко.

— Бачиш оце будівництво? — запитав Альтов.— Тут мені доводиться знімати свій новий фільм. Правда ж, мало чого цікавого знайдеш?

І справді, для Жені тут було мало цікавого. Він звик до будівельних майданчиків, до робітників у чорних фуфайках, на яких осів червоний цегляний пил. Він звик до грузовиків, які підвозять матеріали, до високих кранів, що монотонно проносять на тлі синього неба повільні стріли... Тут нічого цікавого не було. І Женя сказав:

— Правда...

— Що правда? — не зрозумів Альтов. Бо поки хлопчик прийшов до якогось висновку, він уже й забув, про що пітав, і тепер думав про інше.

— Ну, що кіно тут погане вийде...

— А-а-а... Звичайно.

І він глянув на Женю так, наче вперше бачив. Навіть нагнувся над маленькою постаттю, уважно розглядаючи невиразні, ще не сформовані риси обличчя, припухлий рот...

— А ти ж, напевне, хочеш у кіно зніматись?

— Хочу...

— То ми можемо влаштувати це для тебе. Згодा?

— Еге!..

«Еге» вирвалося само собою. Женя ще й не встиг осягнути всього значення того, що йому сказав Альтов. І коли режисер знову випростався, хлопчик, налявшишись щастям, дивився на нього знизу вгору закохано й віддано. У нього тремтіли пальці, і він сховав руки з портфелем за спину, щоб бодай цього не помітив Альтов.

Режисер спробував пройти пустырем, мабуть, він хотів попасті до тих людей, що заливали фундамент, але глина налипла до його туфлів, і він, невдоволено суплячись, повернувся на асфальт, почав оббивати болото. Темно-руді шматки свіжо блиснули на сірому тлі... Женя й собі почав постукувати ногами, бо теж було рушив і до його черевиків начиплялась глина. Робив він це зосереджено й заклопотано.

Це насмішило Альтова. Він подумав про безпосередність дитинства, коли ще не думають про власну ціну і кажуть лише те, що знають.

— Ти міг би зіграти в моєму фільмі «Олень Август», — сказав він Жені.

— Це про піратів?

— Ні... А чому саме про піратів?

— Зветься незрозуміло...

— Ні, це про золотошукачів, які заблудились у тайзі.

Правда, я сам ніколи не бачив тайги. Та це не страшно. Ти як гадаєш?

— Не страшно.

— Отож... Їх має врятувати маленький хлопчик, син одного з шукачів. Його не хотіли брати в експедицію, але він хитрістю домігся свого. Його ім'я — Август, а тому що він марив оленями, шукачі назвали його Олень Август...

Альтов вигадував, імпровізував. Ніколи в житті він не збирався ставити подібний фільм. У своїй творчості він не вмів фантазувати. І зараз, кажучи неправду, він вважав, що його брехня має благородну мету... А Женя йому вірив. Він уже уявляв безкраю, зеленоверху тайгу. Хвоя розлилася, як море, а він із старими бородачами стоїть на сопці. Вони розгублені, знесилені, не знають, куди йти. Але він рятує їх... Як він де зробить, Женя не знов, але та місія, що була покладена на нього, зараз підносила його у власних очах. Адже він і сам не сподівався, що здатен на таке!

Альтов запитав:

— Тобі подобається мій задум, Олень Август?

І Женя, який уже був Оленем Августом, відповів рішуче:

— Подобається.

— І не лякають труднощі?

— Ні.

— І ти врятуєш моїх золотошукачів?

— Врятую.

І йому привиділось багато-багато оленів, яких він, безумовно, любив. Вони йшли між високих похмурих дерев, поколихуючи гіллястими рогами. Олені ступали повільно, і очі в них були замріяні, як у людей.

— Куди ти дивишся? — запитав Альтов, піймавши його погляд, що був прикутий до однієї точки на пустирі.

— Олені... — прошепотів Женя.

— Олені? — не зрозумів Альтов.

— Вони йдуть на нас.

— Де?

— Через тайгу.

Альтов різко засміявся. Тварини з гіллястими рогами зникли. На пустирі були самі ями — з жовтими або темними стінами. Женя оглянувся назад. Там також нічого не було. Тільки будинки.

Ні, ці діти таки фантазери. Вони іноді вміють бачити те, чого немає. За словами у них виникають живі картини. Ось, будь ласка. Він говорив щось про золотошукачів, про хлопчину з екстравагантним іменем. Говорив, навіть не задумуючись... А його супутник уже й зумів уявити, зумів побачити.

І раптом гостре почуття неприязні пронизало Альтова. Він подумав, що, можливо, одей школляр з порваним портфелем обдарований тим, чим наділені справжні майстри. Він уже й зараз бачить світ інакше, ніж інші, для нього по пустирі ходять олені... Можливо, цей дар пропаде марно, бо людина не завжди здогадається, що вона — трохи не така, як інші. Але може бути не так — вона здогадається?..

— Не було оленів,— сказав він.

— Але ж я бачив...

— Не було.

Женя дивився уважно перед собою. Де ж вони могли поїйтися? Невже вони щезли назавжди?

— Я бачив, як вони йшли...

Альтов мовчки сів у машину. Загурчав мотор. Женя все ще стояв. Тоді Альтов повернувся до нього і зробив жест рукою: мовляв, чекаю на тебе. Женя повільно заліз у машину. Альтов простягнув руку мимо нього і зачинив дверцята. Поїхали.

Альтов почував себе роздратованім. Він уже забув, що хотів цьому школяреві зробити присміне. Тепер це бажання щезло. Треба було повернатися додому. Він і так багато часу витратив марно. Вечір...

Вони їхали через сутінки. День згас. Уже не було близку-

чих від весняної води вулиць. З-під коліс не вистрибували краплини, і колеса шурхотіли по молодій льодяній кірці. І не було двірників у фартухах з ломами.

Альтов зупинив машину біля великого будинку з білими урочистими колонами. Навпроти був скверик — тихий, пустий. На зелених лавках ніхто не сидів. Тільки дідусь з коротенькою борідкою ішов мимо клумб і постукував палицею.

— Я приїхав,— сказав Альтов.

Женя хотів запитати: «А як же з кінофільмом? Буду я зніматися чи ні?» Але не наважувався. Він вловив, що в настрої Альтова сталися зміни. І він ніяк не міг второпати, чим вони викликані. Адже поводився він гарно. У машині сидів спокійно, не зачіпав нічого... Ага, це все винуваті олени. Альтову не сподобалося, що він іх тоді побачив на пустырі. Може, іх і справді не було?

— Може, іх і справді не було? — вголос сказав він.

— Кого?

— Ну, іх...

— Не розумію.

— Оленів...

В очах Альтова блиснули злі іскорки. Ні, йому вже таки добряче надокучив одей хлопчисько. У нього якась хвора уява. Йому ввижається те, чого ніде немає... Він відчинив дверцята і сердито сказав:

— Виходь!

До машини наблизилася молода красива жінка. У неї були виразні повні губи і круглі очі. Вона сказала звучним, гарним голосом:

— А я вже давно чекаю на тебе.

У Жені висковзнув з рук портфель, зошити випали на тротуар. Він нагнувся, почав збирати.

— Кого де ти привіз? — запитала жінка, сідаючи в машину.

Альтов відповів:

— Бачиш, юому також хочеться зніматись у кіно. Як і тобі, люба. А в нього немає ніяких даних.

— А я? У мене є дані? — запитала гарним голосом жінка.

— О-о! — сказав Альтов і задоволено засміявся.

Машина поїхала...

Зошити попали у воду, обкладинки посіріли, були брудні. Женя застромив їх до портфеля — і раптом захотів пожбурути той портфель хтозна-куди. Його розгнівали слова, сказані Альтовим. Хіба він набивався? Женя вже й замірився, але зовсім близько біля нього, в скверику, йшов дідусь з короткою борідкою. Дідусь дивився прямо перед собою, не звертаючи уваги на вулицю, але Жені здавалось, що він усе бачить... Йому стало холодно.

Звісивши голову, попрямував додому. І раптом неначе блискавка спалахнуло: він — Олень Август! Незважаючи ні на що! Хай той Альтов що хоче, те й каже. А юому однаково. Він сам гратиме. Сам із собою. Він зробить таке кіно, що всі ахнуть від здивування. І він врятує золотошукачів!

I Женя застрибав на тротуарі, розмахуючи портфелем. Під ногами захрумтіли льодяні скалки. Женя щось кричав нерозбірливіше й радісне. Він більше не згадував Альтова, той був би зайвий у його думках, у його щирих веселощах.

Вже було зовсім темно, коли Женя йшов через парк. Тут пахло мохом, бруньками, сирим камінням. Він попав у най-глухіше місце — і зупинився. Серде в нього неначе опустилося глибоко-глибоко. Серед тихих кущів, між якими біліли клаптики снігу, ворушилися гіллясті роги. Ні-ні, то не тіні від віття стелилися внизу, бігали по стовбурах, то здригалися роги, то йшло назустріч багато мовчазних весняних оленів...

ХОДІМО ДО МЕНЕ, ІВАНЕ...

Марія чергувала в кімнаті відпочинку на нашому вокзалі. Того дня її зміна трохи запізнилася, жінці довелося затриматись на роботі, а коли вона спустилася з другого поверху на перший, у зал чекання, то біля газетного кіоска побачила Івана. Він сидів на жовтій дубовій лаві, у підполковницьких погонах, читав якусь книжку. Марія на мить зупинилася, вбираючи поглядом усього його, щось лякливово-скривдане стиснуло її серце, далі відпустило, і їй стало жарко-жарко; вона пішла через зал у напрямку жовтої масивної лави, на якій сидів він. І так вона йшла вічність, руки були чужі, ноги чужі, в роті пересохло, а думки в голові плуталися, змішані з уривками спогадів. І коли вона вже наблизилася до нього, то зупинилася трохи віддалі, дивилась на нього широко й всепоглинаюче. А вираз його тьмяного обличчя був байдужий, Іван ліниво читав книжку, не звертаючи ні на що уваги,— тоді вона ступила ще один нестерпно важкий крок до нього. Тепер можна було простягнути руку і торкнутися його коліна чи плеча... Оте змішане лякливово-скривдане почуття плюскалося в її душі, Марія через силу напружила голос і сказала:

— Іван?

Він підняв од сторінок сірі очі, вони в нього були чисті, трохи здивовані.

— Що вам треба?

- Іване!..
 - Що вам треба? — не міг зрозуміти чоловік.
 - Ти... Ви мене не впізнаєте?..
 - Ні.
 - Зовсім?
 - Я вас уперше бачу...
 - Але ж я тебе знаю, знаю.
 - Вибачте, товаришко...
 - Ану подивись на мене, подивись добре.
 - Дивлюсь... Вибачте, я вас не впізнаю.
- Тітка з клунками, що сиділа збоку, сказала:
- Е-е, молодичко, підвели тебе очі.

Марія стояла наче перед величезною стіною, за яку намагалася і не могла проникнути. І раптом у неї майнула думка, десь далеко-далеко зродившись у кутику пам'яті, і вже розрослася, заполонила її всю, і жінка вхопилася за неї.

— Ану, покажи,— захлиналась, бо їй не вистачало повітря,— ану покажи свою ліву руку.

— Навіщо?

— Покажи... У тебе там має бути шрам. Біля ліктя. Покажи...

В її голосі з'явилися благальні нотки, їй було соромно за них, можливо, вона й помилилася, не Іван це, а якийсь зовсім чужий чоловік, схожий на нього,— їй було соромно, але вона вже не могла відступати, вона конче мусила проникнути за оту величезну стіну.

Чоловік мимоволі розстебнув гудзик, засукав рукав, сам уважно зиркнув на біле тіло, вкрите чорними волосинками, і раптом його обличчя стало розгубленим, він, не піднімаючи голови, взявся застібати рукав, а Марія сказала:

— Це ж я тебе... Я тебе, Іване, з брю винесла...

Він підвівся на ноги, високий, рівний; вираз розгубленості не зникав з лиця; він не зінав, що робити, м'явся...

«Поцілувати її чи не поцілувати?» — майнула думка, але вона видалася такою неймовірною, чужою, що він навіть не

спробував ухопитися за неї, щоб вийти з незручного становища, в якому так несподівано опинився. Перед ним стояла худорлява жінка, з худими грудьми, на тонких ногах, стояла напружено, стежачи за тими змінами, які відбувалися на його лиці. А він не зінав, що робити. Далі вже не можна було мовчати, і він простягнув їй руку для потиску. Вона вхопила її жадібно, в обидві долоні, але це була мала ласка, вона сподівалася на іншу, більшу, вона чекала, що зараз настане оте величезне й світле, що заполонить її всю, на що вона чекала довго, роками, до чого навіть і готовуватися не треба було, бо вся її душа, всі її помисли були настроєні на оте очікуване, гарне й щасливе. І тепер вона ждала, що за ласкою руки настане величезна й всепоглинаюча ласка...

Він стояв перед нею довгий, зніжковілий і не зінав, про що починати розмову.

- Ну, як ти? — запитав.
- Що? — вихопилося в неї.
- Ну, як ти живеш?
- А-а,— сказала протягом.

Марія все ще обережно тримала його руку в своїх долонях, і їй хотілося не випускати її, відчувати його пальці, мозолі, тверді рубці; йому ж здалося, що вона надто довго стискає його долоню, йому було неприємно це, і він ослабив руку, бажаючи звільнитися.

Запитав:

- То ти тут і живеш?
- Ага!
- Де ж працюєш?
- А на вокзалі. В кімнаті відпочинку черговою... А хіба ж забувся, що я в цьому містечку народилась?
- Колись пам'ятав...
- Ну й дивний ти...
- Чому?
- Що забувся, де я живу...

Тепер він уже звільнив свою руку, трохи оговтався, ні-

яковість минула. Навіть посміхнувся, коли почув її останні слова.

— А тепер знову знаю...

Радість, що вже почала було танути в ній, знову заискравила.

— Авжеж.... Тепер ти знову знаєш...

І вона засміялась.

До їхньої розмови почали прислухатися. Іван сказав:

— Ходімо надвір.

Коли вони опинилися на голій привокзальній площі, він одразу спитав:

— Як же ти живеш?

Тепер у голосі його було більше тепла, ніж перше. Він дещо згадав, і спогади пробудили, нарешті, в ньому зацікавленість.

— Так собі.... — Йі раптом непереборно закортіло розповісти про те, як вона тоді добиралася. Вона поспішно запитала: — А ти знаєш, як я тоді добиралась?

— Куди? — запитав він.

— Та до тебе ж! — Вона широко й весело засміялася.

— Як?

— Їхала поїздом до Полтави. А звідти — машиною в Хорол. А в цьому районі знайшла село Андріївку. Селяни сказали мені, що твої батьки виїхали під час евакуації і ще не вернулися. Тоді я подалася сюди, додому. Написала тобі листа, але відповіді не одержала. Я щодня сподівалась, що ти мене розшукаеш... Писала кілька разів у Андріївку, але звідти не приходило жодне слово.

— Батьки залишилися на Алтаї...

— А ти так і не знаходився. Довго-довго...

— Я потім знову опинився в госпіталі. А після поранення мене послали в іншу частину.

— Я тебе щодня чекала. І сьогодні, так несподівано, здібала. І як ти міг мене не віднайти?

— Ти дуже змінилася.

— І тоді я сказала тобі: «А на руці шрам є!..» І ти за-
сував рукав, подивилася... Хіба ти вже забув, що там у тебе
шрам?

— Давно це було...

— Авжеж, давно. А я запам'ятала. У тебе ѹ на крижах
є рубець, тобі самому важко його вгледіти.

Вона доторкнулася пальцем до його сірої шинелі, пока-
зуючи, де має бути отой рубець.

— Ти такий і залишився, як колись,— сказала.— Мов-
чазний, таїш у собі все, не признаєшся.

Марія з Іваном уже кілька разів обійшли довкола пло-
щі. Під чобітами хлюпав мокрий сніг — була ожеледь, все
навколо набрало невиразних тонів, сіріло одноманітно. Він
відчував, що йому нічого робити. Він не хотів розповідати
про себе, а розпитувати про її життя — не міг.

— О-о, знаєш,— сказала вона голосно, ніби згадала щось
дуже важливe.— Ми зараз підемо до мене.

— До тебе?

— Так. Ти подивишся, як я живу. Ти повинен піти до
мене. Ходімо.

Він скорився... Вони йшли вузькими вулицями, на яких
росли невеликі липи, непривітні, сірі, хлюпав сніг.

Марія широко ставила ноги, згиналася, боячись упастi,
розмахувала руками, на лиці з'явився грубий, темний рум'я-
нець; вона думала про те, що, нарешті, зустріла Івана, доче-
калалася його, і тепер її нічого не треба, тільки б іти вдвох
отак по вулиці, і щоб дивилися на неї люди і розуміли, що
вона все-таки діждалася того, на кого так чекала...

Вона спинилася біля одноповерхового цегляного будинку,
який стояв у закутку між двома великими, відімкнула двері,
що виходили просто на вулицю, і Іван опинився у темних
сінях.

Марія в потемках намацала клямку, він ступив через по-
ріг слідом за нею — і вже стояв у просторій кімнаті, придав-
леній низькою стелею.

Він озирнувся навколо: в кутках і попід стінами, обклесними голубими шпалерами, стояло двоє ліжок, етажерка, буфет, а посередині — стіл, на якому підносилися в глиняй вазі квіти, виготовлені з різноманітних стружок; над етажеркою колекція поштових листівок: добродушні ведмедики, ехидні мавпи, прямолінійні вовки, хитрі лисиці. Денне світло затікало через єдине вікно, і на підвіконні зеленів у горщику зачахлим листям калачик.

— Оде тут я живу,— сказала Марія.— Сідай.

Він неквапно сів на клишоногий стілець, який вона йому запропонувала, зняв кашкета і поклав собі на коліна.

— Чим же ти хотіла мене обрадувати? — запитав.

— Нема його, нема...— сказала.— Ось скоро буде, ти сам побачиш і зрозуміеш.

— Що ж це?

— Ой, не питайся, не признаюсь.

Йому знову забракло слів. Вона до нього усміхалася, а він не міг на своєму лиці видушити щось схоже на усмішку. Адже він не почував того, що Марія. І йому було дуже сумно, дуже сумно й самотньо, і він думав про те, що ніколи ще не було так сумно.

Він переміг свою безпорадність і запитав:

— Скільки ж це вже тобі років?

Марія зашарілася.

— А, багато... Навіщо це тобі?

І тому що він мовчки й пильно дивився на неї, вона трохи знітилася й відповіла:

— Сорок... Уже сорок...

— Сорок? — вихопилося в нього здивовано.

— Ой, не питай мене, Іване, про це!..

— Як багато! Це ж ми з тобою сімнадцять років не бачились!

— Сімнадцять...

Марія вийняла пляшку горілки, поставила миску з вареним м'ясом, принесла квашених яблук.

Іван слухняно випив чарку. Марія ковтками, але швидко й невміло, поборола свою, обличчя в неї ще більше посвітліло, ніби поширшало, брови тремтіли, зламуючись.

— Оде я тут живу,— голосно казала.— А працюю на вокзалі. І сімнадцять років тебе чекала... Сімнадцять років! І ось ти, нарешті, відшукався.

Йому стало ще сумніше, він налив собі другу й випив.
А вона щасливо вела далі:

— Скільки мені казали: «Ну, не повернеться він, десь на війні загинув». А я не вірила. Не могла й подумати, що тебе вбито, десь у землю закопано. Правда ж, цього не могло з тобою трапитися?

— Ну!

— Я відчувала... О, як я відчувала, що тебе здибаю. Тільки про це й думала. А ти?..

— І я,— важко проказав він.

Марія радісно засміялась:

— Ну от! Як це добре!.. Я регочусь, ніби дурнувати... А ти такий замислений... Чого журишся? Не треба журистися. Гарно все буде. От побачиш. Я ніколи на життя не скаржилася. Мені кажуть: «От вітрогонка». Кажуть: «Сорок років тобі, а ти як дівчинсько». А я їх не слухаю! А я по-своєму живу. І ніколи не нідію отак, як ти. Іване, ти краще посмійся. Чуєш, краще посмійся!

Вона вже сп'яніла і настирливо вимагала:

— Та ти посміхнися, легше стане.

Іван силувано всміхнувся, але одразу ж і спохмурнів.

— Ех, не вміш ти так, як я,— сказала Марія і заспівала:

Гей, гей, у лузі,
в лузі на покосі,
цілував мене миленський
та й русявокосу...

Очі в неї блищали, щоки пашіли рум'янцем, і вона казала Іванові:

- Та й ти співай, чого сидиш, ніби сич, набуцючений?
Він промовив:
— Мені вже час.
Вона не зрозуміла.
— Який час?

- Мені вже час іхати.
— А куди?
— Додому. Скоро поїзд...

Очі в неї поступово блакнули, обличчя тъмяніло, вже не здавалося таким широким, як перше.

- Додому...— повторила.
— У мене є дружина й діти,— сказав він скромовою.
У неї тремтіли губи. «Зараз заплаче»,— подумав Іван.
І йому дуже хотілось, щоб вона трималася. Бо він не зінав, що б тоді став робити. Але Марія не заплакала.
— Так,— сказала вона. Бо більше не мала що говорити.
Він підвівся, одягнув кашкет.
— Вибач,— промовив тихо.
— Що? — не зрозуміла вона.
— Вибач...

Вона дивилася на нього невидючими очима й нічого не тямila. Що він каже? За що вибачається?.. У неї не було жодного слова. У дуже порожній її голові не було жодної думки.

— Ну, я подався,— сказав він, не знаючи, як же все-таки вийти йому з Маріїної хати.

Вона нерухомо сиділа за столом.

Він повільно дійшов до дверей. Зупинився.

— Маріє,— сказав,— чим ти хотіла мене порадувати?

Вона дивилася на нього, але нічого не бачила й нічого не чула.

- Маріє,— голосніше звернувся він.
— Га? — виринула вона із заціпеніння.
— Чим ти хотіла мене порадувати?
— Порадувати?.. Я хотіла тобі показати твого сина...

КВІТЕНЬ

Студенти Федір Устинович і Захар Передерій зійшли з попутної машини. Дорога пашіла від тепла, на лобатому молодому граніті, вуглуватому, ще не дуже відшліфованому скатами автомобілів, чорніли дві стъожки розлитого мастила та бензину. Хлопці йшли мовчки, вдихали сухий, приемний запах бруківки і, роздивляючись навколо широко розкритими очима, були раді високому синьому небу, різкій зелені молодої трави і тому гарному, бентежному почуттю, яке з'явилося в них від зустрічі з полями. Обидва вони зросли в селі, для них і луги, і сади, і чорна земля були буднями. Але тепер уже підряд чотири роки хлопці навчалися в Києві, дні минали на лекціях, у читальніх, у кінотеатрах, кругом були стіни будинків, липи, в міру високі й товсті, клумби, де строкаті квіти зовсім не вражали. І ось на шлях, на небо та на чорні поля вони тепер дивилися спраглими очима, свіжими й жадібними.

— І гарно ж! — видихнув Федір, відтягуючи вузол краватки і розстібаючи верхній гудзик на сорочці.

Був Федір коротконогий, з великою головою, на якій не охайно й неприборкано стовбурчилось волосся. Шия груба й жила, а з рукавів виглядали такі маслакуваті, переконливі кулаки, що мимоволі думалося про неминучі повні півкулі його дужих грудей, припорошені кучерявими заростями. Федір ніс у лівій руці чемоданчик, окутий білим зализом. Це до його батьків у село Петрушин і добиралися хлопці.

Передерій — довгий, гнучкий, з білим сипким чубом — нічого не сказав, тільки глибше вдихнув повітря та усміхнувся.

Вони повернули праворуч, пішли путівцем, густо встеленим сірою пилокою. Поки загрузали в ній, збивали легкі хмарки; гостре проміння, пробиваючись крізь них, блищало на окремих пилинках. Вздовж тягнулися малі присадкуваті дубчаки; вони ще не розвивалися, стояв квітень, і важко було судити, чи живуть вони, а чи померли, і де в синьому вітряному полі стирчать іхні цурпалки. Старанно посіяні рядки озимини тягнулися вдалину і там розчинялися, перетворюючись із натягнутих зелених струн на низьке, ласкаве море.

— І гарно ж! — іще раз вирвалося в Федора, мабуть, несвідомо, бо згодом він, напружуючи пам'ять, пригадував і не міг пригадати: що ж він сказав щойно?.. З путівця вони вибралися на широкий білий шлях, обіч якого росли рясні верби. Кожна з них була зверху зрубана, і від ріпиці піднімалося лозинисте молоде пагіння, припушене немічним листям. Передерій намотав на пальці одну гілку, відламав. Федір хотів сказати йому, щоб не чухрав верби, але власна добросердечність раптом видалася йому смішною, і він нічого не сказав, тільки засвистав пісеньку. Але свистати йому не кортіло, бо навколо був день надто гарний, і він тільки стурбовано, знічев'я погладив свою шию.

— Ото Петрушин,— тихим, низьким голосом промовив Устинович, показуючи на самотню хатину, що завиднілася зовсім близько.

Захар не втімив:

— Де?

Він сподівався побачити справжнє село — багато білих хаток, садки, притихлі квітневі вулиці, журавлі з піднятими дотори, маленькими віддалік відрами.

— А зараз угледиш.

І коли підійшли до тієї хатини, яку побачили першою, то перед Захаром відкрилась глибока долина з обривистими

нологими краями. В найнесподіваніших закутках, у буртах, під крутими глиняними схилами ліпилися хати. Внизу звичисто поблискувала річечка.

— Оде Петрушин,— повторив Федір.

Вони пройшли ще кілька кроків униз і спинилися. Біля воріт стояв сухорявлій дядько, жовтолицій, з гострими вилицями. Довгасті очі були теж жовтаві, ліниві. Він пильно дивився на обох хлопців, не рушаючи з місця.

— Добрий день, батьку,— сказав Устинович, підступаючи до чоловіка і подаючи йому пlesкату, грубу долоню. Батько забрав у нього спочатку чемоданчик, потім так собі, ніби між іншим, потримав простягнуну сином долоню.

— Приїхав?

Він це спитав так, ніби Федір був сам, навіть не глянувши байдужими жовтими очима на Захара.

— Ага, ми з товаришем.

Батько простягнув Передерієві руку і зразу ж пішов до хати, згинуючись під час ходи в колінах і попереку.

Потім вони сиділи за високим незgrabним столом, накритим скатертиною, по берегах якої двали гарні чернобривці. Вузькі скособочені вікна пропускали холоднувате проміння, яке блідими смугами лягало на долівку. Піч займала півхата, тапчан і ліжко стояли біля неї, в кутку навпроти — дві діжки, мабуть, з-під огірків та яблук, бо розносився навколо дух квашених антонівок та розсолу.

Батько дістав з якогось закапелка пляшку горілки, а потім метушився, щось тихцем бубонів матері на вухо, але більше нічого не робив. На його жовтому лиці, перекраяному двома глибокими різкими зморшками, що пролягли навколо уст, не видно було ні хвилювання, ні радості. Хіба що в руках, похапних та енергійних, можна було вловити оте приємне щасливе збентеження, викликане приїздом сина.

Розлили горілку по склянках, випили, почали закушувати холодцем.

— Це ж давно вже ти не був у нас,— сказала мати. У неї

було стомлене лагідне обличчя.— Ото Вітуся була в Києві, то привіт передавала від тебе. Гарна вона дівчина...

— Мамо! — перебив Федір, не донісши до уст повну ложку.

— А чого там,— втрутися батько.— Учительська дочка Вітуся, та ѿ гарна, і за тебе славно розказувала. І як ви здібалися, і де були, що бачили.

— Може, покликати її зараз, нехай вип'є з нами?

— Вона не п'є.

— А хоч знає, що ти приїхав?

— Знає...

— То, може... я зараз!

— І не думайте! Я сам.

Батько ще поналивав. Сказав:

— То діло молодецьке.

А мати:

— Та вже ж!..

Вони ще пили та їли; батько з матір'ю мовчки дивились на сина. Та ѿ вони могли казати! Їм було добре, що він прибув хоча б на один деньок, ім було приємно дивитися на його руки, плечі, ловити його слова, мимовільні жести.

Вийшли з хати.

Вже пливло надвечір'я. У дворі скісне проміння стелилося на сірих стріхах, на грудкуватих, ще не скопаних городах, через які свіжими смугами побігли межі. Трава на них була висока, соковита, так і прискала врізnobіч. Біля хвіртки стриміла береза. Стовбур був білий і тільки де-не-де залатаний чорними клаптиками — неначе його обліпили білобокі сороки.

— Ходімо,— сказав Федір товаришеві, перейшов навскіс голе, витоптане подвір'я і, зіпершись на паліччя лівою рукою, перестрибнув через тин.

Захар вийшов через ворота. Дорога круто збігала донизу. Обабіч були рови, засипані торішнім бур'яном та сміттям,

а вже вище, над ровами, сірів хаотичними купами повій; серед того галуззя, яке ще не бралося зеленню і про яке не можна було з певністю сказати, чи живе воно, чи мертвe, обачно перелітали горобці. Лише зрідка якийсь губив швидке сонячне цвірінчання... Захар зламав гілку клена, надкусив, і в роті загірчило, але загірчило приємно, збуджуюче, по-весняному.

— Отут живе Вітуся,— сказав Федір, зупиняючись перед шляху.

Праворуч була дерев'яна церква, необгороджена, з кількома яблунями на просторому моріжку. Ліворуч — школа, теж дерев'яна, поруч хата з багатьма вікнами, напевне, директорська, і, мабуть, в оцій директорській хаті жила Вітуся. Про дівчину Федір нікому не розповідав на курсі. Він не дружив із жодною з дівчат, і всі знали, що в Петрушині, в його рідному селі, на нього чекає кохана. Ніхто не відав, яка вона з себе, бо фотознімків Устинович не показував; невідомо було її ймення, і тільки коли він запросив до себе Захара, то сказав: «Поїдемо до Вітусі».

Вони обережно минули напівтемні сіни, прямуючи на вузьку шабельку електричного світла, що проткнулася у двері навпроти. На стук відповів низький жіночий голос: «Заходьте, заходьте!» Мабуть, іх уже бачили в вікно і тепер чекали.

Жінка, одягнута в фуфайку, стояла біля кухонного столу й мила посуд. Студенти вклонилися їй. І вже назустріч Федорові, розставивши руки, ішов ставний чоловік. Він обняв Устиновича і голосно пощілавав десь у вухо чи в шию.

— Приїхав? — спитав він чи то радісно, чи здивовано, ніби сумнівався, що оце зараз перед ним стоїть не зніяковілий Федір, а хтось інший.

— Приїхав, Олександре Миколайовичу,— ствердив Федір і скосив очі на прочинені двері, що вели до спальні.

— Вітусю,— піймавши той погляд, гукнула жінка,— ходи, невже ти не чуєш, хто тут!

З сусідньої кімнати почулися нерозбірливі дівочі слова, але ще довго ніхто не виходив звідти, і тільки коли стала прочахати приязна усмішка на господаревому лиці, зачулися поспішні кроки, і перед хлопцями з'явилася худорлява Вітуся з русими короткими косами. Вона мерзлякувато повела плечима, кутаючись у білу вовняну хустину, що лежала на її вузьких, вуглуватих плечах. Повільно, ніби неохоче, простигнула Федорові руку, далі, знайомлячись, потиснула Захарову і вже стояла зніяковила серед кімнати, не кажучи й слова. Устинович пильно дивився на дівчину великими сірими очима, неначе бачив її уперше, наче був здивований чимось у ній. Захар не відчував ні збентеження, ні захоплення дівчиною, він навіть відчув розчарування, що Вітуся раптом виявилася звичайнісінькою дівчиною з худими щоками і багальним чубчиком, який розсипався по її блідому лобі.

Батько, щоб порушити мовчанку, сказав грайливо:

— Та ви не мовчіть, бо замерзнути можна, а кажіть що-небудь!

Тоді Вітуся повернулася до спальні й гукнула:

— Не барися, Лялю, виходь!

Батько пояснив півголосом:

— То Вітусина подружка.

Ляля була широкоплеча, довгоноса, одне око в неї трохи косило, Захарів погляд мимоволі прикипів до того незвичайного ока, і хлопцеві стало незручно за власну непотрібну цікавість. З приходом Лялі запанувала невимушена обстановка. Гаркавлячи, вона почала розповідати, що оде приїхала в Петрушин на кілька днів до батьків, а сама вона завідує у Жмеринці складом, що в неї і грошей вистачає, і пальто вона нове справила, і туфлі-човники придбала. Вона й Вітусю до себе запрошує, може влаштувати її на гарну роботу, але та, дивачка, чомусь не хоче, не може розпрощатися з місцем піонервожатої в школі, і край.

— І не поїду,— вперто крутнувши головою, сказала Вітуся, і її дрібний чубчик перелетів з одного місця на інше.

Федір нічого не казав, тільки дивився на неї весь час, пеначе збирався щось побачити на її чолі, на устах, в очах, а потім повідомити їй про це із захватом, якого нішо не зможе похитнути. І Захар мимоволі відчув заздрість до товариша, до його люблячого, засліплених серця, і йому раптом закортіло отак дивитися на когось, отак ніжно берегти образ якоїсь невідомої дівчини, щоб думалося лише про неї і більш ні про кого, щоб можна було просидіти з нею довго-довго, пірнувши в течію часу, і навіть не помічати, як він збігає... Захар був гарним хлопцем, він подобався дівчатам, зустрічався з багатьма; тепло, яке беріг його товариш тільки для однієї Вітусі, він, не шкодуючи, щедро розхлюпував на багатьох,— і цим самим себе позбавляв радості й отого німого безмовного щастя, в яке хочеться зануритися глибоко й не випливати...

— Ходімо до лісу,— сказала Вітуся.

— До лісу? — перепитала Ляля.

— Так. Подивимося.

Федір звівся, він був ладен іти цієї ж миті. Мати невдоволено повернулася в їхній бік: ти, дочки, мовляв, одягнись, бо холодно ж іти квітневої ночі по селу, а то ще до лісу вигадала.

Вони все-таки пішли. В селі було мало вогнів; хати стояли під великими волохатими стріхами сумно й тихо. Чорніли городи. Чорніло небо, на ньому майже не було зірок. Тини нахилялися над шляхом, попереду хтось ішов з ліхтарем, світло поколихувалося при самій землі, текло неквапно, а потім завернуло в бічну вуличку, забlimало між кущами, на коротку хвилю вихопило з темряви поруччя містка, застиглу поверхню дрібного струмка.

— У-ух! — видихнув збуджено Федір, гострий дрож пробрав його тіло, йому було холодно, й радісно, й свіжо на душі, хотілося, щоб отой рухомий вогник зажеврів біля самінських його грудей, між долонями.

Ляля почала розпитувати в Захара про навчання, про

місто, в якому їй ніколи не доводилося бути, знову розказувала про свій склад, про те, чого там тільки не можна дістати, з якими тільки людьми не познайомишся. А Захар і слухав, і не слухав її, він усе ще не міг позбутися отого почуття, яке виникло в нього, коли він стежив у кімнаті за мовчазними, заглибленими одне в одного Федором і Вітусею.

— Га? — запитав він невлад, коли Ляля несподівано заміялася своєму власному дотенові.

— Ага, ви не слухаєте,— сказала невдоволено дівчина і замовкла, тільки її тверде плече, як і раніше, раз у раз торкалося Захарової руки.

З-за близького лісу зводився місяць; він лише видряпався над світом, і вигляд у нього був невдоволений, змучений, ніби випало проламуватись крізь густі хащі. Легко, біло заколихався в лугах туман, пояснішали обриси дороги, і тепер вони йшли по сірій ґрунтовці, а далі під ногами захлюпала вода, тканина трав стала хисткою, непевною. Місяць уже майже весь округлився, вигляд у нього був не такий змучений, але байдужий, холодний; і вони завернули праворуч, пішли пологим полем, на якому малими невиразними рядками пробивалася квола озимина і пахло кругом воловою, перегноєм і оцією молодою квoloю озиминою. Зовсім близько, немов перелітаючи слідом за ними, попискувала невидима пташечка: «кві-і, кві-і...» А згодом так само невесело, напівзабуто в білому прозорому тумані, який усе густішав, линуло: «кві-і, кві-і».

Під круглим місяцем ходили тіні, а коли посвітлішало, то за тінями стало видно колгоспних коней. Вони були на нічному, і раз долетіло, як один кінь злякано й швидко зачвакав по болоту... Захар дивився навколо, вдихав ніч, не кліпаючи, зорив на жовтий місяць і відчував себе малою істотою, яка, на диво, розуміє і туман, і дихає туманом, і дивиться крізь туман, і йде по сірій грузькій стежечці... І він опустив на груди голову, що здавалася непомірно великою, бо уміщувала всю цю ніч, і став спостерігати, як сам про-

шкує по цій стежці, як земля, похитуючись, відпливає й відпливає назад...

Федір з Вітусею, схилившись одне до одного, були далеко попереду, в тумані, їх оточувало молочне місячне сяйво, бліде, невиразне, і вони йшли в тому промінні, сповнені одною одним, і голови їхні були близько... І знову з особливою гостротою раптом сколихнулося щось у Захаровій душі: і він би міг зараз отак бути повен щастям, як ніччю, і не було б поруч оції випадкової Лялі, що раз у раз навмисне торкається його то плечем, то ловить своїми дрібними ощупкуватими пальцями його пальці.

У Захарові зростало роздратування. Воно з'явилося ще тоді, коли вони знайомилися з Олександром Миколайовичем, а з сусідньої кімнати повільно, ніби неохоче, вийшла Вітуся, накинувши на гострі плечі хустину, і коли його товариш мовчав, наче втратив дар мови...

Вітуся дивилася в поля, вдалині ледь-ледь окреслювалося село, а між ними й селом лежала біла-біла долина, повна місячного світла, і в тому місячному промінні вже не було видно стриножених коней.

Захар, як і раніше, вбирав у себе всю ніч, був налитий її тишею, запахами вщерть, але здавався сам собі маленьким, загубленим серед полів, серед холодної темряви.

Федір з Вітусею пішли далі, а Захар з Лялею лишилися позаду. Ім ні про що було балакати і вже не хотілося йти до лісу, бо він не наблизався, і чомусь здавалося, що ніколи не можна буде стати поруч його німої, чорної стіни, а потім пірнути між дерев, ступати по галуззі, яке тріщатиме, ніби вогонь, примушуватиме обережніше ставити ногу, щоб оте яскраве тріщання не полохало ліс, не полохало задуманості сердця та отого високого, далекого неба, де плаває німий місяць. Захар дивився на тих, що йшли попереду, і заздрив світловому почуттю, яке їх об'єднувало, тому сонцю, що ладіно теплилося в них.

РОЗКАЖИ МЕНІ ПРО СВОІ СИНІ ОЧІ

Вони лежали на жовтому м'якому піску, зовсім близько голубіла тиха річка. Дрібні хвилі котилися одна за одною, танули; пахло свіжістю й вологим камінням; на зеленій долині, що випиналася з берега лагідною й мовчазною косою, гралися діти: три хлопчики і одна дівчинка ганялися за червоним м'ячем, який лунко бамкав, коли по ньому били ногами.

Він лежав горілиць, заклавши руку під велику голову, й дивився вгору; жінка примостилася біля нього боком, правий лікоть глибоко загруз у пісок, вона раз у раз обсипала себе піском, намагаючись хоч частинку свого тіла сховати від гарячого проміння, але ніщо не допомагало.

— А ти зовсім руда,— казав він, дивлячись у небо.— Зовсім руда, і твої коси сухі, як папір...

— Сухі, як папір?..— з недовірою повторила вона і, вивільнивши лікоть з піску, вмостилася животом, спробувала долонями на дотик своє волосся. Воно вже висохло після купання, було сухим і теплим.

— Ні,— сказала жінка,— воно не схоже на папір.

— Можливо,— погодився він просто.— Але мені, чомусь здається, що воно таке, як папір, до якого піднесли вогонь. Папір раптово висихає, починає тримтіти, береться брижами...

— Ні,— сказала жінка.— Моє волосся не схоже на папір.

І вона ще раз доторкнулася до своєї зачіски чутливими долонями: під пальцями, під теплою шкірою попливли колючі шорсткі волосинки... Жінка занурила глибоко в пісок руку, дісталася аж до вологої смуги і, захопивши мокрих дрібних камінчиків, висипала собі на спину, приємно зіщулилася і сказала:

- Ні-ні. Воно не схоже на папір.
- А яке ж тоді?
- Воно сухе й колюче.
- І руде?
- Звичайно. Тільки колір на дотик визначити неможливо.
- Розкажи мені, яка ти.
- Яка я?
- Авже ж.
- Ну... така... Як завжди.
- Яка?

Жінка подумала: яка ж вона є? Не могла сама себе змалювати. Розсміялася:

- У мене є голова, а також руки і ноги.
- І це все?
- Ні. У мене є сині очі.
- Вони дуже сині?
- Сині-сині. Але колись вони були ще синішими.
- А хіба вони зараз не зовсім такі, як раніше?
- Не зовсім... Вони трошки зблідли...
- Як шкода! — видихнув він із грудей одним подихом, і вона раптом уловила в цьому вигукові такий гострий, збудливий біль, що зиркнула на нього гостро й здивовано.

Вони лежали деякий час мовчки, вона сипала собі на спину пісок, занурюючи руку в мокру глибину, а він утушив очі прямісінько в далеке небо, де висіло самотнє натомлене сонце.

Потім він запитав:

- Розкажи мені про синій колір.

— Про синій колір?

— Так. Який він?

Жінка задумалася. Який же синій колір, щоб про нього можна було розповісти словами? Запитала:

— А ти сам не пам'ятаєш?

— Я вже майже забув. У спогадах залишилося щось химерне й невиразне. Все злилося докупи... І в пам'яті я не можу розрізнати ні зеленого, ні жовтого, ні жовтогарячого. Тільки чорний. Мені його й згадувати не треба.

— А синій?

— Не пам'ятаю. Який він?

Вона задумалася. Який же синій колір? Вона простягнула руку до сумочки, дістала дзеркальце, зазирнула... Очі в неї зараз були сіруваті, якісь легкі й бездумні. Вони зараз не синіли. Жінка повернула трохи дзеркальце, з малої круглої площини пропало лице, натомість її вщерть заповнило синє небо.

Але вона не хотіла говорити, що зараз біля річки очі в неї не такі, як у кімнаті, і сказала:

— Ти згадай небо.

— Небо?

— Небо — це суцільний синій колір.

Він замовк. Мабуть, він намагався пригадати небо. Але не зміг. Тоді запитав:

— А як поживає твій родимчик?

— Який?

У неї було багато родимчиків: на шиї, на руках, на грудях. Колись вони зустрічали Новий рік у військовому госпіталі. Вікна були глухо завішані сірими ковдрами. Грав патефон. Тоді вона одягнула строкате плаття — він і досі пам'ятає, яким воно було: рясним, з фантастичними квітами, яких він ніде ніколи не бачив. Вони танцювали вальс, і він, поклавши їй долоні на худі плечі, говорив: «Ти вся в родимчиках, як у зірках».

Вона раптом згадала той далекий вечір: вікна, завішані

сірими солдатськими ковдрами, надворі білий сніг, хтось зашов до кімнати у високих хутряних валянках, впustивши за собою холод і свіжість...

— Який саме родимчик? — запитала вона.

— На мочці... На мочці лівого вуха.

Вона відвернула мочку лівого вуха, зазирнула в дзеркало. Справді, там примостилася чорна цяточка. Чому ж вона про неї не пам'ятає? Адже раніше він мав їй неминуче про неї казати, коли тепер згадав.

Він знову запитав:

— Ну, як він поживає?

— Так собі,— сказала жінка. Відповідь прозвучала незначуще, а вона хотіла сказати йому щось про родимчик зворушливе й тепле; та зворушливе й тепле не ожило в ній, і вона подумала, що він зараз чекає від неї зовсім інших слів, але вона не могла їх вимовити, бо вони раптом стали ненаслухняними, їх ніяк не можна було зараз примусити прозвучати.

— А які в тебе руки? — запитав він після мовчанки.

— Звичайні,— сказала вона.

— Звичайні? — недовірливо запитав він, і жінка вловила в його голосі ледве чутні болісні нотки.

— Авеж... Звичайнісінські руки...

— Які саме?

— Повні. Засмаглі.— Вона спробувала пожартувати: — На кожній по п'ять пальців.

Він довго після цих її слів лежав мовчки і нічого більше не запитував. Вона картала себе: «Ну як я могла сказати про п'ять пальців на кожній руці? Ну як?.. Адже він міг сприйняти це по-своєму, тепер мовчить...» І, щоб порушити мовчання, провадила:

— А коли я випрямлюю руки, то на ліктях утворюються ямки. Глибокі, смішні ямки... Ти їх любив колись цілувати. І називав маленькими вулканчиками. А чому вулканчиками?

Вона повернула до нього широке обличчя, дивилася прямо; його зір був спрямований у небо, повіки застигли нерухомо. Жінка хотіла почути відповідь на своє запитання, але нічого не вловила, крім галасу дітлахів, що на зеленій косі ганялися за великом червоним м'ячем.

Тоді вона гарячково взялася розповідати про те, яка вона:

— Ноги в мене стрункі й гарні. Вони ніколи не були жирними чи грубими. А літки круглі. Під колінами також ямочки, ніби на ліктях, коли випростати руки.

Він мовчав, і жінці її власні слова видалися жалюгідними й непотрібними.

Раптом він обізвався:

— Розкажи, як ти смієшся...

Їй стало радісно від його голосу, вона тихенько розсміялася і, обсилаючи себе піском, сказала:

— У мене розкриваються уста, я сміюся...

«Ні, ні, не так слід розповідати,— гірко подумала жінка.— Треба сказати, що коли я сміюся, то на мої уста сходить срібний місяць і дзвінко світить. Це він так колись казав, коли його привезли пораненого в госпіталь із забинтованими очима...»

І вона примусила себе вимовити:

— Коли я сміюся, то на мої уста сходить срібний місяць і дзвінко світить.

А тепер було гаряче лініве сонце. Зовсім близько голубіла тиха байдужа річка... Жінка жадібно дивилася на нього, бажаючи помітити на його застиглому лиці хоч натяк на радість, але нічого не помітила і, переставши обсипатися сипким піском, відчула себе зовсім чужою біля нього, біля його серця, що нечутно билося в грудях, біля його великої голови. І слова, які вона сказала про місяць, видалися їй ще неправдивішими й жалюгіднішими, ніж попередні.

— Жарко,— сказала вона, аби перевести розмову на інше.— Дуже жарко.

— Я люблю, коли тепло,

— Не розумію, що тут можна любити?

— Сонце світить прямісінько в душу. І таке відчуття, ніби воно переселилося цілком у тебе.

Вона недовірливо гмукинула:

— Хіба ж так може бути?

— Може.

— А для мене воно несе тільки спеку... Зверху ти весь чорний. Лягай ще спиною догори, щоб не спектись.

— Ні, я буду так.

— Тоді я намащу тебе вазеліном.

Жінка дісталася із сумочки тюбик з вазеліном, видушила на долоню блискучий кавалочок і взялася натирати йому шию, груди, живіт, ноги. Обережно провела пальцями по синіх рубцях, що виднілися на животі й не збиралися засмагнутися.

— Дякую,— сказав він.

— Е-е, подякуєш, коли не обпечешся. Бачиш, парить і парить, мабуть, перед вечором буде гроза.

Вона завела розмову про погоду, бо в ній жив острак, щоб він знову не попросив її розказувати про себе. А вона зовсім не вміла цього робити. Йй було приємно слухати, коли він розповідав про неї ж, тоді вона іронічно посміхалася, але слухала з задоволенням... І ще десь глибоко в ній була дратівлива боязнь, і в тому, що вона, ця боязнь, існує, жінка й сама собі намагалася не признаватись... Це було очікування, що він ось-ось запитає, а куди ж вона ходила від нього на цілих два довгих роки... Але ні, він не міг дозволити собі запитати про це, він був вищий того, щоб довідатися, як там звав її хтось інший, які слова говорив про очі, про губи, про родимчики. То були зовсім інші слова, можливо, не такі гарні, як у нього, але той інший теж говорив про очі, про родимчики, бо, врешті, всі чоловіки банальні й повторюються. І в ній пробудилася якась жалість до його любові, і вона сама собі сказала: «Звідки ця жалість, я не повинна так»,— і, щоб позбутися непроханих думок, жінка запропонувала:

- Ходімо скучаємося.
- Скупаємося?
- Так. А то я відчуваю, що на мені скоро полізе шкіра.
- Давай натру вазеліном.
- Ні-ні. Давай скучаємося. Хочеться забратися в свіжу воду й побаблятись.
- Зараз. Зараз підемо...

Мабуть, йому дуже не хотілося підводитись, бо він ще якусь мить лежав горілиць, дивлячись прямісінько в небо. А потім підвівся на ліктях, сів.

Вона схопилася на ноги і з перебільшеною жвавістю застрибала біля нього:

— Ходімо, ходімо!

Ноги загрузали в глибокому й гарячому піску. Вони ступили на вологу смужку берега, жінка вдоволено заворушила усіма пальцями на ногах, далі присіла, бризнула на обличчя зеленкуватою водою.

— Ух, як добре,— сказала вона.

Він повільно забродив у річку, відчуваючи, як тіло дедалі більше занурюється в свіжу воду.

— Правда ж, добре? — весело гукнула жінка.

— Ага,— відказав він не дуже голосно, так, що вона, мабуть, не почула. І тому повторив: — Ага!

Вона кинулася за ним навздогін, здіймаючи рій іскристих краплин.

— Давай поплаваємо.

Вона лягла на живіт, забовтала ногами, швидко почала перебирати руками. Засапалася і стала на мілкому.

— Ні,— сказала жінка,— важко. Я можу плавати, знаючи, що підо мною зовсім не глибоко.

Він забродив далі.

— Куди ти? — запитала вона.— Давай плавати з берега, далеко не заходити.

Він нічого не відповідав. Жінка дивилася йому вслід. На малих хвильках прослалася доріжка, і він брів по тій ілюзії-

ній доріжці, ліворуч од себе залишаючи зелену косу, на якій три хлопчаки і одна дівчинка бігали за великим червоним м'ячем.

— Куди ти? — гукнула ще раз жінка, але він, мабуть, не почув, бо над водою виднілася тільки його голова і діржка прослалася біля самісіньких вух. Потім вона відчула холодну дрож, бо його голова майже зникла під водою.

— Гей! — крикнула вона розpacливо.

І в цей час над водою вистрибнули дві швидкі чоловічі руки, далі з'явилася голова, до пояса виринуло тіло, і він, роблячи енергійні помахи руками, поплив на середину ріки. Жінка опустила донизу руки, вони до половини затопилися, і вода спотворила їхні обриси, вони тепер уже не мали тієї точної круглої форми, що в повітрі. А він усе плыв, раз у раз над мовчазною поверхнею річки спалахували в жаркому промінні його долоні, і жінка широко дихнула, розпрямила груди, намагаючись докричати до нього:

— Агей!..

Звук її голосу далеко не полетів, він залишився біля неї, упав десь зовсім близько на воду, навіть не відгукнувся в шелюгових кущах. А він усе плыв, минаючи ліворуч зелену косу. Тоді вона знову лягла животом на воду, почала робити рухи ногами й руками, просунулася трохи вперед, але, відчувши, що під нею глибшає, збільшується тривожного холоду, повернула назад, сповнюючись ляком, і тепер ще енергійніше і безладніше вигрібала до берега.

«Який він, який він,— думала вона про нього, намагаючись намацати ногами мілке і не знаходячи його.— Який він! І чого він тільки поплив по ріці, піби не міг залишитися отут біля мене, і його понесло отуди, далеко, де небо опустилося у воду. І якби він залишився біля мене, я розповіла б йому про свої очі. О-о, тепер би я зуміла йому змалювати слова-ми синій колір».

І тут вона згадала, що тоді, коли він у неї питав про очі, вони були не сині. У дзеркалі відобразилися сірі, дуже легкі,

трохи здивовані. Але вона йому не сказала про це. Вона навіть не думала, що йому треба було про це сказати.

Жінка стояла при березі. Річка була свіжа й тиха, по ній слалася сонячна доріжка. «Ось зараз,— подумала жінка,— ота хмара закріє сонце, і доріжка зникне... Скоро гроза...» На зеленій косі три хлопчики і одна дівчинка, напівголі, чорні від загару, ганялися за великим червоним м'ячем, який лунко бамкав, коли по ньому били босими ногами.

КОЛИСКА

Житня хмара половіла за шибкою, чіплялася косою за буру стріху сусідової хати, знизу була та хмара насуплена та кам'яна, а згори біліла молоком. Очі бабині теж споловіли, заллялися сльозою, і вона провела рукавом по лицю та й мовила:

— А бовтуни й шкаралупу понесу до води в коші, а не в колисці, хоч ви мене ріжте.

Горпина гуркнула коцюбою в печі, вугляки бризнули золотою мерехтливою кров'ю. Підгорнула попіл до челюстей, клала на лопату змашений розколоченим жовтком хліб і саджала на черінь.

— Та в коші ж бараболя,— сказала.

— В куток висиплю.

— Гніздо ж хіба вміститься?

— А вміститься, чого там...

— Але ж візьміть колиску за мотузок та в колисці її несіть, а потім пустіть за водою. Бо вже у колисці самі діри, лоза погнила, порозсихалося все у тій вашій вічній колисці. Не будемо ж ми її тримати, щоб перекидалася, бо діти вже повиростали. А щоб гойдати інших дітей, то хіба ж вони знайдуться, скажіть, мамо?

Баба мовчала як заворожена.

— Ви вже старі, я нажилася, куди вже вам думати про онуків? Ото маєте трійко, вигодували їх, довели до пуття, вони ні вас не забудуть, ні мене...

Посадила всі буханці, затулила піч затулкою і взялася в діжі єшкрабати тісто з клепок та збивати плесканця, щоб вчиняти було на чому. Ніж повискував, аж на душі дерло. Баба все вбирала зором ту житню хмару. А потім узяла колиску, перев'язала мотузком і понесла до річки. Дибала по грузькій дорозі, спотикалася по калюжах і була така сердита, що у вухах гуло. До неї сікалися пси, а баба спинялася й казала:

— Не репетуйте, бо позаціплює вам. Бо я на вас гаркну, що ви вже не годні будете гаркнути ніколи. І за литки не хапайте, своїх хазяїнів ухопіть.

З колиски ляпнувся в болото бовтун, вона витерла його об спідницю і назад поклада.

— Ото, хороба, ще падає. Спливеш за водою, як пущу, десь у виру утопнеш чи в опуст засмокче.

Люди її питали, куди йде. Казала, що до лотоків випровадила її дочка з шкаралупою та бовтунами. З колискою, у якій бабу вигойдали, у якій вона Горпину колихала, у якій онуків ночами й днями гойдала, чалапала по мокрому весняному шляху і захльопувалась, як бирка. Верби зеленіли холдним гусячим пухом і були такі ж горбаті, як баба. Вже од полів закрадався вечір і лагідним лисом чеберяв поміж тинами. Порипували хури, ідучи од сівалок. То вечір і на хурах добувався в село.

Вмостилася на сивому камені і задивилась, як біжить вода, як скипає окропом, нуртуючи берег, як довгоший сплески займаються прозорим вогнем, як з-під гребеня то око примариться, то голова людська. Вийняла гніздо, попхнула — і заколивалося, попливло поволеньки.

— Ото гусята ростимуть грубі та здорові, як з води.

Турнула колиску, ніби кавалок од серця відбатувала.

— Пливи, може, дітлахи перехоплять та комліків ловитимуть. Позашивають діри лозою і ловитимуть.

Дибала по хрустких равликах, і якщо колиска приставала до берега, то тручала її ногою. Врешті, повернулася й

пішла. Печія в грудях шкреблася, було дуже журно за чимось, а за чим — і сама не відала. Спинило її таки, обернуло. Гніздо вже пропало, а колиска жовтіла на піску нерухомо. Вернулася назад, обкрутила мотузком і звалила на плечі. Дзюркотіло з колиски, краплини клювали за літки. І тхнуло рибою та жабуриням. Село вже куняло, потопаючи в попелясто-вишневих сутінках, і вечір був лагідний, як мала дитина. Уже баба не сердилась і в її вухах не гуло віддаленими дикими дзвонами. Голову тримала не опущеною і з усіма здоровкалася перша.

— Доброго вечора,— відповідали їй з-за плоту.

— Добревечір,— казали дівчата, вертаючи з комори, де віяли зерно, і голоси їхні також були паучі од достиглої ніжності.

Поклала колиску в коморі на лантухах і гладила її долонями. І од тих дотиків радість проростала в ній терпко, як коноплі. Колиска пахла бабі лозою, кожна хворостина в ній щось німо кричала, і стара прислухалася до того.

Зайшла до хати. Горпина оддушувала сир. На лавах по-під стінами і на стелі горіли ламповими відблисками буханці. Вони дихали житнім, випеченим спокоєм.

— Гніздо за водою пустила, а колиску назад притарабанила,— мовила баба.

Горпина мовчки одціджувала сир... Баба з полегкістю зітхнула. Задимлена, вишнева зоря сходила над селом і була така наївна та замислена, що перед нею хотілося впасти навколошки...

По землі котилася тінь од хмари, трава обіч дороги хилилась, і швидкі хвили нагнутої трави пабирали миготливого сивого відблиску, біла стерня темніла, її пригашувала насуплена тінь, і ось уже червоні корови стали мідно-кривавими, а полуکіпки аж поменшали під вагою тіні. Попереду тіні котилася, тікаючи, світла пляма жнів'яного дня, мерехтюча, кваплива. Ось уже накрило з головою й Івана, дмухнуло холодком на руки, на ноги, і тільки дід ішё віддалік був освітлений, але й він умить погас і поменшав, як полукупок, бо сонце вже геть чисто сковалося за хмару, а з-над неї проміння падало блискучими стінами. Ті стіни, спершу близькі, теж одпливали, вони пересувалися з горбка на горбок і од своєї прозорості та легкості були аж дзвінкими.

— Іване! — гукнув дід.— Ану гайни за рябою, заверни, а то в школу потьопала.

Коли біжиш, треба не наступати на стерню, а бити по ній пальцями збоку, то не колотиметься. Але позрізуване лободиння чи будяки одинаково штрикають. Та в Івана такі задубілі підошви, що його вже нічого не бере.

«Можеш зимою без чобіт ходити,— каже дід,— бо такі підметки намуляв собі за літо, що не замерзнеш».

Іван хутко біжить переймати корову, об нього б'ються тверді кузки, одскакують, знову летять. Нашорошений джміль

соковито прогув мимо, і трохи далі його бахмате, з золотавими розводами тільце провалилося донизу, на конюшину.

«А куди джмелі диваються в дощ?» — подумав Іван і уявив, як вони попримоцувалися на листі, як об них розбиваються краплини. «Вони ховаються в глиняниках у вощину», — заперечив сам собі. На бігу хотів зірвати петрів батіг, але тільки шморгнув, і на долоні зосталися пелюстки, та ще здалося, що навколо обшмуляного стебла тане синій димок. Корова забачила Івана, прожогом метнулася назад від нескошеного жита, а він тільки помахав на неї палицею.

Сів під стіною жита. Земля ще не вихолола. Тут було затишно, вітер сплескував над головою, поскубуєчи за чуба. На колоску тріпотіло сонечко, розпанахавши крильця, і він посадив його на долоню, уважно розглядав темні цятки на лусці і питав:

— Чечір-чечір, чи скоро вечір?

До вечора було далеко, і хлопець, надивившись на сонечко, посадив кузку на колосок. Колосок важко гойднувся, а сонечко вхопилося за пружкі остиюки й застигло.

— Чечір-чечір... — з жалісливими нотками в голосі повторив Іван, і тут на інших стеблах помітив одразу двоє сонечок, вкліклих, байдужих. А на одному колоску застеріг двох чорних кузок, які спивали зерно, і хлопець познімав їх і став закопувати в землю. Закопавши, потоптав п'ятою, а потім поплював, щоб вони вже не вибралися.

У небі товклився хмарі. Ось із ущелини пробилося сонце, і дід спалахнув у хурделиці світла та променів. Він стояв, спершись на костур, і дивився просто перед собою — над полукипками, над чорною латкою конюшини, за далеку рису складеного обрію. «Що він бачить?» — подумав Іван, і собі глядячи туди, куди й дід, але нічого не помітив: ген ніби мряка бреде від ожередів, а там ген подолки мокрі поопускалися долу, дощ виріс над байраком, так і періщить до села... Дихнуло цілющою свіжістю, аж залоскотало в горлі од неї, і легені повеселіли тривожною легкістю, спухирилися

од тих швидких ковтків, якими Іван пив тримтячий вітер. Він дрижав на хлоп'ячих губах степовим шумоминям, у ньому був грозовий подих і рештки недавньої спеки, але ті залишки жароти були не паркими й не зопрілими, а теж збудливими, остуджуючими. Ущелина вгорі стулилася, сховавши сонце, і дід потемнів, та все зорив поперед себе, зосереджений і пильний.

Затоки, затоки, як п'янний гультіпака, простугонів грім, а далі швидко побіг — і втік. Далі вже близче обізвався і мідно ступав кованими чобітьми, не зрушуючи з одного місця, а потім стрімголов чкурнув, кваліво спотикаючись, і вмерло... Ще з вихилясом продріботіло, дрібно так ступаючи, і теж загасло. Бліскавка сяйнула, ще раз, ще... Тиша гусла, сповнювалася очікуванням. Порснуло гуркотом, храснуло трощачись гілляччя корінястої бліскавки, вона затремтіла, ніби живе тіло, сконала і вже в іншому місці вигулькнула беззвучно, поки, конвульсивно здригнувшись, не розтанула, залишивши по собі ще відчутніше очікування.

— Іване! — гукнув дід.— А заверни оту безрогу мудрагелю!

Тугі краплини зникали в сухому житі. Вони стрімко падали, і тому, що їх було небагато, жито ще не лопотіло, не шуміло під дощем. Але воно прокинулося, ледве чутно гомоніло і важко погойдувалося на вітрі. Завернувши безрогу мудрагелю, Іван побіг до діда. Той уже вивернув мішкі ворком, натягнув на голову, і тепер з-під кропив'яних стрішків його очі дивились на хлопця суверо й глибоко.

— Йди в затишок,— сказав дід.— Та мішком накрийся, а то хороби якоїс іще скопиш.

Іван розсунув спінки й склався в кублі під полукупком. Сховавшись так, що тільки краєчок поля було видно з дідом та худобою, він почував себе у надійній скованці. Припустило густіше, і краплини з щелестом падали на спінки. Од постійного рівного шуму повіяло нудьгою, але вона одразу ж і щезла, бо небо розкололося, витрушуваючи з сердитої

пазухи грізні невидимі уламки, потім ще раз луснуло, при цьому зашумівши світлом блискавки.

Дід, як і раніше, стояв посеред поля й дивився у простір. Деякі корови паслися, а деякі, позгинавшись, поставали за дощем, вступивши очі в стерню. «Що він бачить?» — подумав Іван про діда, і йому закортіло вибратися із схову, сп'ястися навшпиньки й собі угадіти те, що побачив дід. Але його лякала негода, і він ще тутіше скувався в своєму кублі.

Іван задрімав, і йому привиділась колісниця, що катилася по небесних виярках поміж хмар. У колісниці сидів дід, тримаючи в руках віжки. А коней не було. На високих колесах, шпичастих, з мелодійними ободами, колісниця летіла стрімко, аж у вухах гуло... Хлопець розклепив повіки, навколо побулькував дощ, пошеберхував, хлюпав. Худоба ледве бовваніла в сутінках. Задвигтіло, і в моторошно блідому сяйві засвітився дід, який стояв на тому ж самому місці. І через те, що поле у зближку було фосфорично німе, залляте яскравою, тремтливою непевністю, то й полукипки теж здавалися несправжніми, і дід несхожим на себе: високий, плечистий, він чітко вимальовувався під навислим небом. І здавалось, що погасне блискавка і пропаде дід, ніби його ніколи й не було. Ось уже й справді світло погасло, й Іван, відчуваючи, як щемливо стислося в передчутті чогось лихого серце, закричав:

— Діду!

І, чіпляючись душою за свій наполоханий крик, як за рятівну соломинку, ще раз розплачливо гукнув:

— Діду Бохно!

Щось підняло його із сухого полукипка, поставило на ноги. Не чуючи під собою затерпливих ніг, по росяній, уже м'якій стерні, яка холодила йому босі п'яти, він побіг. Захлипався од глекового повітря. Уже бачив, що дід стоїть, що не скoilося з ним нічого, проте спинитися не міг. Захеканий, уткнувся дідові в коліна й не міг передихнути.

— Та вгамуйся,— казав йому дід,— хай не тіпає тобою.

Іван мовчав, і в горлі було давко, ніби од весняного зеленого яблука.

— Ти, мабуть, задрімав, то й привиділось? — допитувався дід, зігнувшись над ним, і пригладжував дерев'яною долонею розкуювджене волосся.

Іван усе ще обнімав дідові коліна й не відповідав. На якусь хвилю йому пригадалося сонечко, яке він нещодавно тримав на долоні, а потім посадив на колосок. Та сонечко зненацька так розчулило його, що весняне яблуко-зеленуха стало ще давкішим.

— Якесь дике,— промимрив дід. Та й задивився знов поперед себе. Дощ втихав, тільки процяпувалися окремі краплини, і вони посвітліли, були крихко веселими, бо сонце ледве пробивалося, а вгорі тих ущелин більшало. Між полу-кіпками все ще сіріла мряка, але за нею у м'якому, промитому повітрі ясно проступав обрій ворсистою лінією, на-веденою сонячною тушшю. Дедалі виразніше окреслювалося літнє надвечір'я після недавнього жаркого дня, і воно знову бралося пахнути жнивами.

— Заверни корову, Іване,— сказав дід, торсаючи хлопця за плече,— а то безрога мудрагеля знову подалась у шкоду.

Одігнавши безрогу, Іван так і зостався біля нескошеного жита. Воно похилилося, колоски тремтіли під вагою краплин, і коли струшували їх, то випростовувались і гойдались. Іван поглядав на діда, але не наважувався до чого повернутись. Щось велике дзвеніло в грудях, поширювало шелест аж у вуха, і хлопець ледве-ледве здригався, ніби перемерз.

Найшов на житньому колоску сонечко, поклав його на долоню і дуже довірливо запитав:

— Чечір-чечір, чи скоро вечір?

Сонечко сквапно полізло на налець. Іван випростав налець. Сонечко опинилося на самій пучці, крильця його розкрилися — і воно спурхнуло, полетіло, зразу й розта-нувши.

Того сухого літа з короткими грозами, з росяними, приблизканими сивиною світанками, з молочним коливанням у старих садках, з далиною у полях — перемитою в небесній синьді, продмуханою вітром, заюшеною злегка соком лутових вишень, Мудрик прискочив на вокзал у торхтичому газику, і, коли задиханий поїзд, попирхавши парою, погуркотів далі, він уже іхав до села з дружиною. Інна, мрежачи іскристі очі, повно її глибоко дивилася на задушливе районне містечко, на присипані густим порохом клени, на білі стіни за парканами, на кіз, що паслись біля паровозоремонтних майстерень,— і, мабуть, усе це подобалося їй своєю незвичністю. Коли шофер спинив газика і заходився витягати з криниці воду, а потім спрагло пити, то їй також закортіло отак напитися з придорожньої криниці. Вона, спершись одним коліном на камінь, нахилила відро, надпила — і захлинулась, бо такою вода була давкою од своєї студеності. На очах проступили сльози, Мудрик з поблажливою іронією посміхнувся, а вона таки знову припала третячими губами до вінець,— і вже тепер пила дрібно, обережно, щоб не похлинувшись, а коли ставила відро і бризнуло на ноги, то вона хутко відскочила назад, і Мудрик на хвилю одвернувся, щоб вона не бачила його сміху. Вона була тоненька й білява, високі каблуки гостроносих туфель робили її трохи вищою, ніж була насправді, а постать —

напруженою. Скроні були вкриті абрикосовим пушком, який наївно в'янув на вітрі. Мудрик був смаглявий, гостроносий, у плечах широкий, а в поясі тонкий, і до лиця,— акуратно виліпленого і з обм'яклими рисами,— не пасувало важке надбрів'я, закущене вугільними бровами. Роздумуючи, він зсовував брови, ставав колючо-зосередженим, і, коли ще вони тільки знайомилися, Інна часто просила, щоб він не супився, бо тоді він їй менше подобається. Він слухався, розгладжував чоло...

Поле, сухе поле, ген кілька полукипків, а то вже зібрали все комбайном, і по високій стерні рівною вервечкою бредуть гуси; і між горбами — полумисок голубого ставу, поставлений натиху зелень, що здається різкою, бо обхлюпнута зусібіч посірілим стерниськом. За газиком сторчма куриться пилиока, і все од неї приглушено-сіре — трава по ровах, тернові кущі, листя подорожників, і полин, ще блідіший та знесиленіший, диха теплою гіркотою... Село, повне літнього мовчання, гребля через річку, чорні горщики та гладушики на кілках, знову поле, вже буряки: якось ніби тут не так нещадно пекло сонце, бо зелень хоч і пов'яла, але не вигасла, вона низько й густо розіллялася.

— От і добралися! — сказав Мудрик.

Машиня спинилася біля довгої глиняної хати під соломою. Під стріхою на жердках висіло кілька пучків цибулі й маку. Біля самих вікон тліли квасоля і матіола. З причілка огрядна груша супилася широко й високо.

З хати вийшла боса тітка з підтиканою спідницею і, витираючи фартухом оголені руки, підтюпцем почимчикувала на встречі. У неї були великі, дуже добре очі, які палахкотілі однічною приязню; і коли Мудрик сказав, що це господиня, то Інна завагалася — подавати руку для знайомства чи ні, але зважилася, і її біла долоня потонула між твердими та потрісканими Мартошиними пальцями. При цьому Мартоха невміло нахилила голову, бовтнувши нею до грудей, і Інна помітила, що з-під хустини в жінки вибивається посивіле пасемко.

Спершу Інна не знала, що робити в просторій хаті з жовтою долівкою. Стіни густо пахли вапном, дерев'яне ліжко здавалося дуже незграбним і широким, а вікна,— поперехрешувані згорнілими рамами,— малими й вузькими. За шибками було повно квітучого вогню, різnobарвних спалахів — то кущились ружі, і квітки були розкидані по всьому стеблу, знизу догори, і з особливою силою горіли тъмянорожево, рожево до чорноти, із зосередженою людською пильністю дивлячись на город, у садок і зазираючи у вікна...

Найбільше її дивував сволок, який підпирав стелю; сволок був дубовий, аж задимлений, на ньому майстер повірізував також ружі, але без листя.

Робота в Мудрика була цілоденною, тому він ніколи не повертається з роботи, як колись на заводі, а тільки на хвилину-другу зазирає додому. Додому — якщо так можна було назвати Мартошину хату. Він був спіtnілий, прибитий курявою і жнiv'яною смаглістю, плескався, ухкаючи, біля колодязя, але ніколи з міжкрілля гострих брів не змівалася задума. Інна відчувала, що він зараз не з нею, мабуть, залишився там, у задушливому полі, на яке сонце проливає відра невпинної пекельної спеки, з людьми, які молотять хліб, з шоферами, що возять зерно на елеватор, з пастухами, котрі доглядають худобу. У його вухах, напевно, все ще стояв гуркіт молотарок і крики молотильників, і її голос долинав до нього крізь ту нечутну заслону. Але не просила його не супитися,— це прохання самій здавалося награним, і вона відчувала, що Мудрик навіть жартома може не послухатись. Ця непевність дратувала Інну.

Коли чоловік повертається опівночі, роззувався в сінях і скрадливо ступав по долівці, вона сторохко прислухалася до шамрання, ловила кожен шерех,— і раптово сповнювалася хвиллюванням, і розуміла, що цілісінський день, що б вона не робила — чи варила в печі їсти, бо їй здавалося, що Мартошин борщ не на її смак, чи ходила купатися до ставу, чи бігала в крамницю по муліне, бо мала тепер багато часу

і могла вишивати,— але завжди думала про Мудрика... Слухала, як він навпомацьки єсть, знявши з посуду скатертину, якою прикривала вечерю на столі, як з м'яким побулькуванням п'є молоко, як зітхає. І чомусь зворушувало те, що чоловік зітхає, але не подавала голосу, причаювалася, як мишка.

Мудрик здогадувався, що дружина не спить, і вдвох вони виходили на подвір'я, сідали на призьбі, і Інна щулилася од нічної свіжості. Навкруги була глибока темрява, пощяхована згори волохатими зірками, і груша на причілку була ще ширшою в плечах, ще замисленішою, і вся обібралася зірками, ніби хрушами. Мовчання пахло лободою й коноплями, і тільки зрідка його прорізувало жаб'яче кумкання чи дівочий спів — дівочий спів хлюпотів клично, то примеркав, то звучнів, але у відповідь йому ні разу не обізвався парубочий. Інна мовчала про своє — про самотність у глиняній хаті, про ружі під вікнами, про одміни настрою, що заливав її то болем, від якого терпло серце, то ніжним щемінням, то очікуванням на щось небуденне у новому житті. А він мовчав про своє — про ті околоти, що виписав ниньки на хату бабі Мотрі, про аварію на дорозі, в яку мало не вскочив його прудкий газик, про розмову по телефону з секретарем парткому і про Ганку Дідука, котра наколола на цвях босу ногу (лежить у затінку під ожередом, чорне лице, обведене білою хустинкою, страдницькі закам'яніле, і тільки вуста зрідка тріпотять, як рана), і про ті останні мазки, що їх клало на жита сонце,— променясті мазки третмілі на жовтій смузі лану... І так намовчавшись, вони відчували між собою близькість, яку,— обом здавалося,— втрачали протягом того часу, коли були нарізно. Обоє розуміли, що та близькість, викликана ніччю та спільним мовчанням, тайтъ у собі непевність. І тому намагалися не думати про це, а тільки втішатися задоволенням од того відчуття близькості.

Скоро була при ділі — працювала у школі піонервожа-

тою. І докори сумління не допікали, розтанули, вивільнивши місце для легкості. Старанно одягалася,— вона прискіпливо стежила за своїми сукнями, за кофтинами, і тих два рази, коли виїжджала до міста, ревниво приглядалася до жінок, як вони одягаються, що з'явилася нового в зачісках,— і поспішала до школи. Віталася з тітками, які виганяли корів на ранкову пашу. Вона ще не почувала себе тут своєю, але їй подобався місцевий звичай — вітатися з усіма знайомими й незнайомими. Калатав дзвоник — старий надтріснутий дзвоник, на якому було написано: «Каво люблю, таму дарю»,— і вона прискорювала ходу, щоб не запізнатись. До дітей, як і до села, Інна ставилася з наївно-святковим здивуванням, і спілкування з ними було для неї не роботою, а необхідною частиною її життя. Вона була потрібна не дітям, а діти їй, і тому вона невимушено віддавалася зборам піонерської ланки чи дружини, готувала самодіяльність з тим проникненням у танок, у спів чи музику, яка залишає собі не втому, а щедрий жаль, що все це закінчилося сьогодні і повернувшись можна буде до цього лише через день.

Тепер вона не поспішала в Мартошину хату, користалася з кожного приводу, частіше лишалася в школі і за день так забувала Мудрика, що потім, коли випадково згадувала про нього, дивувалася, як це могла так закрутитись. І вона з чіткими подробицями пригадувала все, що трапилося від ранку, і переживала свій день у друге. І як Ференцева Леся поскаржилася на свого батька, що приплентується пізно п'янний; як у четвертому класі складали стінну газету і Миррослав Ковальський розілляв червону туш, сполохано зиркнув на піонервожату, на всіх і долонею взявся витирати пляму на парті; як Сеня Шеремет вдарив на перерві веснянкувату другокласницю і зразу ж заплакав, а другокласниця зловтішно сміялася, і всі навколо теж сміялися з Сені Шеремета, що виявився слабкодухим забіякою. Інна ловила себе на тому, що шкільні інтереси стають для неї все цікавішими,

вони ясні й зрозумілі, тимчасом як Мудрик все більше відходить кудись убік, і вона навіть іноді вагається в думках повернутися до нього та розмислювати про їхнє життя, бо чим частіше вони мовчали на призъбі Мартошіної хати, тим — на диво — воно здавалося для неї складнішим...

Навесні, коли танули сніги, до школи прибув учитель фізкультури, Вовкун. Сухорлявий, з щетинистим йоржиком, з сірими меланхолійними очима, він був небала��чий. Вовкун позаписував дітей у секцію акробатики, організував волейбольні команди. У м'яча гралися надворі, а в класі, розстеливши мати, крутилися колесом, ходили на руках і ставали мостиком,— спершу виконували прості вправи, окремі елементи, щоб згодом перейти до складніших комбінацій. Вовкун півроку тому закінчив фізкультурний інститут, його обіцяли залишити при кафедрі, але несподівано на обіцянє місце взяли приїжджого дискобола, а він поїхав сюди. Він мало розмовляв з товаришами, виконував те, що було потрібно, а коли темніло, то зачинявся у підсобній комірчині — там поставили йому односпальне металеве ліжко, бо знімати куток у селі він не хотів. Щотижня листоноша привносили йому пакунки, повні книг. Їх присилав товариш, і Вовкун весь час проводив за читанням.

Коли знайомився з Інною, то називався Всеволодом і, м'яко потиснувши долоню, не сказав більше ні слова. Він не справив на неї ніякого враження, і тому вона навіть не задумалася — як це іноді робила — над тим, яке враження справила на нього сама. Але одного разу Вовкун попросив її провести зарядку з дівчатками,— і вона погодилася. Сам він проводив запяття з хлопчиками, і його різкий гортаний голос, яким вигукував команди, примушував її неприємно щулитися.

Прочителя фізкультури вона розповіла Мудрикові, і той лише подивився на неї уважно. А Мартоха сказала:

- Він у полях щоночі никає і никає.
- Так? — здивувалася Інна.

— І старий Татунь розказував, що бачив, і тітка Секлета. З доброго дива не плескатимуть.

За кілька днів, залишившись із Вовкуном в учительській, Інна нерішуче сказала:

— Й сама не знаю, звідки такі чутки по селу ширяться. І наша Мартоха казала... що ви вночі у полях ходите...

Вовкун скинув на неї поглядом і несподівано знітився. І те, що він знітився, примусило знітитися й Інну.

— А як минає тут ваше життя? — швидко запитав.

Вона вагалася з відповіддю, бо не знала, що він має на оці.

— Та ніби вже добре... Чоловік пропадає в колгоспі...

— Кажуть, що ваш Мудрик діловий господар...

І хоч вона від багатьох людей чула, що Мудрик — діловий та сердечний голова, але й на цей раз не повірила; бо той Мудрик, якого вона знала в побуті, був не схожий на того Мудрика, про якого їй розповідали. Тому заперечила:

— Мабуть, не кращий ніж інші.

Вовкун, очевидно, був радий, що розмова перекинулася на інше, бо з видимою охотою взявся розповідати:

— Тут раніше номенклатурний п'яничка був. Серде номенклатурне, очі, думки, намагання — все номенклатурне. А свого — позбавлений. Ні, певно, брешу, бо номенклатурне й було його власним. Люди порпалися в городах, переставали в колгосп вірити... За три роки ваш Мудрик чимало зробив.

Її зворушило оте «ваш Мудрик», але Вовкунові слова не переконали. Їй було важко почати думати про Мудрика інакше, ніж до цього. Але Інна вже не хотіла заперечувати і, пригадавши, яким знала його на заводі, сказала:

— Він має свою пристрасть... — Ще намагалася сказати про нього гарне, але так і не спромоглася. Це трохи пригнітило, вона гарячково стала порпатися в споминах: який же він справді? Ну, мовчазний, де так... Розумний? Раніше здавався розумним, але потім звикла до нього... Не егоїст, своє самолюбство береже глибоко... І завжди про щось тур-

бується, комусь помагає. Але сказати про це Вовкунові,— що мовчазний, розумний, самолюбивий, про когось турбується,— і це, мабуть, у неї не прозвучить.

Тоді вона змовчала. Проте після невдалої розмови з Вовкуном намагалася глянути на Мудрика чужими очима. Звичайно при цій про голову колгоспу старалися не говорити. Посміхалися, і все... Але дещо вона вловлювала. І те, що вловлювала з чужих уст, приміряла,— тільки вже по-своєму,— на Мудрика. Вони не завжди налазило. Тоді думала, що люди помиляються. Коли вечорами він повертався пізно, розпитувала, де за день бував, що робив. Він супив чоло, ніби силкувався сам для себе спершу встановити, чи й справді щось значне трапилося, і казав, що був на фермах, погиркався з зоотехніком. Вона сердилась на цього за таку відповідь. Але Мудрик не розумів, чим викликав її гнів, і додавав, що обідав у Катрі Тилимончик, який зводять хату.

— І це все? — Інна іронічно насторожувала брови. І вже насміхалася: — А чим же там пригощали?

Він не тямив, де вона допитується серйозно, де жартою, і тому ще більше звужував міжкрилля над меланхолійними очима:

— Наготовила смажені з курей, були пампушки з сметаною...

Інна приборкувала свою іронію. Вела розсудливо:

— А де ще був?

Мудрикові здавалось, що він, парешті, здогадався:

— Хочеш до подробиць знати мое життя?

Вона мовчала з таким виглядом, що не второпаєши: так чи ні.

— Невже ти ревнуєш? — брався кепкувати.

— Авжеж,— кепкувала й вона.

...Якось прокинулася вдосвіта. Край столу сидів Мудрик з оглядним чоловіком. Чоловік погладжував чорну бороду. Обоє курили. Дим сотовався кільцями, процидуючись у відчинене вікно. Іноді півголосом промовляв слово Мудрик. І затихав. А вже згодом йому відповідав гість — і теж пів-

голосом, і теж одно чи двоє слів. Повільну розмову обкурювали димком. Бу-бу-бу... І западала тиша. І знову: кукурудза... культивація... горох... ріпак... І мовчання. Засинаючи, Інна подумала, що то, мабуть, голова з «України», з котрим змагається Мудрик...

Світало, а вони все ще напівпошепки бубоніли. І повну попільничку натовкли недопалків. У сінях уже грюкала баниками та коритом Мартоха.

— Доброго ранку,— привітався Мудрик, почувши, що вона покашлює за ширмою.

І вийшли надвір. Бубоніли й там, уже голосніше. А по хаті плавав, вивітрюючись і танучи, синюватий махорковий димок.

— Біда з тим Оберемком,— за обідом мовив Мудрик.

Їй було майже однаковісінько, яка там біда сколася з Оберемком, проте вдала, що цікавиться:

— Що в цього?

Одразу схаменулася, вловивши штучність у своєму тоні та всю награність свого зацікавлення.

— Він луги переорав... Все під кукурудзу пустив. А дядькам із своєю худобою нікуди податися.

— Нехай у колгосп поздають,— кинула безпечно.

Не відгукнувшись на її пораду, вів далі:

— Пастимуть у нас, за Бешихою...

— Ага, за Бешихою,— повторила вона, хоча й не знала, що Бешиха — це балка, полога, широка, обводнена річкою, що ця балка прилягає до земель колгоспу «Україна».

Він одягнувся у випрасувану вишиту сорочку. Колись просив Інну, щоб вишила сама, вона пообіцяла і на другий день купила в магазині: червона й голуба барва, скупі хрещики. Стъожка з китичками біля коміра. Він і донинги лішився задоволений купованою. Дивлячись, як він старанно причісуються, роздратовано відзначила: «Навіщо? Під брилем усе помнеться». Той солом'янний бриль з чорною стрічкою здавався їй верхом несмаку.

— Сьогодні у нас школа передового досвіду,— пояснив на її запитливий погляд.

— Ага, догадуюсь... Як доярка домоглася по сто літрів молока від кожної корови,— вщипнула вона.

— По стільки не доять,— просто занеречив він.

— Ale ж ти, мабуть, сподіваєшся, що дойтимутъ?

Він не помічав її сварливого настрою, тому й не погодився:

— Ні.

— A mi з дітьми в ліс ідемо. Он як!

Намагалася вже це сказати сердечно. Ale в голосі проринів незрозумілій виклик. Вона й сама зараз до пуття не змогла б сказати, чого їй хочеться від Мудрика, ale чогось таки хотілося. Вона ніби хотіла перекласти відповіальність за цей настрій із своїх плечей на його. Відчувала в голосі, у поведінці і в тому ж таки буркотливому настрої: дозволяє собі щось не те, ale це «щось не те» було сильнішим од неї, і вона мимовільно скорилася йому. Коли Мудрика вже не було, примусила себе думати про нього з вибачливою приязнню, і ця приязнь поступово тепліла, аж доки в уяві не виник солом'яний бриль,— і вона аж плечима стенула.

...Ліс починається внизу і по пагорках п'явся дотори, розстилався шкурою. Ті пагорки робили його горбкуватим, на темній шкурі позначалися світлі пухирі, вони скипали аж до ребра, за яким ліс перевалювався у низину. Дітям сказала співати, і вони неохоче затягли туристської пісеньки, а коли побачили ліс, то затихли. Одне за одним по білому піску поміж білими пшеницями петляли стежкою. Голівки погойдувалися над колосками, то провалюючись, то вихоплюючись. Інна несла босоніжки в руці й, дрижачи, колола босі підошви об камінчики та штурпаки. Вовкун ішов попереду, строгий, замислений, і коли їхні погляди зустрічались, він лишався підкреслено байдужим, а на обличчі не бриніло й натяку на сміх. Ale це не завдавало Інні турбот. Вона усміхалася не тільки Вовкунові, будякам із загрозливо на-

стовбурченими квітами, сухому вітерцеві, лісові, який, наближаючись, хмурнішав. Почувала себе так, як у студентські роки, коли любила слухати, як дзвенить її голос, коли милувалася своїми руками, наділеними м'якими обрисами, коли ранок їй подобався за те, що був чистий і бадьюрий, а вечір — що можна було йти без мети однією вулицею, звертати без мети в іншу і, повертаючись додому, почувати себе так, ніби цього вечора знайдено щось потрібне, знайдено — і водночас воно лишилося за межами повного оволодіння. Проте розпачу не було, бо попереду залишалося чимало чистих ранків, попереду вимальовувалися інші вечори... Інна усміхалася, як людина, що знає більше, ніж здатна пояснити, і ця прогулянка їй подобалася,— це наче була прогулянка в минулі.

Ліс похмуро пахнув глибиною, висушеними галявами, мурашниками, суницями. Розгалужені тіні мерехтіли по лізках, і гострі спалахи забивали очі. Під ногами потріскували смолиста глици; шишкі, змащені живицею, блищаючи новорічному. Повітря було таким смачним, стільки в ньому переплуталось ароматів, що воно здавалося їй несправжнім, а ніби навмисне отак замішаним і настоящим. Діти галасували, їхні голоси довго танули, відгукуючись луною. Інні теж кортило крикнути, щоб послухати, як між стовбурів битиметься її голос, як примеркатиме, доки не вгамується тоненькою цівкою. Але вона стримувалась, і те, що вона стримується, наповнювало її гострим напруженням, примушувало швидше дихати, і сердець її калатало із завзятою лункістю.

Вона знову піймала зосереджений Вовкунів погляд, він стежив за нею уважно, з крихтою нерозуміння, і вона, як у полі, не пригашувала усміху — він обпікав її уста, той усміх, робив їх безвольними.

Вовкун одвернувся, а вона із запізнілим поспіхом схилилася, зірвала кущик лісових дзвіночків — сині калатальця вздовж хрумкого стебла...

Коли діти пили воду із джерела, що било в урвиську з-під корчів, вона теж пила, припавши колінами й ліктями до жовтої глини, і бачила перед собою рухливі пухирці, од яких на дно падали крихкі тіні, і бачила жука-водяника, довговусого, настороженого, з випнутими букатими очелями, і бачила колінчасті корінці татарського зілля, що по-гойдувалося старанно виточеними зеленими шаблями...

Разом з усіма колінкувала, збирала суниці — розжеврілі шорсткі кульки, повні душної спеки; веселий сік забрізкав червоними плямами її щоки, і Інна не витирала їх, може, тому, що не бачила, а може, тому, що не хотіла. Вона забула свої босоніжки, і діти, розсипавшись, шукали, аж доки не надибали біля кринички. Інна сміялася, що сірий вовк не поласував на її старі, стоптані босоніжки. Вовкун промовив на це. Він був перебільшено зосереджений, він не відповів жартом, на який сподівалася Інна.

Коли вже поверталися в село, Вовкун запитав:

— Сьогодні вам було дуже добре, так?

— Ага, добре, добре...

Як і минулого літа, Інна з Мудриком подовгу мовчали — кожен про своє. Обоє по запаху чули, як біля хати живуть ружі, як вони темно й вогко дивляться в ніч, як вони солідко загрузли в землю, як листя й пелюстки, поступово сиріючи, все більше нагадують про себе набряклою зеленню. Обоє бачили, як від порога до воріт сиро й витоптано проплалася стежечка, обхлюпнута знебарвленим споришем, як та стежечка некванно тече й тече до воріт. Обоє відчували, як на їхні голови й плечі проливається байдуже молоко зірок, як воно купає їх обережно, беззвучно, як воно ллеться на стріху і скапує долу пахучими краплинами. Інна мовчала про свою втому, яка німувала в тілі, про те, як читала тіткам у полі газети, а тітки питалися, чи скоро в пей наїдеТЬСЯ дитина, бо що ж воно за сім'я, коли нема за ким ходити та доглядати; мовчала про Вовкуна, який несподівано прислав їй із міста довгого листа, а вона почала читати

і порвала на клапті, хоча й сподівалася від нього бодай на такий лист, мовчала про все більше незадоволення собою, бо щось у неї складається не так. Вона мовчала про ту порожнечу, яка її заливала бездонно,— раніше такого не було, раніше вся вона була туга й спрямована з одного дня в другий, наче рухалася стрімкою стежкою, і раптом подумала, що її рух був схожий на веселе пустування дівчинки, яка на одному місці плигає й плигає через свою скакалку.

Він теж мовчав, і в ньому дозрівав сонячний сьогоднішній день — дозрівав до кінця; в ньому гули, чи нишкинули, чи виспіували дороги, подолані з ранку до вечора; в ньому несподівано скипали окремі слова, почуті в різних місцях: одні слова були по-звичайному лагідні, вони звучали просто, інші ж соковито бриніли, а ще були такі, що не мали ніякого обличчя, вони були, як тля, що викликає огиду, вони кривоного ворушилися на задвірках пам'яті. В ньому зустрічались усмішки — мимовільні, що нічого не значать, ввічливі, за якими ховається неповага, вдячні, що бережуть у собі людську глибину, ласкаві, що кажуть більше, ніж можна висловити словами. В ньому тайлася гама почуттів, що були викликані протягом дня різними зустрічами й подіями, і серед вогнища, що не перетлілого до краю, поблискували гарячі вуглінки, які, мабуть, так швидко й не пропахнуть. У ньому була глибина, наповненість, що робили його майже вдоволеним,— майже, бо завтра мало початися з того, на чому скінчилося сьогодні.

Інна подумки сперечалася з Мудриком. Відповіді за нього вигадувала сама. Звинувачувала його в тому, що віддаляється од неї, що, залишаючи її напризволяще, він уже не може претендувати на всю повноту її почуттів. Він пояснював свою зайнятість роботою, і відповідь була такою непереконливою, що, хапаючись за неї, Інна заганяла Мудрика в безвихід, він уже не сперечався, а тільки визнавав свою вину. І те, що він визнає свою вину, ще більше її розпалювало. Вона пригадувала нові звинувачення, одні незапереч-

ніші від інших, і врешті вже вся киніла, важко дихала, аж засапавшись. Він в усьому помилявся, вона — в усьому мала рацію. Цього їй досягти було неважко, бо сперечалася й за себе й за нього тільки вона сама, а Мудрик у цей час мовчав про своє,— і ця обставина трохи розхолоджувала Інну, поки зовсім не обеззброювала, і вона з жалем усвідомлювала, що пережите щойно зіткнення пристрастей вигдане нею, Мудрик участі в ньому не брав, Мудрик не порушив мовчання. І, обезволена та пригнічена, Інна втихомирювалася, прислухаючись, як волохато й пахучо живуть ружі попід вікнами.

Через кілька днів вибралася до батьків. Зустрічалася із знайомими, ходила на пляж, варила з матір'ю абрикосове та вишневе варення, а вечорами відвідувала театр і кіно, бо вона дуже зголодніла за театральними прем'єрами, за новими фільмами. Хоча цим життям Інна жила раніше постійно, але тепер воно здавалося цікавим і гостро привабливим,— вона із співчуттям думала про Мудрика, який пахне мастилом і іржею, засмаглого на сонці, стомленого, але думала про нього зрідка, зразу ж і забуваючи.

Однак поступово звикла до міського побуту, він уже втомлював її, і тепер вона дедалі частіше поверталася в думках до села і навіть кілька разів ловила себе на тому, що підраховує, скільки ж іще лишилося відпускних днів. Проте відпускні дні використала всі і поїхала в суботу, ранковим поїздом, щоб увечері прибути на районний вокзал. Хоча вона й повідомляла Мудрика про приїзд, але машини по неї не послали — Інна змушенна була добиратися на по-путній і стояти в кузові, бо в кабіні сиділа водієва дружина.

Мартоха білила коло плоту полотно. У дерев'яних ночвах зеленіла вода. Сірі, щойно змочені сувої потопали у високій траві. Мартоха одганяла патиком курей, щоб не наслідили. Сказала, ліниво ворушачи повними — вовняними — тубами:

— Нема чоловіка...

— То повернеться ввечері,— відповіла Інна, одсовуючи плечем ворота, бо вона не вміла переступати через перелаз.

— Він уже не головує в нас.

Інна була не в силі й здивуватися.

— Не головує? — перепитала.

— Його не знімали, нічого,— заспокоїла жінка.— Тільки вже не головує. У Соломашинцях тепер.

— Що ж йому робити в Соломашинцях?

— Думаєте, його люди хотіли відпускати? Де там!..

— А в Соломашинцях...

— Що в нас колись було, що в них тепер — однаково. І не робиш, то не заробиш, і робиш — нічо не маєш. То він туди піднімати подався. І ніхто його не силував. Кажуть, що сам у районі попросився. То й відпустили... Вже тиждень не ночує... Тільки позавчора приїжджав удосвіта по якісь книжки. Схуд ще більше... От признайтесь, він у вас не слабує, ні?

— Ні... — тихо мовила Інна.

— А наче такий, що його хвороба гризе, гризота смокче... Ви ж перебиратимете зразу чи поживете?.. Живіть, про мене, хати не пересидите, чого там...

Того вечора Мудрик не приїхав. Вона не спала, очікуючи, прислухалася до окремих звуків, що кипіли, чи жебоніли, чи сторожко ворушилися в селі, перед опівніччю клякнучи; прислухалася до густої тиші, яка з кожною хвилею тверділа, аж ось-ось могла задзвеніти. Дорога, що бігла повз хату, долинала до неї кожним подихом, порипуванням коліс чи сивим мовчанням,— і та дорога кілька разів її обманювала, примушуючи холонути од сподівання, майже певного... Прокинулась з ясною головою і, лежачи, пригадувала, що її вчора так пригнічувало. «А-а, він не зазирнув...» Проте смуток не здушив їй грудей, її наче вилікувало те, що вчора перестраждала, тепер почувала себе напрочуд просто. І надто простою здавалася сама собі, і дум-

ки її були прості, і сонячний день був лагідним та простим, і садок, і яблука на гіллі, чорнобривці біля плоту, кури-сокорухи простими й умиротворюючими. «Як добре, як добре»,— бриніло в ній чистою струною, і в такий зелений та німий день вона навіть не могла сподіватися од себе гострих переживань, душевних струсів.

Вовкун з двома учнями розчищали бігову доріжку, що протягом літа заросла бур'яном. Купки зіструганої заступами березки, лободи й землі сіріли обіч... Класи пахли оліфою, фарбою, новими партами, гарячим порохом. В учительській старий, схожий на шило фізик чаклавав над столами діаграм. На підлогу падали квадратні плями розплавленого світла, що третіло від мерехтючих цяток,— по тих плямах було легко й дзвінко ступати. Інна зазирнула в класи — тепер порожні, вони здавалися більшими, ніж тоді, коли тут були діти,— і попрямувала до Вовкуна. Той, мабуть, уже давно помітив її, але голову підвів лише тоді, коли її коротка тінь упала на його заступ. Засмагле Вовкунове лице було суворе, як завжди, тільки хіба що блідіше, напружене від прихованого хвилювання. Інна стала розповідати про свою відпустку, говорила багато, бо раптом відчула, що коли замовкне, то далі вже не знатиме, що робити. Вовкун уважно слухав, його очі були дуже пильні, наче вів намагався за Інниними словами вловити інший зміст...

Коли вона пішла, Вовкун знову нагнувся над заступом. Інна почувала себе так, ніби звільнилася од щоденного тягаря, і хоч від зустрічі з Вовкуном сподівалася іншого, була рада, що все скінчилося саме так, що вони вже ніколи не говоритимуть про той лист, який вона одержала від нього.

Сусідський хлопчик приніс повний кошик грибів. Хвалився, що самі маслюки та підберезники, а мухомори він примічав здалеку, розтовкавав їх ногою, щоб не зірвав той, хто не знає. Вона взяла гриби, почистила їх, помила, тихим смерканням запалила у дворі вогонь. Варила юшку. Золотаве полум'я облизувало каструлю швидкими язиками.

Поночіло, і поступово те полум'я ставало виразнішим, густішало, набрякало світлом. Аж поки юшка не вварилася і вогнище не згасло.

Мартоха вернулася з поля наморена. Голова гула од спеки, од жнів'яного шарварку; великими розтоптаними ногами жінка ступала по подвір'ю, по долівці,— і земля під нею вгиналася. Інна пригостила її грибною юшкою. Мартоха їла, студячи, і її почорнілі вуста тремтіли, коли торкалися ложки.

— Жнива...— промовила Інна чи то так собі, чи співчуваючи Мартосі, що втомилася біля трієра.

— Славно вродило... Аж-аж...

До Соломашинців не так уже й далеко... Смерком не душно йти, місячно. У полях тепер робота, не страшно. Збиралася похапцем, ніби й так уже запізнилась. І чомусь приховуючи від себе, що все бентежніше думає про Мудрика, уявляла, як ітиме, як трішки-трішки побоюватиметься кущів, як об неї битиметься волоття полинів, як над прикрою щіткою лісу, що зіллеться з землею, ледь піднявши нічний обрій, тремтітиме фосфоричний сполох...

БЛАКИТНІ ВІВЦІ

За хатою — поле. Взимку — біле, восени — чорне, а весною — синє. Влітку здимає догори груди — жито зітхає восковою хвилею, котить по своїй шкурі швидку шумливу тінь. Горячий баранці тіней темним вогнем, а обіч нього грає на гребенях стигле сонце: перед тінню — наче тікає від неї, а позаду — ніби наздоганяє її. Уночі поле засинає, як немовля, і на його щоках колишеться прімарна непевність, яку сіє з ріжка місяць. По балках вона із сивим заспаним збліском, по горбах — з олійним, каганцовато-жовтим. Що йому сниться? Чи високий місяць, що голубить його своєю одвічною ласкою? Чи ті коні, що промчали тут у давнину? Чи зотлі передсмертні слова тих вершників, які давно вже стали колосковим гомоном, співом прозорого вітру? Чи сниться йому завтрашній день, і широкі тіні по грудях, і озера стиглого сонця навколо тіней?

У напільне вікно видно дорогу, що веде з поля. Тиміш, малий коваленко, годинами не одводить від неї очей. Ген вдалини закуріло, завертіло, все ближче й ближче — котиться, пританцьовуючи, вихор, крутить пилигу, солому, листя, виростає, ширшає, вже підступив до хати, вже затулив порохном усе поле і небо та й увігнався в село, ще поширшав, ще повищав — і лопнув, як булька, зоставивши всередині кілька тремтячих бадилин та гусяче перо. І занімала дорога.

Причайлась, погасло на пій все. Там, де ховається в житі, блакитніс злегка.

- Не дивись на вихор,— каже мати.
- А чому?
- Не дивись — та й годі. І не залазь у вихор ніколи.
- А чому?
- Бо закрутить і понесе-понесе.
- А куди?
- Хіба я знаю — куди? В небо понесе.

Непомітно Тиміш вислизає з хати, біжить на те місце, де ще тримтять бадилюни: може, вихор не сконав, а тільки приліг відпочити. Стоїть, очікує. Ні, не крутить. Враз загорілось у ньому: ген біля Домашиной хати зав'юнилось, завирувало, затріпотіло — народжувався малий вихорець. Ще тільки розправляв плечі, ще тільки набирає сили, нікуди не тікаючи. Біжить коваленко, аж у голові гуде,— тільки б пе чкурнуло. Таки чкурнуло. Ще дужче забурунило, хвицьнуло — і спершу поволеньки, а далі вскач понеслось по шляху, ось мало воза з кіньми не підняло, ледве теля не захопило — добре, що осторонь прогарцювало. Біжить коваленко, ось-ось дожене,— та вихор пустився на городи і вмер на левадах, довго кружляв вгорі паперу шмат, ширяв, поки на воду не шугнув.

Ген у вуличці ворухнулось на сухому баюриську, затремтіло щось живе, лякливе. Тиміш уже тут. Ось крутне, ось дуне, він ногою то сюди ступить, то туди — тільки б втрапити, тільки б не відстати. А вихорець візьми й захлинись, не пурхнувши по-справжньому, не набубнявіши силою. Приліг ницьма, притаковився, піби очікує, що вдасться обдурити,— а потім уже поплигав, поплигав попереду, спробуй догнати, як вданен.

Увечері мати:

- Де це ти гасав?
- Та... з хлопцями.

Хіба ж признаєшся, що вихори ловив?

Біжать над обрієм вівці. Трусять блакитною вовною, дихають блакитною парою — і щезають. Звідки береться отара за отарою і куди вони зникають? Яка кошара може вмістити їх — хіба небесна? Летять отари із сухим нечутним дзвоном, коливаються, пропадають, натомість виникають нові, такі ж далекі й теплі, і здається, що весь світ повен блакитних овець, що вони запрудили всі ниви, що їхня вовна горбатитиметься зараз і тектиме поміж хатами, а в вухах загусне одвічно здивоване їхнє мекання. Тиміш протирає очі, ніби хоче стерти із свого зору оте видиво, а воно не пропадає: біжать над обрієм вівці, одна за одною, хмара за хмарою, трусять блакитним одягом, сіють блакитне дихання.

— Дядьку, візьміть з собою!

Дядько й не обернувсь, а віз уже виринув із села, за тополі, вже гуркотить у морі світла, поміж хлібами, котиться в безмежжя, у блиск, у жнива.

А вівці біжать і біжать: хтось необачний випустив, вони впиваються волею — спробуй позбирати до гурту.

— Дядьку, візьміть з собою!

Тимошів крик падає під колеса, коні топчуть його копитами, перетирають на порохно, крик хлоп'ячий конас в гуркоті,— і вже нема того гуркоту, викотився за село, тільки тополі повитягували шії так, ніби до чогось прислухаються.

— Візьміть! — благає малий коваленко, та його ніхто не чує.

А над обрієм сяє, міниться спека,— і в її млості біжить і біжить, нема впину тому бігові, тому беззвучному тупотінню, тому химерному тихому скаканню.

Вечеряють під вишнями. Батько по роботі сидить мовчазний, у лагідній білій сорочці. Син єсть чи й не єсть, а пита:

— Що то біжить у полі далеко-далеко, цілісінький день біжить?

Батько й мати незрозуміло дивляться.

— Вівці такі, сго ж? — вірить собі й не вірить сип.

— То марево,— каже мати.

— Марево? — розчаровано тягне Тиміш.

Батько мовчить. Мовчить так, ніби то й не марево таки, а овечі отари. Які ж ті вівці?

Чи, може, то вихори?

І знову сиди та й сиди па обійсті. Ніби воно кудись дінеться — чи само втече, чи вкрадуть. Ну, хто вкраде їхні двері? Або кілок, на якому сохнуть горнята й гладушики? Або ворота? Батько й мати пішли па роботу, а йому наказали стерегти хату. Тиміш нудиться і позирає па дорогу, що прослалася у поле.

А за хатою — жито. Стіна кланяється в ноги, випростується — і знову кланяється під вагою хвилі. Ген па сплесках гойдається біла хустина, як крило. Жінка то виринає, то потопає, колоски плещуть об її плечі, і вона у вогні їхнього далекого шуму — мов жива пісня. Ген шуліка завмер, вишукуює, прицілюється, ось-ось грудкою шугне вниз. А ген — вихор. Тільки ще кільчиться, пританьковує на місці, гопакує — і вже гайнув, гайнув. Аж туди, де шалено біжать блакитні вівці у свою небесну кошару.

Хата не втече. Стріха не завалиться, одвірки в гості не подадуться, ганок не вчампіє од спеки, а комин димом не захлинеться, бо в печі не палять. І, звісно, ніхто не вкраде дверей.

Стій, хато, а ви, вікна, добре придивляйтесь, хто проходить мимо та хто на подвір'я заглядатиме.

— Ти куди? — шепнув явір і змовницьки шушукнувся з тополею. Тиміш аж присів, а потім зрозумів, що це не хтось, а явір,— і гайда!

Така дорога солодка, така солодка, що біг би й біг по ній... Та зразу в хлібах озирнувсь: хата й не дивиться на нього, відвернулась, а явір із тополею про своє щось... Ко-

валенко притупнув, вдарив себе, поганяючи, хвицьнув по-гою, форкнув — і поскакав. Підглядала за ним білими очи ма берізка — не зважав. Синім усміхом зустрічали волошки — він усміхався їм. Зірвав квітку червоного маку — а мак виплакав свої пелюстки, згорів на вітрі. Друга квітка також заплакала червоними слізьми, і третя. Шуліка низько проглатів — і Тимошеві стало страшно. Він помахав шуліці куляком і сказав:

— Тільки дзъобни, я тобі дам!

Шуліка, мабуть, налякався, бо полетів убік, а коваленко зрадів і ще погрозив йому:

— І курчат не кради, бо я тебе струю!

Ховрах постояв стовпчиком на узбіччі, враз прослався по шпоришеві й посотовався, посотовався. Біля грудки ще звівся, як кілочок, — й пропав. Хlop'як присів над ніркою. Слідів скільки багато, а зерна розсипано! Малий, малий, а запасається на зиму.

— Ховраше, ховраше, — мовив Тиміш, — покажись, я на тебе подивитись хочу.

Із нірки — ні шеберхне тобі, ні писне.

— Ховраше, ховраше, я не буду тебе ні димом викурювати, ні водою виливати, покажись.

Хоч би писок висунув — бойтесь.

— Ото дурний ховрах! Думає, що мені його шкурка потрібна. А в мене і шапка є, і комір.

Ховрах як умер, коваленко додав:

— І в батька є шапка добра, не бійсь!

Пригадав матір:

— А в мами хустка не одна, то вона й одвернеться від твоєї шкурки, як побачить.

— Е-е, не хоче визирнути, то й не треба. — Коваленко схоплюється — і вже покурів, покурів, наче вихор, який ось-ось сам розростеться, розпросториться, широко розкучиться — і шугне над дорогою, а потім через стерню, наїмання в світ. Біжить той малий вихор і співає. Так співає,

ніби сонечко маленьке в ньому тьохкає, сипле остючками звуків, сяє.

А хата наглядала за ним, наглядала — та й наглядати перестала, за деревами сковавшись. Тільки явір ще тягнувся й тощо тягнулась верхівками догори, не випускали його з погляду.

А відвід біжать і біжать попереду. Отара за отарою більшать отам на непевному прузі, трусять блакитною вовною. Скільки ж їх багато! І куди вони зникають?

— Бир, бир, бир! — спиняючись, покликав Тиміш.

Хоч би одна тобі відстала та заскочила в жито. Жене їх невідома сила, колошка їх, мабуть, незнаний страх.

— Бир, бир, бир! — кличе малий коваленко, щоб зупинились.

Перестигла спека не зворухнеться. Прислухайся — і почуєш, як подзвонюють гарячі сонячні промені, як навколо зріє й зріє густе мовчання літньої пори. Хоч би в думці нагадав прохолоду — і то несила. Дмухне зненацька сухий вітерець — і край... Наче й не було.

Ще мить Тиміш стоїть, а потім знову курить вперед. Віддаляється, схожий на вихорець, який котиться й котиться по шляху, ось розкрилиться, зашумить — і зніметься у вишнину.

— Бир, бир, бир!..

Сонце зранку іржавіло, продираючись із-за степового пруга, обшумленого лісосмугою та кукурудзою; потім затулилося хмарою, ніби витирало нею кров, а коли пішло по блакитному лузі, то вже бликало на діл спокійно й світлицю. Люди на толоку зійшлися ще вдосвіта. Дітлахи осідлали бочку, гайнули до ставу по воду, а дядьки розкидали заступами глину, пересипали її соломою. Потім ходили по глині з закачаними штанами, тітки також місили, заструмивши підтички вище, за пояс, і коні на поводах, захрясаючи в грузъкому, чвакали копитами...

Софія готувала обід. Вона потемніла від вогню, губи запеклися. Гупала босими п'ятами по долівці, по подвір'ю і відчувала, як земля на подвір'ї м'яко подається під нею, прилипає теплом. Руки її і вся вона пахли смаженим і вареним гусачим та курячим м'яском, гречаною кашею і пареним молоком, лоскотали чужі ніздри випарами борщу, які заплуталися в її одязі, духом вареників та холодцю, тушкованої з свининою капусти, пампушок та колотухи, що глибоко біліла на лаві в макітрі, прикритій рушником. І коли Софія навідувалася на толоку, то кожен міг вловити од неї саме той запах, який видавався йому найласішим.

У конюха Семена піс був чутливий і до пареного, і до вареного; конюх носив заміс тіткам, загравав до Онисі Безверхої, яка боялася навіть зиркнути на нього і нахиляла лице

якомога нижче, щоб не виказати свого палкого рум'янцю. Семен запитав у господині, на хвилю давши перепочинок дівочій цноті:

— Захляли?

Вона спинилась, відповівши, що захляла; хотіла наділити його всією добротою та приязню, яку вкладала в усмішку, і, незадоволена собою, що їй не вдалося віддячити сповна за роботу та чуйність, подибала далі, а підстаркуватий Семен, піймавши зблиск Онисиних очей, мимовільно звернутих на нього, підморгнув дівчині так, що вона аж злякалася того гарячого спалаху, поклавши собі навіть не обернатися більше в його бік.

Пилип Палій обтісував крокви. Був він у шорсткій полотняній сорочці, що кострубато напиналась на його сухоряловому тлі, кострубато потріскувала. У нього був рівний прямий ніс, ніби витесаний сокирою, та й голова теж, здавалося, була змайстрована дбайливими руками — чи не власними? — і вся його сухорява постать була доладна. Софія привіталась до нього з внутрішньою обережністю, за якою тайлася повага, бо Палій у їхньому селі був людиною помітною і шановною, він робив скрині, вози та сани, лаштував колеса та полози, стругав домовини та хрести, збивав клітки для пташок. Без нього не обходилася жодна толока, бо всі його запрошували, а він нікому не відмовляв. Пріходив із своїм інструментом і, не питуючи, що робити, приступав до роботи, бо сам знов, з чого починати. Навіть не заходячи до хати, щоб бодай не подумали, ніби напрошується на чарку чи вгощення, Палій прямував до дерева, і воно обсипалося на траву непотрібними стружками, набираючи форми одвірка, варщаби, лати чи віконної рами.

І коли Софія поздоровкалася з ним, Палій відповів вдумливо, ваговито, ніби виконував важливішу й відповіданальнішу роботу, і тим викликав у жінки ще глибшу повагу, і вона, навіть не знаючи, як висловити свою прихильність, лише постояла біля нього, всотуючи з благоговінням кожен його

рух, спостерігаючи, як у нього зараз поблискуює червоною корою шия, як ворується, то суплячись, то підплігуючи догори, стрішки брів, як сухо потріскує свіжовипрана та викачана полотняна сорочка.

Коли сонце підбилося до полудня, а далі покотилося нижче, звисаючи над степом, над жовтими полукипками, що тільки пробували закрастися в непролазні жита, жінка запросила людей на обід. І молодиці та дядьки вибили з бочки чопа, підставляли під срібний струмінь заляпані глинаю руки, пирскались, обливались, втиралися рушниками з вишневим вишиванням, які вічно лежали в Софіїній скрині або висіли на стінах її старої, похилої хати. Сідали надворі, під яблунями, ховаючись у тінь, яка зараз була не прохолодною, а задушливою. Між світло-жовтими плямами живого віничиння ходили кури, сокорили, півні вистрілювали з горлянок сполоханим криком, і густо тхнуло агрусом, смородиною, що морилися біля тину в задусі та спеці. Літо дзвеніло в селі, садки захлиналися ним, ягоди на вишнях з кожною миттю дедалі дужче наливалися хмільним теплом, під їхньою шкіркою бродила терпка тривога, а люди сиділи перед подільського літа розпашлі, стомлені, і в склянки лялася самогонка — помутніла, з блідими пухирчиками, дрібними, як укол голки, студена, бо щойно принесена з льоху. Семен, сховавши під скатеркою руки, потирає їх жадібно й спрагло, кінчик носа в нього пойнявся ліловою барвою, і почував він себе гостро, забувши на трохи Онисю, не сплюючи її своїм задушливим підморгуванням.

Палій пив неквапно, задерши догори продовгувату, з сивим клинцем чуба голову, втомлені очі були в небі, зір порошився над гіллям, у хмара, невідомо де. Пилип витер долонею рота, поставив склянку і понюхав скоринку чорного хліба, схоплену в печі палючим жаром, а тому вона чорніла і поблискувала. Узяв ложку, набрав холодцю, вкритого сивиною краплистого жиру, і, підклавши під ложку скибку хліба, поніс її до рота, став їсти повільно, ніби намагаючись

спочатку розпізнали смак, жував не поспішаючи і ковтав теж вдумливо, так, ніби стругав крокву чи відповідав на Софіїне вітання.

Онися теж випила, але похапцем, пирхнувши, сполохано зиркнула на людей, чи ніхто не кепкуватиме, і вся її дзвіність та радість зібралася в одному тугому клубочку, очікувальному, настороженому. Вона вмочила пампушку в колотуху, і сир, перетертий із молоком, горбкувато забілів на пухкому хлібі, солодко ожив у її роті, пробуджуючи бажання їсти, вгамувати молодий голод.

Семен перехилив другу і одразу ж потонув у збудливому гаморі, тепер очі його весело оглядали стіл, пірнаючи то в полумисок з борщем, то в макітру з варениками. Семенів голос погойдувався серед інших голосів, ніби тріска на хвилях. Знову його погляд надибав Онисю; ковзнувши спершу по ній мимохідь, далі навмисне повернувся, і, намацавши її зіниці, Семен, не задумуючись, знову так перчисто та vogненно заскалив до неї око, що вона спаленіла, зайнялася,— вся випромінювалася збентеженням і не знала, куди подіти свої руки і куди щезнути самій.

— Га-га-га! — пальнули з грудей пісню, і вона заколидалася серед літа, ота пісня про зозулю й дівчину: про зозулю, що викукує серед отавної та лугової зелені підрахунок чужим рокам, і про дівчину, яка чекає, чекає, заломивши білі руки, і вічно чекатиме, бо вічно житиме оця пісня серед людей та серед літа. Палій співав зосереджено і вдумливо, груди в нього здіймалися під тріскучою сорочкою, западали, знову горбилися, губи витягувалися тонкою сурмою. І не тільки губи народжували пісню, пісня хмільно бродила й блискала в його зорі, вона вела його туди, куди її заманеться,— і він слухняно йшов за нею, і губи його сурмисто видовжувались.

Сонячне проміння витанцювало на дерев'яних ложках, пірнало в краплини поту, що висіювалися на чолах, солодкими шаблями залазило в яблука, вигодовувало вишні,

сповнювало Онисю несподіваною веселістю, і дівчина вже не одверталася, коли конюх Семен сипав на неї із своїх очей пронизливу густу смолу в погляді, вона співала, й іноді їй здавалося, що то не пісню люди співають, а її саму люди співають, що вона вже стала піснею, і дівчина навіть не дивувалася своєму відчуттю.

Ще іли, але Палій сидів самотньо, тримаючи ложку в руці; Онися сочилася радістю, як недавно сочилася піснею. Конюх Семен залазив у макітру рукою, виймав звідти ва-реники з сиром, схожі на місяці, і їв...

Палій підвівся з-за столу, став на причілку й відчув у собі легкість і порожнечу, бо вилетіла з нього пісня. Підняв свою сокиру, провів пальцем по її пекучому жалу — й цюкнув дерево. Дерево обізвалось приглушеним криком, він ще раз цюкнув — дерево ще раз скрикнуло. Непомітно втягнувсь у роботу, і срібне крило сокири пурхало й пурхало в його руках, ловлячи сонячний блиск і розсипаючи його на землю, на тріски. Вже не було тієї легкості й порожнечі, весь налився зосередженою увагою, любов'ю до дерева, яке тесав, до сокири, що співала в руках. І люди, що сиділи за столом, чули пісню сокири, ім здавалось, що то вона співає для них, що то вони самі вже працюють. Краплина поту скотилася на Паліїв вус, посіялась на кінчику прозорою зерниною. Було йому добре — вік би отак працювати, вік...

Софія виносила з старої хати все нову страву... На стіні з портрета на неї дивився чоловік, загиблий на війні, і мовчав, мовчав, мовчав. Дуже серйозно прислухався до пісні, до того, як люди гомонять на подвір'ї... І мовчав... І мовчав...

ШУКАТИ МІСЦЕ ДЛЯ ПАМ'ЯТНИКА

Старий жив на околиці великого міста, на горбку. По одному схилу горбка були невисокі приватні будинки, обгороджені дерев'яними парканами, з яблуневими та вишневими садками, а по другому — стелився сосновий бір, який трохи далі переходив у листяний. Біля підніжжя горбка лежало кілька малих озер, закутих у граніт; зимою вони замерзали, на них влаштовували ковзанки, і хлопці з дівчатами, одягнені в легкі спортивні костюми, краяли ковзанами сліпучий лід. А влітку тут купалися; берег кишив тілами, і старий, проходячи біля озер, зневажливо кривився і бурчав угорос:

— Озера... Ну ю озера!..

Він був кощавий, низькорослий; довгий і прямий ніс його закандзюбився. Старість не додавала сили, а віднімала; і перед людьми, які його знали, він хотів показати, що не такий уже немічний, як це може здатися.

Біля самого будинку старий теж мав сад. Садив він його ще давно, молодим, здоровим; власне, тоді й не задумувався, що він молодий та здоровий, навіть не уявляв, що колись стане зовсім іншим. Він кілька разів навідувався у своє рідне село Трубіж, брав у дядьків, які пам'ятали його ще підлітком, саджанці і відвозив до міста. Посадка підростала, скоро з'явилися малинові та агрусові кущі, потім він добув троянд. Коли вперше вони зацвіли — червоні та жовті, він

довго простоював біля них, дивився радісно й здивовано, ніби намагався осягнути розумом щось глибинне й загадкове; пробував пальцями гострі колючки, оглядав коріння, нахилявся теплим радісним лицем до молодих квіток і вдихав їхній аромат, запах роси й листя. Тоді була спокійна весна, вечорами в близькому лісі співали солов'ї, а він стояв біля трояндowych кущів, намагався зрозуміти життя квіток і почував себе щасливим, урівноваженим... Квіти цвіли ще не раз, можливо навіть краще, але його вразило перше цвітіння, воно залишилося в пам'яті назавжди.

А потім робота стала вимагати від нього більше уваги й часу; дні минали в лабораторіях, у експериментальних цехах, у дослідному інституті. Увечері і вночі він просиджував за книгами, за читанням чужих і творенням власних; крім необхідного, в роботі було й зовнішнє, показове: нудні засідання, холості виступи, візити ввічливості,— від усього цього він залюбки відмовився б... І одного разу він поїхав у Трубіж, побалакав з дядьком Михайлом, бобилем, і попросив його, щоб той доглядав сад, бо сам він йому ради не дастъ, заїдає інший клопіт. Михайло погодився легко, переїхав із села, ходив біля саду, і вже незабаром того саду не можна було уявити без Михайла, він став його обов'язковою принадлежністю,— мовчазною, турботливою, малопомітною. Він знався на живому дереві, інших занять у дядька не було, і він зрісся із своїми яблунями та кущами так, наче сам перетворився на чудернацьке людиноподібне дерево, схоже на людей тільки своєю зовнішністю, а всі його помисли й думки — з садом, з його небуйним існуванням і непоказним плодоносінням... І господар незабаром відчув ревнощі до дядька, до його близькості з деревами, але не став копатися в цьому почутті — було багато іншої мороки... Та іноді його переслідувала думка, що де не його сад, що він більше не належить йому. Можливо, якби в нього ще довгий час не було нічого ближчого й ріднішого за сад, це ревниве почуття непокоїло б його дедалі більше, і, напевне,

скоро він знову знайшов би якийсь шлях для зближення, але на заваді стала жінка.

Він з нею проводив свій час, і вона йому здавалася тоді дуже красиваю, хоча насправді була звичайна: чорноволоса, дуже смаглява, з повними губами і круглим обличчям. Вночі, коли її лице було близько біля нього, а очі блищали вологою й жадібністю, він казав їй, що зараз вона схожа на древнього скіфського ідола, випромінює таємничу і дику красу. Жінка стомлено усміхалася і нічого не відповідала, їй навіть не хотілося заперечити, що вона не схожа на ідола, а така вже є, як він її бачить і відчуває; заперечувати їй не хотілося, було приємно знати й відчувати, що очі в неї блищають вологою й жадібністю і що цей погляд поглинає його, він скріється її зорові, і більше їй нічого не хотілося.

Від тієї жінки, яку він любив, залишилася тепер тільки невелика скульптура. Виготовив її Шамрай, дебелій і добро-душний майстер. Він сам приніс свій витвір до нього додому, поставив на письмовому столі, навіщось прицмокнув язиком, потім іронічно посміхнувся і, не сказавши нічого, пішов геть. А старий, який тоді ще не був старим, уявив ту скульптуру до рук, відчув пальцями її холод, неживу вагу і здивовано почав озирати її з усіх боків. Не міг повірити — ні сердцем, ні розумом, що ця річ має означати жінку, образ якої ще й досі не стерся в його пам'яті; ця річ його вразила, він ніяк не міг вловити якогось послідовного, логічного переходу між живою людиною і фарфоровою фігуркою, і він тоді вважав, що такого переходу взагалі бути не може, це виключено... Те, що він тримав у долонях, уже не можна було обійняти, не можна було почути, як б'ється в нього гаряче й солодко серце, його не можна було поцілувати — це б здалося безглаздим не тільки збоку, але й самому йому; але він усетаки наблизив губи до фарфорового лоба, поцілував і, відчувши на дотик неживий холод, здригнувшись, поставив скульптуру на стіл.

А потім він звикав до присутності тієї скульптури на

своєму робочому столі. Іноді про неї зовсім забував, а коли згадував, то дивився пильно-пильно і навіть кілька разів запитував:

— Невже це ти?

Але фігурка не відповідала; старий прислухався, як розтавав у кімнаті голос, не залишаючи по собі жодного сліду, і сам відказував:

— Не ти... Не ти...

Так непомітно до нього прийшла самотність, і щоб утекти від неї, старий від рання до вечора трудився в інституті, проводив заняття з аспірантами, бо вони йому особливо подобались — небагатослівні, мовчазні хлопці, всі чомусь коротко стрижені. Вони не любили балакати, але добре розуміли його, і не тільки його, а й інші речі, і вчений розумів, що мовчать вони навмисне, бажаючи взяти більше від нього знань і досвіду. Йому від цього було приемно, але й водночас закрадався біль, що він уже ніколи не зможе отак уважно слухати, всотуючи в себе чужий розум, що він уже досягнув якоїсь невидимої межі, яку йому заказано переступити. А от вони, ці коректні стрижені аспіранти, із сьогодні залюбки переходять у завтрашній день, забираючи від нього з собою все, що їм необхідне, і вони взагалі йдуть далі, і їхній мозок здатен осягнути те, чого ще немає, але що вони самі відкриють... Він частіше став бувати на експериментальних заводах, широко радіючи з того, що зміна, яку виховував і готовував, тепер цілком справлялася сама. Коли його намагались не турбувати, — бо він, мовляв, уже напрацювався, — це гнітило старого, викликало гостре недоволення, якого він нікому не виказував. І, вловлюючи іноді в своїй поведінці роздратування, чого з ним раніше не було, казав сам собі: «Ну, цього тільки не вистачало... Адже в них це йде від доброго ставлення до мене. Я вдячний за те, що не помилився в них. А вони мені вдячні. Ми добре порозумілися». Одного разу він повертається додому рано. Сизів вечір, осінній, тихий; коли старий їхав машиною мимо озера, то бачив кількох чорних

від загару дітлахів; вони, лементуючи, ганялися один за одним, далі шубовснули у воду, причому один з них упав животом і, випірнувши, взявся ойкати, на сміхаючись сам із свого болю... Старий зупинив машину, вийшов на суху стоптану траву. Він ніби забув, що завжди зневажав оцю копанку, зацементовану з усіх боків і мулку, йому раптом схотілося викупатися, як оті хлопчаки. Бажання було несподіваним, сильним, воно підняло його настрій, стало веселіше, він відчув себе молодшим і дужим... Але спробував рукою воду — вона здалась холодною, різко холодною, і те бажання в ньому прохололо, він якось сумно й неохоче сів у машину і рушив під гору, повз свіжий сосновий бір.

Він сам одчинив ворота, завів машину в гараж, деякий час постояв біля неї, відчуваючи на собі тепло енергійного, нестомленого мотора, навіщось заглянув усередину, де ззаду лежали розкидані книжки, теплий шотландський плед (ним він закутувався, коли відхиляв скло, а надворі було студено чи сіявся дощ), і потім уже подався піщаною доріжкою до будинку... Над головою висіло сірувате небо, спокійне, не заплямлене хмарами, і на його тлі яскраво й виразно проступало жовте листя яблунь та червоно-криваве — вишень. Старий зупинився, йому раптом перехотілося йти до кімнати, він стояв на одному місці, тупцяв, сам себе запитуючи, що ж йому заманулося, потім зиркнув у сад: на гіллі виснули яблука — вдоволепі, тихі.

Задивившись на них, відразу ж і забув, що тільки-но намагався відгадати свою миттєву забаганку, звернув у сад; пісок хрумтів під каблуками, посвітлішли думки і настрій.

З білим кошиком назустріч вийшов Михайло, похмурий, темний на виду, і, нічого не кажучи, спинився.

— Ну, що ти там назбирав? — спитав старий, схиляючись над кошиком і перебираючи пальцями круглобоку падалишню пепінку.

Михайло не відповів, обличчя в нього залишалося непроникним, перебільшено зосередженим.

— Що ж ти назбирав? — повторив старий так собі, не очікуючи на відповідь, а тільки щоб говорити, але про щось інше йому говорити не хотілося, тільки про яблука, які зараз лежали в кошику, гарно пахли. Він вибрав одне, вкусив — воно було м'яким і соковитим, солодка волога гостро приснула, а на шкуринці, де залишилися сліди зубів, проступила біла піна.

— Багато нападало,— глухо видобув із грудей Михайло. Коли він промовляв ці слова, в очах, застелених непривітними віями, блиснуло крапельку приязні й світла.

— Що ти з ними робиш?

— Із чим?

— Та з яблуками, що нападали...

— Ну, що,— повільно, дуже вдумливо, трудно вимовляючи кожне слово, почав Михайло.— Дещо сушу... А то з Трубежа приїжджав дядько Оникій, то я йому два мішки дав.

— А навіщо вони в Трубежі? Там хіба садків мало?

— Ха,— спробував засміятися Михайло, але ні біля уст, ні біля очей у нього не здригнувся жоден м'яз.— Та він їх до Трубежа не повіз. Він їх у місті спродає людям. Гроші за них має.

— Гроші?

— Авже.

— Он як... А дітям яблука даєш?

— Чийм дітям?

— Ну, з вулиці. Ось хто захоче, ти покликав би в садок, дозволив би нарвати.

— Гм... Я нікого не пускав. Пі, брешу. Якось заходила сюди одна пестунка, сусідська Марина. Я їй цілу пелену назбирав... А то сушу... Зимою славний можна буде варити узвар, в чай сипати.

— А як у чай сипати?

— Гм... Ну, коли з білих буряків його варити. То щоб запах був гарний, кидають сушені сливки, грушки, яблука.

— А як немає сушених? — засміявся старий.

Михайло втупився у нього, далі відповів:

— То не кидають.

Старий пройшов через сад. Ступав по жовтогарячих листках, горнув їх ногами, прислухався до шелесту. Побачив над собою гарне яблуко, спробував підстрибнути, щоб дістати, та не вдалось. Але знову захотілося плигнути, і він напружився, підстрибнув — і знову невдало. Невдача не пробудила в ньому гіркоти, він тільки тихо засміявся. Наблизився Михайло з білим кошиком, зосереджено стежив за його намаганнями.

— А ви тичку візьміть,— порадив він.

— Тичку? А де вона?

Михайло нагнувся, взяв грабову тичку, що лежала збоку, і подав.

— Старі вже ви стали,— промовив.

— Старий? Хіба?

— Атох! Так близько яблуко висить, а ви вже рукою не дістанете.

Вцілив тичкою, яблуко впало.

— Звичайно, зараз не те...

— Треба вже місце для пам'ятника шукати.

— Для пам'ятника? Чому для пам'ятника?

— Бо поставлять же вам, змурують...

І Михайло подався геть, коротко, але важко переступаючи, і голову трохи нахилив уперед, ніби йому було нести її нелегко. Він висипав лепінки на жовту солом'яну мату, далі сів біля них, почав перебирати, відкладаючи вбік червиве чи пригниле.

Старий повертається до хати, під ногами поодиноко, але яскраво шелестіло сухе листя, заляпане осінніми барвами; він ів яблуко, свіже, соковите. Вже добре потемніло, зникла глибина в небі, ставши непевною, важкою, від лісу пахло хвоєю. Ні про що не думалося, було якось просто й порожньо. Він зайшов до кабінету, сів, заклавши ногу на ногу,— і раптом побачив знайому фігурку, виготовлену з фарфору;

щось коливнулося в ньому, примусило податися в напрямку до жінки, причепливо зазирнути в її невидючі очі. Далі обережно узяв фігурку до рук. Яка несхожа, яка несхожа! А ще ж, здається, зовсім недавно вона дивилась на нього ласкавим і вологим поглядом з нічної темряви, він зув її скіфським ідолом, а вона навіть не знала, що це таке, і не намагалася знати... В душі стало холодно, і він подумав, що це пам'ятник і що він нічим не схожий на неї, живу.

І він згадав, що Михайло казав, що йому вже треба шукати місце для пам'ятника, і зміст дядькових слів тепер відкрився для нього по-новому, він раптом уявив себе схожим на всі інші німі, непорушні пам'ятники... І незрозуміла сила примусила піднятися з місця, опустити донизу руки, застигнути й відчути, як тіло наливається вагою, дерев'яні, крем'яні, як зупиняється в жилах кров, вивітрюються з голови думки, і тепер мозок дзвенить напружено й монотонно, він тремтить всеосяжно, широко.

Він сів на стілець. Справді, йому мають поставити пам'ятник, він відчував, що до нього ставляться з пошаною, побожно ловлять кожне його слово, кожен рух; дотепи його ходили між співробітниками як найвлучніші, вони ставали класичними.

Так, йому поставлять пам'ятник...

Старий вийшов надвір. Великі зорі світилися вгорі. Вони були чисті, яскраві, він добре їх бачив; повітря щільно оточувало, він стояв серед його безбережного моря. Він стояв на самісінькому дні осінньої ночі, маленька істота, зовсім незначна, загублена у великому місті, серед осені, серед усіх цих яскравих світів, прислухався до биття свого серця і вже спокійно, втихомирено думав про те, що йому поставлять пам'ятник. І в якихось роках, які вже для нього не існуюватимуть, він стоятиме на площі, чи в парку, чи перед будинком академії, зовсім не схожий на самого себе, а всі інші люди вважатимуть, що він саме такий був за свого життя. І в нього не вистачить сили прокричати, що він був зовсім

інший, не такий, не кам'яний і бездушний,— він тільки застигло стоятиме, а навколо тектиме життя, невпинно й стрімко.

Він стояв серед ночі і серед осені, він перебував серед величезних світів і сам був світом, розміри якого визначити не було змоги, він почував себе спокійно, трохи сумно, бо листя пахло журбою, пригадував свою молодість, дитинство і ще ті перші, дуже віддалені дні, коли він починав розуміти самого себе, коли до нього стало доходити, що навколо — білий світ.

Він ступив у сад. Біля піщаної доріжки стояли трояндovі кущі, від них пахло знайомо та юно. Сад нахиляв гілля, зверху сяяли зорі, і несподівано оте далеке ревниве почуття до Михайла знову пробудилося в старого: як він міг колись піти від саду, доручити його комусь іншому? Адже сад та-кий зрозумілий і близький йому, йому доступний кожен його шерех, темне життя коренів, біле висіння яблук, від-мерле галуззя, спільність існування різних дерев...

Він ішов у садове життя.

Промені, падаючи з вікна, тремтіли на сучкуватій вориняці, блідою плямою здригались на пережухлому канупері й м'яті. Торішні, перепечені морозом та витіпані сльотою, вони солодко пахли. Мати дмухнула на лампу — промені вмерли. Кінь ударив підковою й захрапів. Семен звів комір, тепер уже вітерець не лоскотав шию, лише туги-ми струменями запорскував у ніздрі, і вони сторожко, хижувато ворушилися. Зорі були чисті, вигляд мали бадьюний, але неспокійний: вони ніби набрякли на березневому протягу. Семен смикнув за віжки, коні рушили, колеса застуго-ніли по заков'язлих коліях, по слідах од чобіт, по замерзлих кізяках. З ровів примеркло світилися латки снігу, і садки стояли в попелясто-білому холоді, тільки не всі,— ті, що на горбках, чорніли пронизливо суворо, ледве вгадувалися їхні стовбури та гілля.

До залізниці було кілометрів із вісім. Дорога пролягала через річку, далі слалася попід старі верби і вганялася в ліс. У лісі коні пішли хутчіш. Опале листя струмувало прогірком-лою затхлістю, нагадувало про осінь. Лід-ясенець, напнутий по калюжах, дзвінко ломився, і коли попадалося багато кри-ги, то вона тріщала, немов сухе паліччя. Навколо чигала ніч, тільки згори її рядно було продерто розпуклими зірка-ми. Вітер у лісі вщух, та коли проїжджали широкі галяви, він налітав справа і бив по конях та по Семенові твердува-

тим крилом. В'їхав у обривистий яр, тут було затишно, по жолобу сірою хребтиною слався сніг, а по високих ребрах яру рівно шуміли сосни. Далі здирається по схилу, оголене коріння потріскувало під колесами.

Семен наперед вирішив усе. Він промине переїзд, одіде за полустанок, спиниться за крайнім двором. Коли спиниться, а потім знову погуркотить своєю дорогою київський поїзд, то Семен не поспішатиме. Він вижде. Виїдавши, верне назад, знову перебереться через переїзд і вже тоді обпече коней батогом. Учитель далеко відійти не зможе, він накульгуватиме, спираючись на палицю. Почувши стукіт коліс, озирнеться. Семен проскочить трохи наперед, тоді вже осадить коней і скаже:

«Сідайте, Артеме Степановичу, підвезу... Оде з району у чортів голос вертаю, аж бачу — ви!..»

А коли вчитель стане розпитувати про його життя, то Семен скаже:

«Все біля коней. У колгоспі без роботи не сидять. Трудодень до трудодня... Не без того, щоб кому паливо привезти, соломи там на хату. Якась копійка до кишені...»

«А вчитися ж думаєш?» — поспитає Артем Степанович. Семен для більшої ваги помовчить і лише згодом відповість: «Мати очуняла, то тепер і вчитися можна».

Коні схарапудилися, кинулись убік і вже мчали прудко, задираючи голови та озираючись назад. Ліс непомітно розтанув, вибралися у поле, ніби вигулькнули з настороженої води. Вже вітер бив у очі, положкий, ніби остюкуватий, він усе ж таки був не жорстким, а лагідним. Полустанок попереду позначився одним вогником, приземленим, дрібним. Він червоно противався, далі поплив, поплив і згас, опинившись за деревом чи за хатою, знову поплив, і був той вогник усміхнено холодним. Коні стомилися, ступали некванно, струшували підстриженими гривами, пускаючи голосних дрижаків. Мерехтливий вогник уже зник, зате на переїзді виник інший — приглушений, він пильно так тлів, при самій дорозі,

І ніч виростав у розмірах, хоча все ближчів і ближчів. Коні стали, погодя з гостроверхої будки вийшов неповороткий колійник, і червоний вогнік посунувся дотори, аж доки не спинився і коні знову не рушили.

— Київський не проходив? — запитав Семен.

— Київський? — повільно перепитав колійник і, коли вже Семен поминув його, відповів навздогінці: — Либонь, ні. А кишинівський уже. Чи тобі не на кишинівський?

— Ні, — промирив Семен собі під носа.

Од'їхав за полустанок і спинився обіч дороги, за садком, на клевериську. Клеверисько було рівне, скріплена крижаною кіркою, і вона прижухло потріскувала; у старих слідах від копит і ратиць сизіли смужки снігу. Вітер на хвилю чи то полегшав, чи пом'якшав, дихнувши од лісу. Але був гострий з відкритого поля. На ранок ще не бралося, ніч стояла глибока, мов глухомань.

Семен відчував неспокій. Од того неспокою тіло його було ніби вивітрене, крихко змаліле, в голові бухкала кров. Він поцьвохував батіжком, і коні спершу прислухалися до то *о* батожаного свисту, а потім позгиналися, губами торкаючись колючого клеверища. Семен подумки продовжував розмову з учителем. «Мати очуяла, то тепер і вчитися можна». — «Але ж тебе за бешкетництво потурили зі школи», — скаже Артем Степанович. Семен вдасть, що не дочув, а сам вестиме: «Я в колгоспі при конях тепер. Куди пошлють, то я слухаюся. Тільки хотілося б мені в морське училище, ви ж бо знаєте. А без науки не візьмуть». — «Ти колись в алгебрі добре тямив», — мовить Артем Семенович. «А я й тепер її не забував. Верну з роботи та й правила вчу. А приклади мені помагає тітчин Мотрин Коля». — «І справді, що хлопецьти працьовитий», — підтвердить Артем Степанович. І від його похвали Семенові ставало так радісно, що він не міг всидіти на місці, заломлював шапку і кучмав чуба.

Біле світло виростало від краю поля. Воно сильнішало й розпукувалося. Ось уже й долинув шум поїзда. Світло по-

більшало, ставши сліпучим. Коні заіржали. Семен все ще розмахував пужалном і ненароком брязнув гудзами по ногах корінного. Коні рвонули, він схопив віжки, приборкав їх. Поїзд уже стишив хід і, густо сапаючи парою, погуркував на полустанку. Незабаром знову рушив, і навкруги стемніло...

Коли Семен наблизився до переїзду, то червона یятка на шлагбаумі довго не ворушилася. Аж ось із-за будки вийшов колійник, спинився, приглядаючись до воза та відзначивши недавнього переїжджого.

— Уже назад? — поспітав.

— Уже,— затерплив голосом відповів Семен.

Там, попереду, нікого не було. Між темними деревами, що ледве проступали, стелився занімілій шлях. Зарипіло, червоний вогник ковзнув догори, і був він не драглисій, а схожий на сухенький жмуток. Ободи дзвянкули об рейки, Семен шарпнув за віжки, стиха нокнув і затрусиивсь у передку. Примружившись, зирив наліво й направо... За полустанком теж було порожньо. Він шмагнув завзятіше, вітер глухою течією бив у груди. Відчуваючи, як після недавньої збентеги холоне все його тіло, спинив. Трохи постояв, очікуючи, і, вивернувши ліворуч, по озимих проїхав назад, іще спинився. Навкруги все спало, і тільки попереду дішла напружені бриніла бадилана, то шелестіла тихіше, то знову аж видзвонювала. Стояв шпаркий морозець, але якийсь молодий і зовсім не надокучливий.

— Так,— мовив сам до себе Семен, вловлюючи, що його щоки вистигають, не дихають пахким теплом, як перше, а очі також ніби складніли та повужчали.— Так...

Ним опанувала непевність, хлопець не зінав, що діяти. Безумовно, що вчитель не встиг би так далеко відійти, та й навпрошки тут дороги немає. Отже, не приїхав. Затримався на день, хоча в школі його чекали нинішнім нічним поїздом. Провалювалося все те, що Семен обдумав, тепер воно було безглуздим і спливало з душі чадною хмарою.

«Ta й за коней влетить од бригадира,— подумав.— Хай

би влітало, якби було за що, а так... — І з безнадією майнуло: — Зазирну на вокзал, як там».

Воза зоставив під липами. Постукував себе по халяві пужалном, і його чоботи лунко зацокали по цементованій підлозі. Смикнув одну клямку — двері не піддалися. Другі двері одчинились, і просто перед собою Семен побачив стіл, що стояв за нефарбованими бильцями, на столі лампу під абажуром. Залізничник у чорному кашкеті з металевими молоточками на околиші щось записував у плескатому журналі. Семен уже хотів зачинити двері, як глянув убік і одразу ж упізнав на лаві Артема Степановича. Похиливши на груди голову, учитель куняв. Він скинувся на порикування дверей і дивився запитливо, мабуть не впізнаючи Семена.

— Добрый вечір,— промовив хлопець, знову сповнюючись непевністю, що переслідувала його і в лісі, і в полі, і на клеверищі за садком, коли чекав на київський.— Я оце проїздом з району... То завернув на вокзал, чи немає когось із села, щоб підвезти.

СКУПАНА В ЛЮБИСТКУ

Густо, натомлено зеленіло листя в дубовій посадці. Між стовбурами біліли просвіти, залляті вечірнім сонцем.

У польовому таборі пахло висушеними дійницями, чистими халатами, пляміли коров'ячі кізяки, підсушенні за день...

Під'їхав возом дядько Олекса. В його світлих, зблаклих очах — спокій, тиша, лінощі. Він весь просочився духом конюшини, лапаті квітки заплуталися в його старому, пропеченому жнив'яному сонцем одязі. «Г-гех», — мовив Олекса, дістаючи з соковитої пахучої паші вила. Настромивши на білі вологі зуби оберемок, кинув пашу додолу. Вона впала на вигорілу землю, ще гостріше запахла. Дядько поплював на долоні, підважив знову конюшини...

— Вусте! — гукнув Олекса до дівчини, що доїла корову. — То ходять тепер до тебе парубки чи не ходять?

Вустя повернула до дядька Олекси засмагле лице, ніякovo осміхнулася, показавши гарні зубенята. Білі цівки стрімко дідилися на лунке дно.

Олекса скинув усю пашу і, сівши на передку, потягнув віжки раз, другий — і запитав знову:

— То ходять до тебе парубки, Вусте, чи не ходять?

Вона навіть не оглянулася, наче не почула: сиділа на малому стільчику, трохи зігнувшись, голова закутана голу-

бою хусткою — ще вдень зап'ялась, щоб вберегтися від сонця, — і нічого не відповіла.

— А вже пора, бо велика, най твоїй мамці! — І Олекса вйокнув.

Вустя передихнула. Опустила вниз руки. Пучками торкнулася гострих рудих травинок. Відтак зітхнула і підвела голову. Поверх червоної лискучої спини корови подивилася в небо. ЇЇ погляд пойняла незрозуміла туга... Ще недавно вони їхали машиною, галасували, співали й реготали, попереду біліла світла дорога, а збоку опускалося в теплі жита сонце, і їй, Вусті, кортіло разом з усіма сміячись і веселитися, просто так, безпричинно. Вони стукали кулаками по кабіні, кричали літньому водієві, щоб він зупинився, хоча потреби в цьому не було, — вони пустували... А зараз вона вже забула про той сміх, руки кволі, не хотілося працювати. У грудях билося серде — маленьке, слабке й самотнє.

Вгорі ширяв шуліка. Ліниво змахував крильми, неначе збирався на якісь невидимі щаблі, потім нерухомо й легко застигав, націливши вниз дрібну голову з хижим дзьобом... Вусті здалося на якусь хвилю, що вона теж летить, як ота висока птиця, летить журно й повільно... Їй зараз не хотілося доїти — хотілося лежати у високій траві, щоб навколо зводилися тихі стебла. І думати нічого не хотілося.

Біля машини, де стояли бідони на молоко і столик обліковця Горпини, безногої тітки з милицею, почулася розмомова, Вустя впізнала знайомий голос.

— Чого навідався? — питала Горпина сміючись. Вона завжди сміялася: чи було діло, чи ні. Досить було їй побачити людину, привітатись до неї — і не встигала та людина ще нічого відповісти, як Горпина починала реготати. І, звичайно, ніхто в її присутності не залишався байдужим, теж починав заливатись, неначе сироваткою... Говорили, що в тітки Горпини це нездоровий сміх, хвороба. Коли казали про це самій тітці, то вона на хвилю ставала серйозною, здиво-

вано питала: «Та яка ж це хвороба?» І знову репетала довго й лунко.

— Треба, того й навідався.

— А чого треба?

— Бо треба! — Парубочий голос був спокійний, упевнений.— Бачте, ось велосипед поламав...

Горпина засміялася, наче це було смішно.

— А чого ж він поламався?

— Поламався, мене не питався.

Сміх.

— А ти, Грицьку, піди в посадку, там трактористи поставили мотоцикли свої... Чимось зарають.

— І то правда.

Зашелестіла трава під колесами велосипеда. Запахло гумою, мастилом і залізом. Грицько зупинився біля Вусті.

— Здоровенька! — привітався.

— Добрий вечір,— відповіла дівчина, не обертаючись.

— Чого це ти сидиш, не доїш?

Тітка Горпина закричала від столика:

— А не доїть Вустя, не доїть!.. Мечтає!.. — І залилася сміхом.

Застириали з-під Вустиних пальців тугі струмки, врізаючись у шумовиння, піdnімаючи раптові бурульбашки.

— Ти, напевне, говорити не вміш, мама рідна не навчила, еге ж?

Мовчання.

— Ну, то твоє діло. Чи не так? Дивне дівча. Навіть рота не розтулить.

Він пішов. Вустя зітхнула глибоко. Їй було тепло й ніжно. Вона підшукувала різні відповіді на Грицькові слова. Бо тоді, коли він стояв у неї за спиною, похитуючи в руках велосипед, коли ворушилося з боку на бік переднє колесо, піdsунуте аж до червоних ніг корови,— не було жодного слова. А тільки всю її сповнило хвилювання. І вона підсвідомо цяпала молоко, була сповнена гарячою радістю, її гарячі руки

аж дзвеніли. Е-ех!.. А тепер вона трохи вгамувала своє збентеження. Могла думати про Грицька розсудливіше. Хіба ж вона справді не вміє говорити, як він сказав? Не маленька вже. То маленькою вона завжди мовчала. Вступиться в яку небудь річ, очі нерухомі, чіпкі — й дивляться, дивляться. А зараз вона навіть не обернулась, щоб зиркнути на Грицька...

Віднесла повне відро до куреня. Уже смеркало, над обрієм лежало стигле сонце в хмарах, наче жевріюча, розпашіла половина. На столику білів блокнот, лежав шматок хліба: Горпина для здоров'я завжди пила свіже молоко з хлібом.

— Довго ти сьогодні, Вусте, одне відерце доїла,— сказала Горпина, і її червоні, аж чорні щоки невдоволено здригнулись.

Вустя не хотіла відповідати. Коли вже спустіла її дійниця, кинула:

— Встигну...

Горпина зареготала. Очі в неї стали іскристими, надміру гарячими і веселими. Вусті були неприємні той сміх, грубі щоки, які зараз стали ще круглішими, ніж будь-коли, і підстрибували. І чого вона сміється? Треба й не треба — однаково... Справді, це хвороба. Скільки вже радили їй лікуватись — хіба послухається!

...А потім думала про село, про матір, про те, як повернеться додому, попорастися, стелитиме ліжко, а воно пахнунтиме травами — сухо й легко, бо були покладені під матрац уже кілька тижнів... Потому думка несамохітіть повернулася до іншого. Як біля неї запахло гумою, залізом. Як Грицько стояв за спиною, говорив до неї, а вона не могла наважитись до нього обернутися, щоб побачити його — припорошеного, загорілого й натомленого, усміхненого.

Раптом вона аж підскочила. Хтось хлюпнув її за шию води. Подумала, що це хтось із хлопців. Ба ні! Варка. Як і завжди, щось укоїть. І — ряба, губата — стоїть, регоче, поклавши руки на стегна.

— Що, обпеклася?

У Вусті тремтіли в сполоханих очах жалібні іскорки, далі згасли. Ні слова не сказала. Взялася за своє... Чула, як важко відходила геть Варка — повнотіла, дебела. Ій що? З усіма хлопцями обнімається. Здається, що в неї на лиці та на шиї так і горять гарячі сліди, залишенні чужими губами... Ні, так не можна, цього не збагнеш. І чого до неї всі біжать, наче метелики на вогонь?

Вустя скінчила доїння, помила руки, на лиці хлюпнула — і витерлася шорстким, свіжим рушником. Міцно, насухо. Після цього наче стала іншою. Повніше відчула усією істотою спокій і задуму степового вечора... Роззулася, стала мити ноги. Було тихо й безвітряно...

Та ось випросталась, озирнулася навколо. Небо піdnimalося глибоке й темно-голубе. Сонце сховалося за пруг. Далеко, при обрії, йшли жінки у білих хустках. І під низькими сірими хмарами примостилося село: змалілі хати і дерева, звужені вулиці. Нерухомо віялись із коминів ледве помітні дими.

І не було більше сили отак стояти. Пішла в посадку. Туфлі залишила біля куреня, ступала босими ногами по ве-чірній, охололій траві. Сюрчали коники, а іноді вистрибували швидко вгору, напружені летіли й шукали нову схованку... Вона ввійшла в дубовий затишок і зупинилася. Молоді дуби пахли міцно й легко ցуким листом, тugoю корою та ще пилом. Вони були невисокі, росли близько один біля одного, розставбурчиваючи гілля... А там, де двоє дерев не прийнялось і на їхньому місці стриміли сухі короткі ցурпалки, утворилася наче галявина. На ній лежали два чорних і один голубий мотоцикли — на тлі свіжої зелені. І постать зігнулася заклопотано...

— Це ти, Вусте? — запитав Грицько, хоча добре бачив, що це не хтось, а вона-таки, Вустя. — Що скажеш?

А вона нічого й не збиралася казати. Просто так собі прийшла. Якщо йому не подобається — зараз пiti може. То нехай не дошкуляє її словами, не кепкує.

— Отже, нічого не скажеш? Ну ѿ не треба. Я ж добре знаю, що ти не вмієш балакати.

Він розібрав втулку, розіклав змащені частини на рудий папір.

— Оде ти ще не полагодив, длубаєшся? — спитала.

— Ні, воно в мені длубається!

— Ото вже ѿ спитати не можна...

— Чому ж ні!

— То чого ж сердишся?

Вона стояла ні в сих ні в тих. І піти б їй — та чого ж тоді вона приходила? Ще подумає... А як буде далі отак біля нього, то він тільки насміхатиметься над нею.

— Я не серджусь,— сказав Грицько.— Це в мене така розмова.

— А-а-а...

Рукава в нього були закачані до ліктів, повні, з коміра білої сорочки випиналася жилава шия, плечі неширокі, але, видно, вуглуваті й тверді. Вусті хотілося доторкнутися до тих плечей долонею, спробувати на дотик, які вони... Дівчина ѿ сама не розуміла свого бажання.

— А в мене дома біда,— сказав раптом Грицько, підвоячи великі добрі очі і знову опускаючи їх.— Батько нездужають. Тягнули через глиняники електропроводи на господарство, то впали із стовпа. Довго лежали непритомні, а потім їх знайшли, то зразу в лікарню відправили. Отак-то!

І він замовк, засумував... А Вусті стало шкода і Грицька, і ѿного батька — похмурого, непривітного чоловіка, цибатого й сухорлявого. Але вона не висловила свого співчуття вголос, а Грицько ніби став близчим і простішим, не таким далеким.

— Мати побивалися, а потім і собі подались до лікарні, щоб бути біля них...— І він зітхнув глибоко й журно, як дитина.

— Вони здорові, видужають,— сказала Вустя. І сама здивувалася: тут горе в людини, хіба таке співчуття потрібне?..

Не було великих і вагомих слів, а все отакі — буденні, прості.

Вона дивилася на Грицька, і він для неї був гарним і рідним, як ніхто на світі. Не могла второпати, що примусило її піти в посадку, де Грицько зігнувся над велосипедом. І чому раніше, коли вона сиділа біля червоної корови і доїла, а він підійшов, вона й глянути на нього не могла, бракувало сміливості.

Нарешті, Грицько підвівся. Потрусив у руках велосипед, потім ліг на сідло грудьми, випробовуючи, чи добре накачано.

— Ну, ніби все гаразд.

І тепер пильним поглядом зупинився на Вусті. Вони дивилися одне одному в очі. Вона — в лагідні й добрі, сірі, спокійні. Він — у насторожено тривожні, очікуючі. Мовив:

— А від тебе любистком пахне.

Вона, ніяковіючи, швидко відказала:

— Це я змила коси в любистку. І вся скупалась...

— А-а... — сказав він. І знову наліг грудьми на сідло. —
Може, підвезти? Ти вже роботу скінчила?

— Вже.

— То підвезти?

— Ні, не треба. Я з дівчатами доїду на машині.

— Ну гляди, як тобі хочеться.

Він усе ще не наважувався рушити. Потім сказав:

— Бувай, мені ж через балку...

— Бувай,— відповіла вона, і їй стало холодно, ніби всю її обдули свіжим річковим вітром, і пусто стало й жалібно.—
Бувай,— ще тихіше повторила вона.

Він продерся через дубчаки, майнула білою плямою його сорочка — і відразу ж усе зникло. Тільки ще шум даленів. А потім і він зник.

Перед Вустею лежали три мотоцикли — два чорні і один голубий... Вечірня тиша оточувала її. І раптом долетіло мукання корови — близьке, тепле. Вона пішла на те мукання.

Відчувала себе самотньою й покинутою. І думала: це зараз він уже спускається в балку, швидко, швидко... А далі йде пішки, веде велосипед, бо вгору не виїдеш, круто...

Вустя до табору прийшла вчасно. Вже всі зібралися, де-хто сидів на машині.

Варка запитала в неї:

— До парубків у посадку бігаєш?

А Горпина густо, вдоволено зареготала, і щоки в неї застрибали драглисто, негарно.

Вже було темно... У чистому небі зійшли зірки — спершу рідко, поодиноко, а далі ряснно й гостро. Дівчата й молодиці галасували, штовхались — були раді, що повертаються додому. А Вустя почувала себе самотньою. У грудях нило, ніби звідти вийняли серце... Коли іхали через темряву, до щік її припадала польова свіжість, але була немила, бо остуджу-вала її, а Вусті й так було холодно.

Ліпешко вдягнув чорні штани, картату сорочку, яку недавно купив у місті, і вийшов у сіни, щоб наваксувати черевики. Сказав маленькій сестрі, щоб вечеряти не чекали, повернеться поночі, і подався на шлях, де біля сільмагу стояла машина з Курави... Постояв, пом'явся, переступаючи з ноги на ногу, невдоволено помічаючи, як вичищені черевики припадають порохом, сірішають. Нагнувся, провів по одному пальцем, і на черевику залишилася чітка темна смужка. З'явився шофер, за ним у дверях крамниці показалася кругловида продавщиця Галя. Вона зиркнула в один кінець дороги, в другий, потім перевела погляд на шофера, затрималась на ньому і знову стала дивитись ніби вбік, на когось очікуючи.

— Що ж, сідай,— сказав Ліпешкові водій, рябий, повногубий, у широких замашених штанах. Ліпешко трохи затримався — чи в кабіну сідати, чи в кузов, і хоч йому, звичайно, кортіло сидіти в кабіні, але він хвацько, з показною легкістю вискочив у кузов і навіть пристукнув ногою, аж підстрибнуло догори сміття.

Іхали через село, за колесами здіймалася густа пилюка. Спершу вона тягнулася хвостом, але поступово хвіст розсіювався, розплি�вається на садки та городи. Ліпешко їхав стоячи, тримаючись руками за кабіну, і коли машина на вибоїнах підстрибувала, то голова в нього також підлітала вгору, потім

провалювалась донизу. І він подумав, що серце в нього теж отак, мабуть, то опускається, то підплигує і, так покалатавшись, може і відірватись. Він посміхнувся, додумавшись до такого.

За селом під кущами повою стояв його дружок Венька Коливерда і балакав з Фросею, прозваною Кицькою. Кицька тримала руки на грудях і сміялася. Несподівано побачивши їх, Ліпешко зрадів і закричав:

— Агей!

Венька з Кицькою почули. Вони впізнали його, і Коливерда, склавши трубкою долоні, гукнув:

— Ти знову до Тамари?

— Еге! — крикнув сміючись Ліпешко. І вже машина поминула тих двох, вони потонули в куряві, зовсім щезли, а коли виринули, то були далеко і на віддалі ще подрібнішли. Він подумав, що Венька, напевне, договорюється з Кицькою, чи прийти до неї ввечері, чи ні.

Між їхнім селом та Куравою поле простягнулося кілометрів на п'ятнадцять. Він лише кілька разів тут проїджав, бо попутні траплялися не часто, а то більше ходив, намагаючись не затримуватися допізна. З Тамарою він познайомився в районі, на огляді художньої самодіяльності, ну, з тих пір і навідується. У своєму селі Ліпешка ні до кого не тягне. Може, тому, що всіх добре знає. Коли б подобалась яка, то він би це подався до сусідів.

Раптом машина зупинилася, водій виглянув з кабіни:

— Пересідай до мене.— І коли вже Ліпешко трусиався поруч із ним, запитав: — У гості добираєшся?

Ліпешко зам'явся, не знаючи, що відповісти.

— Ага, до дівки,— здогадався водій.

— Є там одна,— непевно сказав Ліпешко.

— А як тебе звати?

— Ну, Анатолій...

— Анатолій, значить... От скажи мені.. Ваша продавщиця — нічого баба, еге?

- Бачте, вдова вона...
- А так, вдова.
- Хлопчик у неї є, дівчинка...
- То відомо...

Сиділи мовчки. Шофер тримав у зубах незапалену цигарку. Виймав її, крутив між пальців, м'яв. Ніс у нього був розплесканий, ніздрі ворушились.

«Либонь, розпитувати буде про неї, того й покликав», — подумав Ліпешко.

Машини підстрибувала на грудді, далі котилася по рівному, біглі по траві. Дорога була мало в'їджена, тут більше — возами та пішки.

Сідало сонце. Анатолій зійшов на краю села, подякував. Машина чмихнула, покуріла в бокову вулицю... Хлопець постукав лівою ногою об землю, правою. Але черевики залишились сірими. Він заглядів шматок газети на рові, підняв, старанно потер. Коли випростався та глянув на малознайоме село — зворушення колихнулося десь біля горла, потепліло в грудях. Здається, непоказна дівчина Тамара, а дивись, спокійним не можеш бути, аж дрож пробирає, коли до неї наближаєшся.

Він був у чужому селі, то намагався ступати впевнено. І уявляв, як зайде на обійстя, вичікувально зупиниться посередині, доки в темній шибі не промайне плямою чиєсь лице,— може і її, Тамарине... Які перші слова промовить, про що запитає, що розповість про себе... Усміхнувся, йому було добре. Протягом тижня він лише зрідка згадував дівчину, так собі, бо вона була далеко, але тепер хвилювався.

Біля знайомого двору притишів кроки, надав обличчю серйознішого вигляду і з ледве вловимим острахом узявшим рукою за хвіртку. Зупинився перед обійстя, зиркнув на вікна. Вони сліпо темніли. Дійшов до хліва, чи нема когось на городі. В цибулі стояла мати, вибирала сіянку. Ліпешко переліз через низькуватий пліт, пішов поміж картоплинням, що

густо нависло над стежкою. Мати вчула шурхіт кроків, озирнулась. Поклала руку на поперек, розігнувшись.

— Нема Тамари,— сказала відчулено.— До міста подалась.

— Давно? — запитав він, уже жалкуючи, що марно бив ноги.

— Зрання. По книжки.

— То, може, буде ниньки?

— Хто відає? Казала, або ниньки, або завтра. Заночує в тітки... Почекай.

Подався поміж картоплинням назад, сумно думаючи: «Ну, зачекаю. А коли вона й не лаштується зараз із міста, а завтра вирішила? Швидше додому». Але тільки опинився на шляху, ступив кілька кроків, як бажання побачити Тамару зяскравло в ньому, і він подумав: «Будь, що буде, почекаю, невже не приде?»

Вибравши під тином клаптик не так запорошеної трави, він усівся на ньому, випростав ноги. Сонце вже сковалося за житнім обрієм, тепер посидало догори пучкувате, туге проміння. Не було так спечено, як за дня. Ліпешко дістав носовик, витер обличчя, шию і побачив, як хусточка на згинах почорніла від куряви. «Ну, недарма ж це село прозвали Курявою!» Чорний кіт вистрибнув з бур'яну, присів, прогинаючи спину, блиснув двійком позолочених очей і з великою самоповагою почимчикував навколосяк через дорогу. Ліпешко посміхнувся... Знову згадав Тамару. Вона працює в колгоспі, але кортить їй кудись поступити вчитись,— ото й подалася. Вона знає, що цієї неділі він обіцяв прийти, невже затирається? Не повинна б...

Дід з кривулястими ногами вийшов з хати навпроти, підсліпувато примружився на Ліпешка. Колись Анатолій перекинувся з ним кількома словами, тому зараз привітався до нього як до знайомого. Але лід не помітив. Він, як і раніше, пильно приглядався.

— Що, до ятерів, діду? — подав голос Анатолій.

Дід трохи постояв, мовчки рушив. Хлопець згадав, що дід глухуватий, і, коли той наблизився, перепитав.

— Ага,— буркнув дід.

— Хай вам щастить!

Старий не сказав і слова. «От відлюдъкувата тетеря»,— незле посміхнувся Анатолій, спостерігаючи, як дід подався теть.

Уже посутеніло. Ліпешко часто зиркав у ту вулицю, з якої мала показатися Тамара, але її не було. Проїжджали вози, глухо гуркочучи сердитими колесами, йшли молодиці, дядьки, але Тамарина маленька постать не з'являлась. «Ні, не буде»,— безнадійно подумав він. Чомусь здалося, що вона могла піти до хати городами, і він уже намірився завернути, щоб перевірити. Але махнув рукою. Мати дочці сказала б, що до неї прийшли.

Згорбившись, ще більше засмутившись, Ліпешко почав лав назад. У теплих сутінках назустріч пропливали люди; їхні постаті, обриси лиць здавались непевними, ніби розмитими водою. «Це ж добиратися мені п'ятнадцять кілометрів полем, пішки. Хоч би машина трапилася, чи що... Але шлях дуже глухий, мабуть, машини не буде, як завжди». Він зітхнув, уявив, як Тамара зараз десь чи в кіно пішла, чи розмовляє з кимось і не згадує про нього. Стало гірко на душі... Вибрався з села на поле, десь ліворуч вуркотів мотор трактора,— далеко, вурчання линуло приглушене, то завмираючи на якусь хвилю, то виборсуючись із невідомості. Здавалося, що з кожним його кроком навколо все чорнішало, ніч глибішала, морок заливав очі, і коли він розкривав рота, щоб глибше дихнути, то морок набивався і туди, між зуби.

Виповзав величезний місяць із-за горбів. Спершу німим блідим краєм вислизнув. Морок розвівся краплину, стало не так бездонно та глибоко навколо. Ліпешко озирнувся назад — шлях за спиною печітко окресловався, а далі зовсім пропадав з очей, але наче отам, од села, бовваніє якась постать. Він пильніше вдивився — ніби примарилося. Кван-

ливіше подавсь уперед, мугикаючи про туман, про партизанські походи та про самотні білі берези, які стоять на шляху людської долі. Співаючи, можна було не думати про марно витрачений час, про підступну Тамару, до якої він більше не прийде, а коли ж з'явиться, то лише для того, щоб повідомити її: до неї він надалі не вчащатиме... Він ішов прудко, повітря того обдувало його, освіжаючи. Місяць зводився, виростав із окраїця в повне, байдуже кружalo, яке, здавалося, можна було розчикрижити ножем на шматки, наробивши із нього гурт молодиків. Додумавшись до такого, Ліпешко усміхнувся і весело зиркнув через плече назад. Тепер уже на шляху було світліше, і, як і раніше, oddalік маячила людська постать, яка йшла такою ж швидкою ходою... «Гм,— сказав сам собі Ліпешко,— мабуть, якийсь подорожній. Як і я. Тільки ж пізно він вибрався...» Хотів зупинитися, почекати, щоб, можливо, далі йти удвох, але щось примусило його рушити з місця, і навіть сквапніше, ніж перше. Ледь вловимий острах гойднувся в Ліпешкових грудях, десь біля горла, в грудях похолоднішало, по-різкому свіжо затремтіло в животі. Хлопець відчув, як до його спини прилип чийсь погляд, як він пригнічує його, сковує рухи. Майнула думка звернути убік, сковаться за глодовими кущами, але він відкинув її, бо, здавалося, так не позбудеться нудного, знесилуючого страху.

Ліпешко вибрався на горб; місяць тут повиднішав, спливши над полем. Хлопець не наважувався обернутись, він проминув найвище місце, далі кинувся підтюпцем, прикладавши до грудей руки. Протрюхавши чимало, пішов повільно, відсапуючись. Коли зважився озирнувшись, далеко позаду на горбку чітко вирізнялася чиясь постать. «Може, Тамара?» — подумав він, намагаючись втішити себе, але зрозумів, що це самообман. І йому знову стало гірко, що її не було дома, що вона зараз у місті, у світлій кімнаті, а йому доводиться бити ноги, міряти оце широчезне нічне поле... «Ніколи більше не потеліпаюсь до неї,— вирішив він.— А захоче довіда-

тись, чом одвернувся від неї, хай до нас сама добереться, спитає». І знов, що нікуди вона не добиратиметься, і ще згодом він, може, від когось почує, що до неї хтось другий вчачає. Він холодно посмутнів, але переконував себе, що стоятиме на своєму, і в іхньому селі дівки є гарні, аби охота була байдики бити з ними. Із заздістю згадав Веньку Коливерду — хвацького жигуна, який на тих, хто носить спідницю, дивиться кепкуючи. Це тільки він, Ліпешко, дурний, не може бачити людину такою, якою вона є, він неодмінно прикрашає її, домальовує і краси, і розуму, і привабливості, і неприступності. Е-е, тепер він не буде таким тюхтієм, досить, хай інші. Бо йому вже двадцять років, він дорослий. З кожною миттю Ліпешко почував себе рішучішим, упевненішим, Тамара вже видавалася йому чужою і непотрібною.

За думками ляк розвіявся, та коли згадав про оту прімару, непевність знову пронизала його і змусила сповнитись до дівчини ще більшою відразою... «А може, то хтось наздоганяє мене, щоб іти разом, я тікаю даремно...» — заспокоїв себе і спробував навіть присоромити: мовляв, ходив до дівки, а тепер риссю біжить. Хотів зупинитись, але ноги не послухались. «Що це зі мною? — запитав він сам себе. — Хіба я тут перший раз іду? Чи я коли людей боявся? Ну, ніч, поле, місяць... Нікого більше нема... Ну й що ж?» Він таки спинився, оглянувсь. Але позаду нікого не було. На шляху вже нічого не бовваніло. Тиша була глуха, її не прорізував жоден звук. «От і нема нікого. А можливо й не було, лишень примарился». Він ступив кілька кроків назад, помітно веселючи, що, врешті, не такий він боягуз, не лякається повернутись... І знову побачив постать. Вона з'явилася на шляху несподівано і зовсім недалеко. Ліпешко спинився, очікуючи. Мимоволі все його тіло наливалося напруженням, кулаки ціпніли. «Коли що,— блиснуло в голові,— то битиму зразу під пах, а потім ногами. На черевиках нові підкови».

— Діду, це ви? — вихопилося в Ліпешка, бо він впізнав

і не впізнав у цій людині Тамариного сусіда на кривулястих ногах.

— Га? — спитав дід.

— Куди це ви прошкуєте? — спитав Ліпешко дзвінким голосом, сповненим раптової радості.

— Йду, — відповів односкладово той.

— До нашого села?

— До ва-шого... Передали, що в моєї онуки син нароптився.

— І це ви йдете?

— Вже ж. Угледіти кортить.

— Ходімо разом, діду?

— Ходімо.

Ліпешкові тепер хотілось балакати й балакати. Веселість розпирала йому груди, він одразу забув про свій недавній страх, ніби його ніколи й не було. Він захоплено позирав на діда, наче той був для нього хтозна-яким бажаним чоловіком, він волів слухати його глухуватий, нутряний голос.

— А як же ваші ятери, риба як?

— Та як? Стоять собі у воді. А вернусь назад, то пови-трушую. Хіба як...

— А не наб'ється стільки риби, що порве снасть?

— Де там. Короп малий, линок. В'юн. Ні. Вони не зду-жають порвати.

Хлопець став оповідати, як минулого літа він їздив у Янів до дядька Хтодора, як вони плавали передранням на Буг і зловили сома. Сом був славний, як підсвинок. Ясно, коропи такі не виростають, але восени він у рибгоспі вкрав був матку. Ледве спекався біди. Дід слухав, сопів. Спершу на те мовчання Ліпешко не звертав уваги, але скоро ворухнулась неприязнь: хоч би слівце зронив, телепень старий, а то ж настрахопудив його, тепер ніби води у рота набрав.

Він, гніваючись, затих, і вони чимчикували мовчки. Дід постукував костуром, іноді підносив руку, погладжуючи бо-роду.

«І навіщо йому зараз ту бороду пестити? — іронічно зуважив у думці хлопець.— Був би день, люди, тоді б...»

— Не застав дівки? — обізвався раптом дід.

— Не застав,— потвердив Ліпешко.

— Гарна вона,— сказав дід.— Молоденька, правда, дуже. Але й ти ж дитина.

«Ну яка я дитина! — в думках заперечив йому Ліпешко.— Школу закінчив, у колгоспі на конях роблю третій рік. Це він старий дуже, то йому видається...»

— За нею там наші лобуряки бігають, лицяються,— вів далі дід.— То вона їм одкоша. Либонь, про тебе одного й думає. Ти в око впав.

«Ага, про мене! — подумав щасливо Ліпешко.— Мабуть, догадується, що я такий хлопець, якому можна вірити. Я ж не для виграшок ходжу до неї... Не схожий на Веньку Коли-верду, який ниньки з однією, а завтра — з другою. Воно, звичайно, Венька мій друг, та все ж таки!..»

— Може, брати думаєш? — запитав дід.

— Побачимо! — незвично голосно відповів Ліпешко таким тоном, ніби насправді в них там усе до пуття вирішено, але він поки що не хоче патякати про це. Він наче зовсім забув, що саме перед цим думав про Тамару. В голові весело плуталося одне: «Вона всім одкоша дає, я їй сподобався, не хтось». І він враз здався собі ліпшим хлопцем, ніж будь-коли.

— То до онуки йдете, хочете на сина подивитися? — спітив він дзвінким, напруженим голосом, в якому свавільно проламувалась радість, і засміявся.

СОЛОМІЯ ОД РАНКУ ДО СМЕРКАННЯ

1

Світає, і вогонь жовтої призьби вже запов-
зятливіше облизує хату, він скрадається низом, той вогонь,
замішаний на кізяках та випаленій глині, і з одного боку
ховається під купу торфу, зваленої до стіни, а з другого —
під картопляну загату. Домашук позіхає, тюпає до воріт —
ага, скот уже повиганяли, худоба ледь видніє у тумані... Ген
хтось проскочив кіньми, колеса майнули, гаркнули, і їхній
сухий гуркіт уже глухіше клекотить за берестами. Ранок со-
лодкий, холодки ще не задушені спекою: вставати рано —
це здоров'я, не зашкодило б і росою вмитись, що гойдається
горіховими краплями по лопухах та кропиві, чисто світиться
порськими сльозами. Домашук бере в сінях заготовлену ще
звечора наживку, ховає в торбу, знімає із стріхи вудки, що
звологли од роси і остуджують долоні, та й вирушає на озе-
ра. На межі штани мокріють від густої трави, ніби він про-
брів по воді, граб і калина струснули на плечі раптові сльо-
зи, і тепер він уже ступає обережно, обминає соняшники,
що перехилились через межу, високо, як бодян, піdnімає
ноги і, ступаючи повз груші-дички, здригається загодя, хоч
вони ще не капнули на нього жодною росинкою.

Домашучка вигулькує з хати, помічає, як її чоловік
переплигус через рів, як він усе глибше занурюється в ту-
ман, ледве-ледве просвітлений низьким сонцем збоку, і по-
чинає лаятись. Лається вона мовчки, так, що того не чують

ні кури, випущені з курника, ні хата, що з усе більшою довірою приглядається до світанку глибокими вікнами, а чує свою лайку тільки сама Домашчка, що ворушить гнівними темними вустами. Дорікає вона своєму чоловікові, що двору не тримається, знову на посиденьки подався, хай би запалася йому та риба, що люди — чи до машини, чи до коней, а за ті посиденьки ніхто трудодня не запише, хлібом не віддячить. І її вуста ворушилися ще непримиренніше, очі скипали ліхими іскрами, і вся вона вже була налята невдоволенням, як горщик окропом.

Майже кожен ранок для неї починається отак. Чоловік тікає через городи; але ж од неї не втечеш, вона все бачить своїми чіпкими очима. І ото вже на цілий день покладено початок її невдоволенню, той перший гнів опускається на денце її душі, то запал, од якого займатиметься її ество, він не забудеться.

Мимо двору йде з клунком Горпина, йде поспіхом, не розглядається, а пильним поглядом стежку оре. Домашчка чимчикує до воріт і, коли Горпина вже близько, вітається:

— Доброго здоров'я, сусідко!

Лише тепер Горпина підводить голову, її рум'яне лице не озивається усміхом, залишаючись насторожено очікувальним.

— Куди це ти поспішаєш, який кlopіт? — починає допитуватися Домашчка, а очі її нишпорять по клунку, обмациують ріжки, вгадують, що там.

— Та куди ж... — відповідає невдоволено Горпина і тупцяється нетерпляче на стежці, даючи знак, що їй ніколи тेревені правити, що час не жде.

— А які ж тепер на базарі ціни? — ще з більшою приязню цікавиться тітка, а весь її вид займається таким смагливим блиском, що, здається, голова її зараз зблисне полум'ям од тієї надмірної прихильності до Горпини.

— Та які ж... — бурчить непривітно Горпина, і її кругле м'яке лице насуплюється, воно ніяк не хоче відповідати радісним блиском на той палкий блик смагливого обличчя.

І вона ще неспокійніше тупцяється на стежці, але Домашчика виходить за ворота, стає перед нею, і тепер її не обминути, хіба що дертися по глухій кропиві.

— За чашку сиру багато правлять?

— Дивлячись, яка чашка. Як велика, то більше, а за малу — скільки не прав, то однаково дадуть мало.

— І це в таку гарячу пору базарувальники є?

— А є!

— І це всі до ланки, а ти з клунком?

— Ото ви, тітко, встромите свого носа й туди, куди зась, — уже не криючись, сердиться Горпина і суне на Домашчуку, але та не звертає зі стежки, то мусить брохатися по росяйній кропиві.

Тепер смаглий радісний блиск на тітчиних щоках міняється на грізний рум'янець, вона вже вся кипить; вголос не лає на всі заставки перекупку, ніхто її репетування не чує, але тихцем вона згадує не саму тільки Горпину, але й батьків її, кумів та швагерів, дядину по батькові, а другу дядину по матері, небожа й небогу: не всі вони такі, як Горпина, але ж дядина по матері така сама; і небіж у тітку вдався, той нічого не загубить, але зуміє знайти і тоді, як ніхто не втеряє...

2

Туман розтанув, садки стояли вміті й святково мовчазні, а по шибках жевріло уже скісне проміння, коли Домашчуча поснідала й подалась у поле. Вузлик з полуднанням неслася на сапі, а в тому вузлику — пиріжки з маком та печеними буряками, ще молоко у плящі з-під оцту, кусень жовтого старого сала та зубчик часнику. Було навколо гарно, світилося все од сонця, то й Домашчучі полегшало, звалилося трохи тягаря з душі...

Підгортають картоплю. Позгиналися, дивають навколо корчів, і за кожним помахом сапи погойдуються то вгору, то вниз. Ранкова земля шкарубка — кірка тріскається на

шматки, але поступово підсихає, починає курітися... Домашчуча роззулася, земля пошипувє за підошви, крадькома лоскоче. Хусткою зав'язалася наглухо, щоб не напекло в голову та не звугліло обличчя. Ніби аж само сапається до полудня, дихається не спрагло і земля горнеться до корчів охоче. Молодиці поодставали від неї, розсипалися по ділянці і, по-підкасувані та в білих хустках, схожі на заклопотаних сорок.

Клаповухий Ілько сплигувє долу і щосили горланить:

— Агей, баби, хто хоче закропитись!..

З бочки виймають чопка, і вода джгутом виривається на волю, розбивається об дно відра, але скоро вже не розпорскується, а бурхливо шумить, скіпає швидкими пухирями, і ось відро вже повне. Ілько затикає чопком дірку. Жінки повеселіли, п'ють воду, краплі ллітуться на груди. Понапивалися і вмиваються, щоб освіжитись. Ілько примощується верхи на бочці, нокає, і коник, такий же клаповухий, як і його погонич, спроквола рушає, воруваючи підстрижену гривою. Ілько не обертається, він надто гордий своєю роботою, щоб дозволити собі якесь хлоп'яцтво; а в літньому полі людей багато, він усіх має напоїти, піклуватись про те, щоб вода не степліла та не тхнула бочкою.

Домашчуча закропилася, лице сполоснула. І все навколо ніби збадьоріло та посвіжішало: і картопля, і молодиці, і череда в яру... Знову підгортала корчі, що бубнявіли перозпущеним цвітом, холола на обідньому вітерці.

На чалому коні прискакав бригадир. У зеленій, як молодий горох, сорочці, у смугастих штанях, він ще здалеку усміхався до молодиць, зуби в нього зернисто побліскували, а за зубами кипіли, здається, невисловлені жарти. Нагайка вже не обпікала кінські боки, але все ще не могла заспокойтися, прозміювалася в повітрі, і бригадир бухкав по кінському животу коліньми, схожими в рябих штанях на чималенькі кавуни.

— Тітко Домашчучко! — гукнув. — А ходіть, лишень, сюди!

Схилився над нею розпашілим вилицюватим лицем і прогазав голосно, щоб усі чули:

— Беріть воза та ідьте до лісу по матеріал, уже винесено.

Він був господарем, усьому давав раду сам, усьому знав толк та ціну і не одному помагав. Тепер він помог Домашучці і чекав од неї подяки.

— Спасибі,— мовила вона тихо, бо в горлі пересохло і голос її несподівано зів'яв.

Обернулася, взялася підгортати. Бригадир на хвилю заціненів; не відав, що сказати, а Домашучка зосереджено орудувала сапою, і обличчя її було незворушним, ніби нічого й не сталося. «Ото клята баба! — вилая вся в думці бригадир.— Ти до неї з добром, а вона...»

— Може, я вам кепсько зробив, га?! — поспітав і вже був колючий, мов будяк.

Вона отетеріло зиркнула на нього і ще раз подякувала. Бригадир аж повеселів на ту її дяку, але лід у погляді не розтанув повністю, а ворущився полохкими крижинками.

— Якщо матеріалу вже маєте на хлів, то, може, ще якоїсь хороби кортить?

— А хоробу собі можеш виписати,— стримано порадила Домашучка.— У мене є своєї вистачає.

— Он як! — знову суплячись, буркнув бригадир.

— Авжеж! — таки зважилася, врешті, Домашучка.— Ото ми нидіємо отут із сапками, а в інших колгоспах бараболю машинами підгортають, чи не так?

— Так...

Бригадирові вилиці яскраво палахкотіли на жовтуватому лиці, ніби їх хтось позаляпував червоним буряком, а сам він аж зіщулився від тих слів, хоч і височів на чалому жеребці, і коліна вже не випиралися рябими кавунами.

— А чи ми біdnіші за інших, що мусимо гибіти отак?

— Святу правду кажете, що не біdnіші.— Тепер його слухали й інші молодиці, і в голосі в нього було щось таке,

ніби він виправдувався.— Засадили без ладу, то машина тут не пройде.

— А на той рік? — допитувалася Домашучка.

За де її нове запитання він вхопився як за порятунок і якось зразу стужавів од веселості, майже крикнув:

— Придбаємо! Ще восени замовимо, а зимою вже будуть стояти на господарстві.

Він із честю виборсався із скрути і, щоб Домашучка знову не загнала його на слизьке, зразу ж шмагнув чалого нагайкою; кінь, скорившись вуздечці, вивернувся справа наліво, і вже з-під копит білою шрапнеллю рвався порох.

Обідали. Соковито гули джмелі. А бджоли видзвонювали тонше, бриніли над квітками, наче в загуслому промінні заплуталися. На ряденці розстелили все, хто що мав. Посідали круг того стола-ряденця, припрошували одна одну:

— Ви, Тетяно, наших шкварок спробуйте, кабанчика ж недавно закололи...

— Пампушки з медом...

Домашуччині вуста плавали у посміщі, як у маслі:

— На всіх вистачить, беріть мої пиріжечки з маком та з буряками.— Тицяла в руки по пиріжкові: — Це вам, Оляно. Беріть, беріть, Василино. Не відмовляйтесь, Ганко.

Іли пиріжки й хвалили:

— Не перепечено й солодко, завжди вам усе не з рук, а в руки, Соломіє.

Домашуччині щоки займалися підрум'яненими яблуками, аж тремтіли пухко в задоволеному усміху.

Раяли їй:

— Лише не тра було згадувати бригадирові про ті машини. Бо добрий-добрий, дерево виписав, а коней, щоб із лісу вивезти, не дасть.

Домашучка на те мовчала. Своє на умі таїла. Тільки вже щоки не тремтіли від усміху, не округлювалися рожевобокими яблуками. Зігнулася трохи вперед і їла поволеньки, і крізь молодиць дивилася в поле, що ген розіллялося темним

житом, що зліва поп'ялося по схилу незрушною кукурудзою, що до їхнього ряденця-стола добігало корчами картоплі. І не лише вір її тягнувся до поля, але й руки, що несли до рота хліб та зубчик часнику, завмирали, наче берегли в собі не тільки відчуття недавньої роботи, а й по-своєму приглядалися до поля, вловлюючи його зелений спокій, вгадуючи його вдячну родочу душу.

3

Вечір бубнявіє, цвіте, а потім опадає, як квітка. Опадає—то гай біля річки чорніє, хмурячись, то сива хмара, перетлівши на сонячних променях, взялася муругим попелом; то поле звузилося: поблизував обрій, розплівшиесь, бо пізня пора розмила пруг, чіткий за дня. Замислений спокій іде по сірій дорозі, в обважнілій тиші тоне картопля, а вже звіддалік нагадує про себе тоншим запахом, ніж картопля, ще більш потемніле жито, і серпик молодика застиг у височині.

Молодиці йдуть мовчки, ніби кожна несе в собі такий саний вечір і боиться порушити необережним зітханням. На сапах пливуть вузлики з порожнім посудом, вузлики понастовбуручували кострубаті ріжки. Село розбіглося по крутогір'ю яру, по той бік, а вони на цьому боці, од поля, спускаються до річки. Вода не заснула, мовчки і вперто котяться, і в тому, як вона котиться, нема гніву, а тільки лагідна настирливість. Лошаки забрели з берега, п'ють, підводять угому довгі голови, по губах стікають краплини, скапують у річку без звуку, а обіч дядько на кістлявому коні маюється високим і похмурим... Лошаки скачуть, і стукіт копит вогоко тане на торфовиську, ось тільки дорога проросла сухуватим постукуванням, а далі вже знову сире гупання — по торфовиську.

Денис, сусіда, що через одну хату від Соломії сидить, скопився за вориняку, похилитувався. Од нього пашіло теплом, як од черені. Загледів Домашучку, непевною хodoю пішов назustrіч, розводячи руки.

— Соломко, Соломко,— казав.— Поналися в мої лабети, тепер я вже вас не випущу.

Молодиці пройшли вперед, а вона зосталася біля ліси перед Денисом, як краснопірка в сітці.

— Чи ви мене любите, Соломко, га? — допитувався він, наближаючи до неї розплескане гаряче лице.

— Люблю, як ви не п'яні, Денисе,— одказала вона, намагаючись пройти за молодицями, але він перепинив їй дорогу.

— Гей-гей, а хіба ж я без просипу ї п'ю?

— Та з просипом...

— Але ж і п'ю раз у году.

— А чи не кожен день для вас, як год?

— То вже гріх на душу кладете, кажучи таке... Ниньки моя невістка доньку народила, радість маю. Зайдіть, Соломко, щось з'їсте з нами, ходімо.

Таки впросив. Був він чоловік сердечний, у голові мав олії не трохи та й питущим не був. Працював на тракторі, на трудодень мав завжди твердих три кілограми хліба і гроши. Хотів придбати пасіку, але не таланило: один дід хотів продати п'ять вуликів, та в останню хвилю передумав і подарував своєму небожеві; а то на базарі продавалося три вулики, в Дениса не вистачало двох червінців, а хазяїн дешевше не хотів одступитись. Весь базар тоді вибігав Денис, шукаючи односельців чи знайомих, а коли розжився двома червінцями, то вулики вже продали, і новий власник, кепкуючи над Денисом, сказав, що перепродастъ, але нехай той ще вибігає серед базарувальників три червінці. Спересердя плюнув Денис і, розбитий невдачею, поплентався віддавати позичку. Тепер мав одного вулика, виміняного за дві дубові діжечки, які він сам умів робити. Він любив бджіл, але, чваничись неабияким надбанням, скаржився: «Там не стільки того меду, як мороки невисипуць!».

У хаті було ясно від електрики. За столом сиділи гости, кожен із них щось гомонів і не слухав свого сусіда, який

також не стуляв рота. Шуміли, як очерет на вітрі, але Домашучку помітили і, розсунувшись, дали місце. Тітка випила там чи не випила, але в памороки ударило, шугонуло джмелінням у голову. І весь її вид знову запалахкотів отим смаглим усміхом, і вуста її пірнули в усмішку, як у масло. Денис припрошував її до холодцю з риби і все допитувався:

— От за що я люблю вас, Соломко, чи не знаєте?

— Своєї жінки б постидався, ото крутій, — без злости картала Денисиха.

Але Денис не звернув уваги на свою жінку, хоч вона ѹ крутієм його колънула.

— Легко вам живеться, Соломко,— вів своє, замислюючись.

— Як усім,— одказувала.

— Е-е, легко,— перечив,— бо ви за правду, ви — свята правда... Назвемо онуку Соломкою, най схожа на вас виростає. Ге, жінко? — поспітив свою господиню.

— Най зветься Соломкою,— погодилася.

Домашучка співала з усіма. Хата набрякала співами, тутими та тягучими, що малошибок не висаджували своєю дружною міццю. Голоси були то плавні, як вода в їхній вузькій наполегливій ріці, то заточувались у кожному кутку, доки виривалися надвір.

Її впрошували ще посидіти, але Домашучка відмовлялася пізньою годиною та чоловіком, який ради собі не дастъ, котрого треба опоштати, мов малу дитину. Сквапно гупотіла безлюдною вулицею, а біля неї і випереджаючи її ішов той спів, пливли голоси. Тепер думала про свого чоловіка. І нерозбитний він, і непохвятний, і до роботи його дрючком не навернеш, усе він прагне до тих озер, що між байраками чи в бору, і гнівається вона на нього, але не тільки про людське око живуть разом: дорогий він для неї.

Частіше дихала, ніби од зворушення, і поспішала до свого осоружного Домашука...

Театр переновнений. Я танцюю Гренгуара.

Трико вільно облягає мое тіло; я відчуваю зараз кожен свій м'яз на ногах, на грудях, на животі. Вони не втомились, вони ще радісні, вони, як і глядачі, на щось очікують, вони сподіваються від мене чогось непередбаченого, а я в свою чергу сподіваюсь від них щасливого натхнення. Отієї дикої гри, яка, здається, виринає невідомо з якого кутка твоєї істоти, і ти вже скоряєшся їй, вона приборкує тебе, і ти із свого буденного, розміреного ритму переселяєшся в її — нагально-несподіваний, шалений.

Есмеральда в червоному платті, чорне волосся розсипалося по плечах, спині. Сьогодні вона намагатиметься всіх переконати в тому, що кохає Феба. Вона вже не перший раз доводитиме це всім, і ніхто з глядачів не знає, що насправді вона любить мене, бідного, трошки дурнуватого Гренгуара, який читає вірші там, де їх не варто читати, і тямить у жіночому серці стільки ж, скільки у своєму власному. Вона завмирятиме у Фебових обіймах, і всім здаватиметься, що вона щира, інакше бути не може. Вона тікатиме від мене, вдаючи, що з мене цілком вистачить і того, що вона врятувала мое життя,— всі віритимуть їй і навіть співчуватимуть: їй і мені. Їй — тому, що гарний офіцер одвертається від неї, а мені — що вона не бажає й дивитись на мене. Але в житті завжди майже все трапляється навпаки,

і тут також: вона у Фебових обіймах думатиме про мене, і я знатиму, що вона думатиме про мене, і де мене не дуже радує, нехай би вона не вдавала, нехай би грала по-справжньому, не ошукувала нікого.

Мені ніколи не подобалася перша картина, та й усі інші, де мені відведено роль отакого собі щиросердого, безпосереднього, але недорікуватого віршомаза. Я не вірю, що справжній Гренгуар міг бути саме таким, що погодився на те, щоб його не допустили на жіноче ліжко, коли він уже стояв біля нього.

І сьогодні вийшов на сцену із сподіванням чогось незвичайного. Мої ноги — слухняні й легкі, вони добре відтреновані, здатні іноді на імпровізацію. І тоді, коли в них пребуджується оце неприборкане бажання, я з гострою радістю прислухаюся до них і, неначе під'юджуючи їх і свої думки, хочу наказати їм, щоб вони слухалися лише самі себе, щоб вони робили те, на що я ніколи ще не був здатен, я наказую їм... Навіть починає здаватись, що раптом вони послухаються і одміниться, іншим стане ритм мого танцю, що навколо того, що я роблю, з'явиться така відчутно вловима еманація, яка властива тільки справжньому натхненню, що все те, що я роблю, таким чином вплине на людей, що довгі хвилини перетворяться для них на одну гарну мить.

В антракті я йду в убиральню. Тут зовсім інакше відчуваю себе. Навіть невеличкі її розміри настроюють на інший лад. Я дивлюся в дзеркало, бачу підведені брови, нафарбовані губи, і мені хочеться стерти все це, знову побачити себе таким, яким я є насправді. Я все ще в напруженні, бо не залишило оте бажання, яке іноді здається фантастичним. Я уважно вивчаю очі, намагаюся зрозуміти себе, хочу проникнути у власну глибину, оту далеку, заховану не тільки від стороннього ока, але й від мене. Я дивлюся в оці дві тужливі кринички, дивлюся сам у себе; дивно, що я намагаюся зазирнути в невідоме ество, і раптом сама думка навіть здається жахливою, вона втомлює, я сідаю на стілець,

кладу на коліна руки. Руки тремтять дрібно-дрібно, вони ніби все ще скорені затихлому музичному ритмові, як і ноги, і я весь злегка тремчу, мені трохи боязко, я ніяк не можу позбавитися того незбагнення, яке так і залишилося зі мною, бо ще весь перебуваю в полоні ритму...

У двері стукають, і вже по характеру стуку я здогадуюсь, це — Есмеральда.

— Вийдіть, — кажу я.

Входить Есмеральда. Вона в тому самому червоному платті, чорні коси розсипались у неї по плечах, по спині. Вона, за звичкою, усміхається до мене великими, підведеними очима. Але, очевидно, якось одразу ж і усвідомлює, що усмішка в неї стандартна, наперед заготовлена для загального вжитку, і тепер я бачу, як той усміх міняється, в ньому з'являються такі ширі й безпосередні нотки, що я не можу не відповісти їй. І я кволо усміхаюсь і відчуваю, як я кволо усміхаюсь. Але знаю, що сильніше не зможу, я зараз зайнятий іншим, я зайнятий отим незрозумілим хаосом, куди хотів зазирнути щойно, за межі якого я намагався проникнути на сцені. З приходом Есмеральди він ще далі відсунувся од мене, хоч і тоді був не близький — відстань до нього нічим не можна було визначити.

— Ха-ха! — сміється Есмеральда. — Ти помітив, як я посковзнулась на сцені?

— Ти посковзнулась? Але я цього не бачив!

— Ще й зал відгукнувся шумом. Я так наполохалась. Але потім усе пішло добре. Іноді зі мною таке трапляється. На початку.

— Так?

— І я знаю, що таке буде, наперед чекаю, і оце очікування деморалізує мене. Розумієш, почиваю себе скованою-скованою. Аж поки не станеться те, на що сподівалась. Потім стає легше. — І усмішка в неї знову схожа на артистичну, приготовану для всіх, вона вже й сама цього не помічає.

— Ти завжди себе добре контролюєш, — кажу я.

- Під час гри?
- Авже, під час гри.
- Звичайно! Що б тоді було зі мною, якби я не контролювала!
- Ні, не те. Розумієш, не те...
- А що ж ти маєш на увазі? — дивується Есмеральда.
- От ти виходиш коли-небудь з-під власного контролю?
- Ще чого! — дивується Есмеральда. — Коли я виходжу з-під власного контролю, я можу впасти. Так, як сьогодні. Я мало не полетіла. Добре, що тільки спіткнулась...

Вона нічого не тямить. Ми розмовляємо з нею двома різними мовами. Їй може видатись, що однією, а я добре бачу, що двома різними. Мої слова вона розуміє по-своєму, своєю дивною однобокою мовою. І вона мене любить! За що вона тільки мене любить? Не знаю. Але вона мене вибрала — прима нашого театру. Я лише приймаю її почуття. Але вона цього не розуміє. Вона вважає, що я в її владі, що вона грається мною. Чому вона така сліпа? Адже вона неймовірно сліпа. Чому? Вона, мабуть, не зможе пояснити усього так, як слід. Вона обійдеться одним чи двома словами, обмежить-ся поцілунком і вважатиме, що цього цілком досить. Вона поцілує мене по-своєму, якось не так, як би це зробила жінка, схожа на мене. І мій поцілунок вона також розуміє не так, як розуміла б та, інша. Ота, інша, образилася б за нього. Але тій, іншій, можливо, потрібний зовсім інший поцілунок.

Я знов танцюю Гренгуара. Не звертаю уваги на людей, які заповнили партер, амфітеатр, ложі, гальорку — зараз їх для мене не існує, я в полоні музики, ритму... Навіть мої партнери зараз десь далеко-далеко від мене. Я прагну переступити зачароване коло краси, якнайповніше домалювати музичну картину... Але відчуваю, що не можу проникнути за те зачароване коло, не можу намацати його, не можу переступити, воно пролягло десь зовсім близько біля мене, біля моїх бажань, біля моого напруженого серця,— та я на-

віть не можу визначити точно оту близькість, певну точку. І якби визначив, це була б перемога, і тоді звуки, якими я зараз напханий, задзвеніли б у мені зовсім по-іншому, кожен би задзвенів у моїй істоті так глибинно, що й догадатись про це не можна. Але коло залишається неперейденим, я зовсім на близькій відстані від нього, воно пролягло через мої нерви, через мою спрагу... У мене примітивний, дуже примітивний танець, який іншому комусь дався б без особливих зусиль, а я піdnимаю його на своїх плечах, неначе важку гору,— і не можу піdnяти так, як хотілося б, як зумів би...

В один з моментів Феб шепоче мені:

— Не заривайся!

Він промовляє самими губами, якраз у той момент, коли стойть, обернувшись спиною до публіки, і схиляється у ввічливому поклоні перед Флер де Ліс. А потім вони одпливають від мене, обое чужі й далекі, і якимось куточком своєї свідомості я намагаюся зrozуміти сказане, бо весь я сповнений прагненням неможливого, яке, здається, сьогодні наблизилось було до мене на таку відстань, що в нього можна було проникнути і осягнути його.

Відпочиваючи деяку хвилю серед вульгарних циганок, запрошеніх на бал до Флер де Ліс, я думаю про те, що неминуче за першою перебореною межею має настати таке незрозуміле й далеке, таке притягуюче, що мене або залякає, або ж потягне до себе, як метелика до вогню; і я полечу до свого вогню, я не зможу налякатись, де я добре знаю,— полечу, крутитимусь навколо свого смертельного багаття, воно палахкотітиме, і я палахкотітиму, й ми — зіллємось, ми, врешті, перетворимося на одне гаряче пломінке тіло... Я весь тремчу, знайомі циганки дивляться на мене з подивом, одна з них, зовсім безіменна у цьому балеті, шепоче:

— Ти захворів?

Але я чую і не чую її запитання, воно звучить для мене віддалено й зайво, так десь далеко, ніби все це промовляється

ся не до мене, ніби все це діється не за моєї пам'яті, а в ті часи, коли мене ще й не було на світі, або ж у ті, в які я тільки з'явлюся. Я нічого не відповідаю, адже нічого не можу їй сказати, жодне слово не в змозі вирватись із моєї істоти.

І знову я роблю ритмічні рухи, і мене переслідує думка, що вони не мої. І відчуваю, як поступово згасаю, і коли гри-мить хвиля оплесків, я не можу прийняти їх на свою адресу, хоча й знаю, що це плещуть мені... Невже вони не розу-міють, що це — не такий я, яким би міг бути, що це сидить у мені хтось чужий, важкий і неповороткий, нездарний,— а той, справжній, тобто я, так і залишився сьогодні знову не знайдений мною. Я намагався сьогодні зустрітися із са-мим собою, я хотів подивитись на себе не збоку, а зсереди-ни, переселившись у свої бажання й мрії, я гадав, що все так близько.

Дружно плещуть на гальорці, в амфітеатрі, в партері, не хочут розходитися, хоча вже пора, а я весь тремчу, со-лодко й знеможено тремчу, і здається, що це ходить ледве помітним ходором сцена під моїми ногами, ворушиться за-віса, хитаються стіни, строкаті циганки обіч мене повільно перевалюються з одного боку на другий, і я весь тремчу, я ось-ось провалюся невідомо куди. І Есмеральда, яку я три-маю за руку, шепоче мені, зображенчи усмішку, яка при-значена для загального вжитку:

— Що з тобою?..

Я сиджу в своїй убіральні. Переді мною дзеркало, уми-вальник. Підвожу голову — бачу своє лице. Чуже лице, бо на ньому багато гриму, я просто не відзнаю себе. І тоді я серджусь, зовсім безпредметно серджусь, я вмикаю теплу воду, починаю гарячково вмиватись, наче намагаюся звіль-нитись від машкари, яка сьогодні мене переслідувала і ще й тепер хоче розлучити з самим собою, не дозволяє побачити себе таким, яким є насправді. І я тру обличчя милом, вода пече щоки, але я не зважаю на це, поспішаю, наче хочу

наздогнати те, чому сьогодні вдалося втекти од мене. Втираюся рушником, наближаю лиць до самісінької гладенької поверхні дзеркала — і, здається, бачу, нарешті, те, що хотів. Бачу стомлене обличчя, дуже наморене, бачу зблянклі очі, безбарвні губи... Одея такий я. Одея такий — і більше ніякий. Добре знайомий, тисячі разів бачений, і нікого я так добре не встиг розгледіти, як самого себе. Але нікого я так погано не знаю, як самого себе.

Стукають. Це Есмеральда. Вона вже йде. Весела, свіжа. Підколола свої гарні коси, заховала їх під хутряну шапку. Вона сьогодні цілий вечір вдавала, що закохана у Феба, але прийшла ось. І ні до кого більше не могла прийти, вона любить, хоча вважає, що закоханий лише я, а вона — скрояється...

— Надворі дощ,— каже вона.— Весняний дощ...

— Так? — запитую я, щоб не мовчати.

— У березні — дощ. Так незвично. Це вже танутимуть сніги. Зараз по вулицях біжать струмки, струмки. Добре, що в мене є боти. Хоч би не застудити ніг.

— Уже...

— Вчора я бачила нові угорські плащі в універмазі. Правда, були тільки жіночі. Нічого особливого. Грубі. Доведеться привезти з Риги або ж замовляти.

Ми виходимо надвір. Вона щось говорить і говорити. На нас капає дощ. Холодний, хоч і весняний. Але й зрозуміло, чому холодний. Адже тільки початок березня, ще на дахах будинків лежать сніги, ще в садах і скверах повсюди біліється сніг.

III
Ще за кілька днів баба Ликора обходила всіх своїх родичів та сусідів. Худа та зігнута, з вічним невдоволенням, що тайлося в кутиках вуст і в прижухлому, колись синьому пеклі її очей; баба під час відвідин добрішала, вся ніби просвічувалася, її жилаві ноги тупотіли веселіше, по-перек випростувався, а те невдоволення змінювалося збудженням, що робило бабу свіжішою і навіть трохи молодішою. Вона завжди всі трусила — тремтіли її запалі, горобині груди, дрижали руки, коливалася шия, а на ній ходором ходила закостричена голова. Але тепер баба пружнішла, хвороба з неї вивітровалася, і вся вона ставала не схожою на ту кляту бабу Ликору, якою її знато все село... Заходила до чиєї-небудь господи, сідала на лаві й розглядалася. Добре набалакавшись про се, про те, про всяку всячину, добре намовчавшись, вона, нарешті, сповіщала те, заради чого оббігала півсела.

— Йду до сина,— казала вона, пильно приглядуючись, яке це справляє враження на господарів. І хоч цю новину сповіщала вона вже неодноразово, але й тепер знову запалювалася світлом та вроцістю, ніби казала це вперше. І бралася розповідати, як сповнилася тим наміром. Як Горпинина курка порпалася й кублилася в її маку. Як погиркалася з Горпиною, а потім не могла всеньку ніч і очей стулити. Але перед світом таки стулила, і їй приснився син —

ще маленький, заплутався в гарбузинні, над ним літає бджола, а він, сердешний, соває руками й ногами, кричить, але ослобонитись із гудиння не може.

— То треба навідатися, чи не скоїлося яке лихо, хай господь Сохранить.

І якщо баба встигала до тих господарів на сніданок, то запрошували її до снідання, а якщо встигала на обід, то припрошували обідати з сім'єю. Ликора брала ложку та їла, розповідаючи, що востаннє навідувалася до сина ще зимою, мало не замерзла в ярузі, та не замело її, а де вже літєчко, тепло, то вона вдосвіта вирушить, а до смеркання й добереться. Стомиться, то спочине, води в людей попросить, а сонце памороки припече — в холодку полежить.

— Дорога ж далека,— казали їй.

Авжеж, погоджувалася баба, дорога далека, ноги наб'є, але в неї ще є сила. На водохреща валилася на печі, все тіло боліло, нудило її, а тепер уже добре: і сама ж город скопала, і засадила, й прошарувала та підгорнула. А зараз ось вибілює полотно, до лісу по в'язку ходить, бо просила в бригадира, щоб привіз хмизу, то сказав: «Пора — кипить усе, а ви, бабо, до колгоспу не ходите, то й почекаєте». А в печі ж палити чимось треба, само ж вона не закипить і не звариться, ото й по в'язку мусить дібати... А що в колгоспі не робить, то своє вже відробила, нехай ще кожен стільки докладе рук. Хіба ж вона і спонів не в'язала, хіба ж широку ділянкою буряків її обминали, хіба ж вона ті буряки не копала? Коли пальці од холоду похрускували, як паліччя, хіба ж вона біля худоби не бабралася, не гнила в гною, не чистила поросят та не ночувала в свинарнику, коли починалися опороси? Усе те переносила на своєму горбу, бо по війні тоді всім було важко, не тільки їй.

— А тепер стара стала, то хоч спочину,— казала.— Бо ніколи того спочинку не було.

Дякувала за гостинність, за хліб і йшла. Чи здібала кого на вулиці, чи застерігала в городі, чи перепиняла біля

криниці, чи на кладці біля річки, спинялася і, ще більше освітлюючись внутрішнім вогнем, заводила розмову здалеку: кого ниньки бачила, хто що сказав, і що в Коваліхі біда — дочка вже кашляти кров'ю почала, а Жеврик Ілько, трясця його матері, жартома погнався був за Мартошиною дівкою, то дівка п'яту на скло розпорола, тепер напухло, і, мабуть, одвезуть її в лікарню. Повідавши знані новини і почувши не менш важливі,— що та Коваліха замолоду й сама слабувала, то й діти вдались у неї хоровиті, що той Жеврик Ілько — волоцюга й пройдисвіт, ні до кого й свататись не хоче, по всіх усюдах тільки й тиняється, а Мартошина дівка — гарна дівка, тільки права нога в неї коротша, піж ліва (то ж яку вона ногу розбатувала — ліву чи праву?), баба Ликора, нарешті, пригадувала вредну Горпинину курку. Тепер вона цю курку змальовувала мало не навмисно підмовленою, мало не нарочито посланою, бо чого ж це вона з дня у день вчашає в чужий мак, ніби для неї нема більше де порпатися, хай би в Горпининих грядках і вибивала кубла! Ликора розпалювалася, однак від того не втрачала світла, яке затоплювало її лице. Тільки те світло тепер заплямлювалося бурячковістю, грубішало, але вся та бурячковість і грубість минали, коли баба переходила до гарбузиння, в якому за плутався її син, та до бджоли, що все кружляла над ним, силкуючись дати жало.

— Збираю гостинці, піду до нього.

За перший день баба встигала обійти чимало, наговоритися до запаморочення, і ввечері в голові в неї починало видзвонювати, як баняк. Як баняк, недавно куплений на базарі, білий, аж сивий, ще не запльований патьоками та не зачорнений димом, не обгризений полум'ям, він видзвонює чисто й протяжно, коли по ньому вдарити щиглем чи зігнутим пальцем. Так гуло в бабиній голові од радості, що стільки людей слухало про її сина; те гудіння не вимеркало й уночі, баба крізь сон прислухалася до нього, і на ранок голова також була просякнута добре вловимим дзвоном, так

що бабі іноді здавалося: то день так дзвенить, то село так гуде, то дерева так бринять, то люди так гучать, то дорога так вителенькує, то калина за городом побамкує. Проте згодом озивалося все її ество знову згадкою про сина, і вона, прихиливши двері, йшла до криниці. Йшла зумисне неквапно, щоб зустрілося більше людей. Біля криниці довго розкручувала мотузок, повільно опускала відро, а коли набирала води, то озиралася то в один бік, то в другий чи топила зір у чужому обійсті. А верталася назад, то віталася перша навіть і з дітьми, а коромисло на її плечі погойдувалося ласково й приязно. Вона тішилася, що попереду цілий день, і за цей день вона багатьох здibaє, багатьох обійде і ще багатьом розповість про те, що забиває її дихання, що примушує її аж світитися. Її не турбувало, що її самої не розпитують про сина, що мовчать, що одводять погляд, що іноді навіть розтуляють рота, щоб щось сказати, але стримуються. Баба того майже не помічала, бо стежила не так за людьми, як була заглиблена у свої почуття, у своє бажання навідати сина.

Уночі вже їй снилося, як іде. Дорога дуже широка й чиста, густо застелена сухеньким промінням, а вона дрібно перебирає ногами, навіть не чуючи їх. Навколо клекотять жнива, ідуть вози з сніпками, і сонце — гарячим сніпком, і бабина хустка пахне польовим повітрям. І ось уже дорога не дорога, а річка, а сонце не сонце, а човен, і вона пливе в тому човні. Її усе жаркіше й жаркіше, ось вона вже мало не палахкотить, і баба прокидалася. Серце калатало в грудях, всю її тіпало, як у пропасниці, і здавалося, що вся спечена. То обмацувала себе і, воруваючи губами, прислухалася, як гунає кров у жилах, як її всю пронизує страх, що не добралася до сина.

Зранку починала ладнатися. Різала кількою курчат і готувала печеною. А ще оддушувала сир і варила вареники та пекла пиріжки. Виймала з-під ослона запорошений, у павутинні, бутель із торішнім вишняком і наливала повно в зе-

лену сулію. З темного горища зносила в пелені горіхів і перетирала їх мокрою ганчіркою. З грядки назбириувала молодих огірочків з білою та жовтою підчеревиною. Натрушувала в садку папіровок, і вони з коротким зітханням падали на скунялу землю.. Все це складала в кошик, а що не ввалило, то запихала в старенький, латаний-перелатаний мішок, перед цим випраний у ставу, бо в тому мішку неслояся кілька здичавілих бабиних курок.

Коли гостинці були готові, баба не находила собі місця. Куди не ступала, куди не поверталась, усе муляло: їй треба бути не в погребі, а в сінях; опинившись у сінях, хотіла вже очутитись у курнику; а в курнику не було що робити, то йшла доглядати коноплі. І так цілісінський день крутилася, доки не йшла знову по хатах та по людях.

— Завтра вже йду,— сповіщала вона кожному, і була ніби трохи зблідла від пережитого, і, ще більше заглиблена в свої турботи, не звертала уваги на здивовані чужі обличчя, на нерозуміння у віхтиках запалених зіниць.

— Виrushаю завтра,— казала Ликора.— Спакувала гостинці, бо своє своїм, а з материної хати найсмачніше, нехай поласує. І курчаток засмагила, і горіхів візьму. Ото добре, що восени з Ковалихою нарвали в лісі горіхів, там їх було як граду. Цього літа вже менше вродило, а колись же їх стільки родило — та великих, та зернятка здорові, як насаможити — стріляють, чисто тобі з рушниці...»

І баба вже розповідала про горіхи. І про жолуді... Про осінні, сині від інею, лісові стежки, які кусали за п'яти, коли ходила збирати усе те. Дубів же насадила за городом, де калина,— ростуть. Поволенськи лізуть із землі, аж груддя порипує. Про все це люди слухали ширіше, не одверталися, і бралися розказувати їй про свої дуби: ото народжуються діти — вони й садять.

Як надходило літнє світання, баба виrushала. Верби над шляхом, додивившись сни, уже вмивалися росами і, остуджені, пашіли сивою вогкістю. Небо пойнялося рум'янцем,

комини позіхали першим димом, а тітки з коромислами та порожніми відрами йшли до криниць. Ранок, підпалений сонцем, розливався морем рожевого наївного світла, і тим світлом уже зайнялася Ликора, вона горіла ним ізсередини. Кошик, зв'язаний із мішком через плече, сама баба запнулася празниковою хусткою і була зовні така святкова та незвична, ніби оде вибралася на прощу. Коли здібала людей, тільки віталася, але не спинялась і не розказувала нічого — куди йде й до кого. Але люди й так знали, куди й до кого вона прошкує. Бо вона вже так вибиралася не раз. Зимою і влітку вона йшла в гості до сина. Зимою і влітку всім у селі оповідала про нього. Двічі на рік носила в собі невимовно чисте світло.

Дехто спинявся й дививсь їй услід. Обличчя були здивовано співчутливі. Люди знали, що баба пройде селом, вибереться в поля і йтиме довго. Коли захляне, то попросить води, примориться — у затінку сяде спочити. Навколо неї клекотітимуть жнива, сунутимуть вози із сніпками, а молотарки звіддалеки підпадьомкатимуть, як перепілки. І так довго вона йтиме, що курна дорога для неї стане річкою, а сонце — човном ялиновим, і вона пливтиме у тому човні, і їй буде жарко, і все тіло в неї пектиме.

Йшла баба Ликора до сина, загиблого на війні.

РАДІСТЬ У ГОЛУБОМУ

Оксана Іванівна відчувала в кімнаті весняну вологість. Ту ранкову пронизливу прохолоду, яка не дратує, не змушує думати про тепло, про те, що слід розпалити в трубці, а тільки викликає в уяві голу землю, чорні, напружені постаті дерев, сердите небо, прозоро загусле повітря. Мабуть, небо сьогодні було не сердитим, у ньому плавало сонце, бо крізь фіранку ллявся ручай променів. Вона хотіла полежати — хоч у неділю полежати скільки завгодно, не поспішати на роботу, нашвидкуруч ковтаючи підсмажену картоплю та запиваючи кислим молоком. І думати про своє життя — про теперішнє і колишнє, перебирати в пам'яті знайомі спогади, до яких поверталась уже не раз, і очікувати назовсім забуті, що вискакували хтозна із яких закутків і приголомшували її своєю несподіваністю, хвилюючою виразністю. Коли пригадувалось щось радісне, вона усміхалась, коли смутне — ій ставало журно, і вона ніби заново переживала своє минуле, знаходячи в тому насолоду.

Сьогодні в пам'яті постала одна картина: річка попід лісистими горбами, луг з високою травою, а вона збирає квіти. Оксана Іванівна напружуvalа пам'ять, споминаючи, в якому році і де це було, але пригадати ніяк не могла. Проте картина стояла перед її зором така яскрава, така приваблива, вона не була витвором її уяви, вона з'явилася із

дійсності, із минулого і,— Оксана Іванівна берегла все це в собі стерими, зблаклими відчуттями,— була зв'язана із особливо радісною подією в її житті. Але якою саме, не могла пригадати, хоч як силкувалась. Тоді викликала перед себе інші картини, зовсім не зв'язані з цією, вона сподівалась, що утвориться ланцюжок, він допоможе їй усе розплютати. Але інші картини, будучи зв'язані між собою, не припасовувались до тієї, на якій була річка між горбами і квіти у високій траві. «Склероз,— картала себе Оксана Іванівна.— Провали в пам'яті, болячки обсидають... А далі що буде?» Вона зітхала, ій ставало шкода самої себе, і вона ще з більшою наполегливістю бралась пригадувати ту картину, намагалась проникнути в те неосвітлене провалля, в якому нічого не було видно, але яке берегло таємницю її молодості.

За вікном дзвенів чистий дитячий голос. Він звучав соковитою молодою міддю, ненадщербленою, у ньому було стільки ненавмисного захоплення самим собою, що починало здаватись: на світі, і справді, крім нього, більше не існує нічого. І коли той голосок особливо виразно проник у свідомість Оксани Іванівни, її непевне роздратування вже чітко оформилось. Тепер вона вже доконче знала, що їй заважає, що стоїть на перешкоді, щоб у тій картині все стало зрозумілим і ясним... Навіть до ладу не разміркувавши, що чинить, вона встремила ноги у вовняні капці, що стояли напохваті біля ліжка, стулила на грудях халат (зелені квітки по рудому полю) і підступила до вікна. Примружилася од веселого проміння, яке дощем сипнуло їй у вічі, і перше, що вона побачила через вікно,— це їхнє подвір'я, залляте сонцем. Воно було по-весняному приязним, безтурботно сяяло, і, очевидно, на подвір'ї було тепло, без такої різкуватої сирості, як у її кімнаті. І друге, що вона побачила,— це дівчинку у голубому платті. Вона бігала із скакалкою і чи то співала, чи просто галасувала. Дівчинка була не з їхнього двору, вона позавчора чи вчора приїхала із своїм батьком

у гості до Ковальчучки. І бач, як швидко освоїлась. Плигає та репетує, ніби вона тут одна, ніби всім цікаво слухати її вереск. І Оксана Іванівна, гніваючись все дужче, одчинила кватирку і гукнула:

— Гей, дівчинко, перестань!

Дівчинка не почула. Як і раніше, тонкі, пружні ноги підкидали її тіло догори, і дзвінкий голос лунав дзвінком, чистою ненадщербленою міддю. Обличчя дівчинки сяяло, як маленьке сонечко, у ньому було стільки безтурботного щастя, що, здавалось, її чоло, щоки і напіввідкриті вуста випромінюються. Дівчинка скакала й скакала, каблучки сухо постукували об біле каміння, і їхній безперервний дроб для Оксани Іванівни звучав також як виклик. Тоді вона, передихнувши та виштовхавши з горла неприємну давкість, гукнула:

— Дівчинко!

Скакалка обкрутилась навколо ніг, затремтіла хвилею і впала на каміння. Дівчинка пошукала очима, звідки до неї звертаються, і, помітивши Оксану Іванівну, усміхнулась до неї так, ніби до гарної своєї знайомої. Алे та усмішка не зворушила жінку.

— Підійди сюди! — наказала розгніваним голосом.

У дівчинки було пустотливе, веснянкувате обличчя. Мабуть, вона звикла подобатись дорослим, бути предметом їхнього захоплення, і вся вона, ще й не почувши від Оксани Іванівни жодного доброго слова (а вона сподівалась тільки на добре), уже світилась задоволенням і трішки — вдячністю.

— Не галасуй,— сказала Оксана Іванівна.

Обличчя в дівчинки видовжилось. А веснянки стали начебто меншими й колючішими. Вираз обличчя Оксани Іванівни, який не змінився і крихти, після тих слів видався дівчинці злим.

— Можеш скакати,— продовжувала сердита жінка у вікні,— тільки не репетуй. Бо ти заважаеш. Люди відпочивають, у будинку є хворі чи старі, а ти кричиш і кричиш.

Дівчинка скривджено одвернулась. Оксані Іванівні здалось, що вона щось буркнула.

— Що таке? — запитала вона.

Тепер дивились одна на одну. Оксана Іванівна вловила в чужому погляді відверту неприязнь і поспішно мовила:

— Ну, йди.

Вклалась у ліжко і думала про дітей. Звичайно, діти — це найбільші egoїсти. Доки малі, то вимагають всього, і батьки змушені забувати про себе, вони вже існують тільки для своїх дітей. Але варто дітям підрости — і все забуто. Проте доля карає їх своїми дітьми, і тоді вони знайомляться з почуттями своїх батьків, починають співчувати ім, жаліти... але не можуть уже об'єднатись з ними близько-близько, бо надто віддалились. Зачароване коло людського існування.

Дівчинка за вікном більше не кричала, і думки Оксани Іванівни перемінили русло. Горбистий ліс, який здалеку був чорним, і річка знову виникли перед їїзором, але увага на них довго не затрималась, перебігла на її теперішнє повсякденне життя. На роботу в районній редакції, де вона посідала відділ листів, на колектив, який після війни змінився так, що із старих працівників лишилась вона тільки одна. І їй у цю хвилю стало гірко, бо вона не примхлива, а справедлива, і вона завжди хоче, щоб було краще. Вона наполяже на своїх принципах, не допустить, щоб десь творилася сваволя, щоб десь було скривджено людину, її почуття... Приміхі... І вона скривилась зневажливо, гмукала.

Крізь відчинену кватирку віяло ранковою свіжістю. На дворі стояла мертвaтиша. Промені вже густішим ручаєм ллялись на підлогу...

І раптом Оксана Іванівна згадала, що було пов'язано у неї з лісом, річкою та лугом... Потім вона поверталась у село, де гостювала у своєї тітки. На голові важко лежав вогкий од невисокої роси вінок, а біля нього гули та шелестіли бджоли. Їх було дві, і вони подзвонювали й подзвонювали, не одлітаючи, і Оксану Іванівну переслідував страх,

що вони можуть вжалити. Вона не наважувалась махнути рукою, щоб відігнати їх, а йшла і йшла, плекаючи сподівання, що бджоли відстануть самі. Страх був солодкувато гострий, знесилючий, од нього терпло в ногах, і вони ставали неслухняними... На мосту стояв чоловік у білому полотняному костюмі і в білому солом'яному брилі. Коли Оксана Іванівна йшла мимо, то він дивився на неї теплими, нечужими очима. Вона вже хотіла привітатись, подумавши, що то, мабуть, знайомий, але стрималась. Чоловік, помітивши той душевний порух, ще більше зласкавів, тепер він дивився на Оксану Іванівну повно й глибоко, так, як дивляться на тих людей, яких добре знають. Вона мовчки проішла мимо, поминула сухий дерев'яний місток і, вступаючи між лозинові кущі, не стрималась і оглянулася: чоловік дивився їй услід... Коли відлетіли бджоли од її вінка, вона й не застерегла; поверталась у тітчину хату і роздумувала: що то за людина, звідки вона знає її, чи то тільки примарилася?

Її життя було багатим і цікавим. Вона партизанила, одружилася у лісі, а потім похоронила свого мужа, якого розбив інфаркт. Вона не могла поскаржитись на долю, на несправедливість чи що там. Вона зустрічалася з багатьма людьми, деякі пішли з її пам'яті швидко, хоча з ними вона спілкувалась роками, а деякі залишились у її спогадах, хоча, очевидно, не мали для того й підстав. Але той чоловік, випадково побачений на мосту, зберігся у споминах. І не так він, як його погляд, у якому пробивалося щось майже рідне. Чим більше спливало часу від тієї зустрічі, тим більшої ваги надавала вона тому погляду у своєму житті, але яке саме значення має той погляд, що він виражає і що за ним криється,— не могла собі пояснити.

...Надворі діти гралися у класи. Плигали з однієї клітинки в другу на лівій або на правій нозі. Дівчинка в голубому, новенька в цьому гурті, стояла остронь. Зрідка вона бралася плигати через свою скакалку, але зразу ж переста-

вала. Побачивши Оксану Іванівну, що з господарською сумкою зібралась на базар, одвернулась. «Мабуть, розгнівалась на мене», — подумала жінка. І вона пошкодувала, що насварилася на дівчинку. Хіба ж дитина що-небудь тямить? Оде тонконоге створіння у голубому платті, оця радість у голубому...

Вона підійшла до дівчинки і запитала:

— Чому ж ти не скачеш?

Веснянкувате личко повернулось до неї, але у відповідь не засяяло ні прихильністю, ні повагою.

— Не хочу.

— Тепер уже нікому не заважатимеш, то співай.

Дівчинка ж, заздрісно стежачи, як граються у класи, повторила:

— Не хочу.

— Ти на мене розгнівалась?

Але дівчинка вже одбігла від неї. Вона вистрибом майнула по двору, б'ючи себе скакалкою по ногах, а потім знову зупинилася біля гурту, що гравсь у класи. Вона почувала себе тут чужою, і всі ставились до неї, як до чужої, вони хотіли познайомитись із нею, але це поки що не виходило, хоча ось-ось уже мало вийти.

Оксана Іванівна зітхнула і попрямувала на базар. Протягом цілого того дня — де не була і що не робила — школувала, що скривдила дівчинку. І раз у раз в її вухах відлучував отої ранковий свіжий голосок.

КЛАВА, МАТИ ПІРАТСЬКА

Назар працював на гуті, що містилася на околиці районного містечка. Підприємство було маленьке, продукцію давало не дуже якісну. Та й асортимент бідненький: кухлі, склянки, вази і мензурки. Пробували освоїти щось складніше, але нічого не вийшло, тільки дало привід головному інженерові говорити на всіх нарадах та зборах: «Провалилися! З тріском провалилися!..» Всі розуміли, що це чергове критичне самобичування, а тому навіть не посміхалися іронічно. Головний інженер належав до тих людей, які фразами стараються застрахувати себе від неприємностей.

Назар звик до роботи біля вогню. Він навіть знаходив вільну хвилину, щоб перекинутися словом із дівчатами, які доставляли на сушарку щойно виготовлені речі, а то й притиснути котрус їз них в проході між будкою змінного майстра та штабелями ящиків і вщипнути. Дівчина давилася сміхом, пирскаючи відбивалася, але обачно, без затрати зайвої сили, і це спонукало Назара ще дужче пригорнутися до неї молодими грудьми.

Після зміни він біг разом з хлопцями на міський стадіон, переодягався у напівтемному дерев'яному приміщенні, де гостро пахло сухим пилом, звідки ніколи не вивітрювався густий сморід старого взуття,— і швидко вибігав на зелений майдан, обрамлений жовтими біговими доріжками.

Хлопці із захватом гасали за тугим м'ячем, лутили його ту-
пими носками, лунало глухе або дзвінке бумкання, шкіряна
куля легко перелітала в прозорому повітрі. Тіло одразу ж
ставало гарячим, вкривалося теплим потом; після ставав хо-
лодним та приємно остуджував, коли доводилося прожогом
вискакувати на пас або ж стояти деякий час нерухомо, очі-
кувати на передачу...

Закінчувався футбол, Назар знову переодягався, хапав
чемоданчик з обшмулянними краями і через парк, де стояли
високі старі граби, біг до школи. Він відвідував десятий ве-
чірній клас. Здебільшого запізнювався, з'являючись тоді, ко-
ли в класі вже починається урок. Він на деякий час ще за-
тримувався в коридорі, боячись відчинити білі, строгі двері.
Тоді говорив сам до себе: «Ну, хай буде, що буде!» — рішуч-
че брався за ручку, тягнув білі строгі двері на себе і пере-
ступав через поріг. На нього зразу ж піднімалося з-за парт
кілька десятків пар різноманітних, різоколірних очей, учи-
телька повільно і невдоволено обертала до нього спокійне
обличчя, дивилась деякий час так, неначе вимагала пояснен-
ня, а потім дозволяла сісти. Назар ішов на своє місце, зна-
ходив у чемоданчику між спортивним костюмом і бутсами
зіжмаканий зошит, заляпану чорнилом книжку, виймав руч-
ку — починає робити все зразу: списувати з дошки розв'я-
заний приклад з тригонометрії і гарячково бігати поглядом
по домашньому завданню, якого він не встиг приготувати...
Коли викликали Назара, він, високий, тонкий, незgrabно
підводився, довго стояв мовчки, вдаючи, що шукає щось
у книжці, далі підводив голову, дивився на вчительку, ніби
хотів сказати: «Адже минулого разу піднімали мене з місця,
я нічого не знати. Могли б через раз викликати. Я нічого
не підготував, бо зранку працював на гуті, а після роботи
грав на стадіоні в футбол. Адже не забороните ви мені га-
нити м'яча, правда ж?» І він уже сміливо, різко дивився
на вчительку, ніби вона збиралася заборонити йому ганити
перед заходом сонця м'яч, вдихати запах старого взуття

в роздягальні і зеленої трави — на футбольному полі... Учителька не дорікала Назарові. Тільки підкresлено спокійно схилилася над журналом, робила якусь позначку напроти його прізвища, а потім, навіть не дивлячись у його бік, вела урок далі.

Клава, яка сиділа поруч з Назаром, штовхала хлопця лікtem і казала пошепки:

— Маєш «цвайку»...

«Цвайкою» вони звали двійку. Однину перейменували на «айку», трійку — на «драйку», четвірку — на «фірку», п'ятірку — на «фінку».

Назар невдоволено бурчав:

— Ну, ю маю!

Клаві такого докору закинути не міг. Дівчина намагалася вчитися тільки на відмінно. Працювала вона друкаркою в їхній конторі. Невеличка, в міру повна і в міру приваблива. Обличчя було з тих буденних, банальних облич, яке нічим не відрізняється з-поміж інших.

Йшли дні за днями. Назар видував скляні кулі, виготовляючи кухлі, з яких п'ють пиво і хлібний квас. Як і раніше, знаходив вільну хвилину, щоб у вузькому проході між будкою змінного майстра і ящиками готової продукції здібати якусь дівчину, притиснути її до дощок, відчути на своїх щоках її дихання, біля самісінських вух вловити її придушений, бентежний смішок... Аж якось у суботу він біля заводської контори зустрівся з Клавою, кинув їй коротеньке «здрастуй» і вже хотів пройти, але вона зупинилася і запитала, чи поїде він аж тієї неділі до Львова в театр.

— Може ю поїду, — непевно відповів Назар.

— То треба вже зараз сказати.

— А як я завтра скажу, то хіба що?

— Завтра неділя, тебе не буде.

— А я тебе зустріну ю скажу!

— Як же це ти мене зустрінеш?

— А побачення призначу!

Клава, що стояла трохи віддалік, наблизилася, хлопець побачив її строкаті веснянки, кирпятий ніс, який йому не сподобався, сказав:

— А ти, мабуть, з Полтавщини?

— З Хорола.

— От бачиш, я тямлю дещо.

Але вона на це не звернула уваги, сказала про інше:

— Вже осінь...

Він не зрозумів:

— Ну й що ж?

— Вже осінь, а ти мені побачення призначаєш!

Він, здавалося, вже забув, що хвилину тому жартома призначав Клаві побачення, і голосно зареготав. Потім угадувався, глянув поверх її русявої голови па липи, що росли вздовж похилого паркану. Вони були вкриті світло-жовтим листям, яке надавало деревам легкості, роблячи їх окріленими, майже невагомими, націленими у висоту, хоча раз по раз окремі жовті вогники, що мали форму липового листу, повільно, колами, поступово збільшуючись, опускалися долу. Внизу вже лежало їх багато, тих жовтих вогників, і Назар, втягнувши в груди повітря, відчув, що воно насищено холодним, гострим запахом зів'ялого листя.

— Ну й що ж? — повторив він уперто.

— Цікаво, а як зараз у лісах?

Він засміявся. А хіба як там може бути, в лісах! Так, як скрізь. Дерева стоять мовчкі, з них спадає листя, і все.

— Можу й ліс тобі показати,— щедро запропонував Назар.— Завтра іду до дядька в Смерекове, а в них там — ого-го-го які ліси!

І хлопець знову голосно засміявся.

Так і вирішили,— він напівжартома, вона серйозно,— що завтра зустрінуться на автобусній станції. Потім Назар взявся за свої немудрі справи; оскільки ж він загодя обіцяв одному дядькові прийти на толоку, то до школи не пішов, а до півночі працював разом з іншими при свіtlі вогнів

на будівництві. Після цього спав довго й легко і прокинувся пізно, коли вже й нерозумно було їхати в Смерекове. Нехотя поспідав і вирішив усе-таки їхати, бо пообіцяв привезти дядькові каретку для велосипеда. Взяв ту каретку, що лежала в сінях старанно змащена в солідол, і подався.

— А я тебе вже заждалася,— сказала Клава, зустрівши його біля каси.

Назар глянув на неї здивовано:

— А куди ти?

— Та в ліс же з тобою!

— А-а, то зараз я візьму квитки.

Клава була в старенькому жакетику, в сукні, яка новою теж вважалася давненько. В руках тримала чорну сумочку. Назар уважно оглянув її спорядження.

— Кошик на гриби взяла?

Дівчина дісталася з сумочки голубу авоську.

— Ех ти! Хіба ж на гриби сітку беруть? Треба було кошик, в ньому вони не помнуться.

— А хіба сюди не можна?

— Ні,— сказав він різко.

Поки чекали на автобус, ще минуло чимало часу. Потрібно було відійти від стіни, викладеної з сірого граніту. За стіною ховався монастир, в якому давно вже не жили монахи, поступившись своїм місцем військовій частині. Тепер біля вузького входу, прорубаного в стіні, стояв молоденький солдатик з гвинтівкою і кожного разу, коли Назар з Клавою проходили повз нього, проводжав їх пильним поглядом.

— А ми в Хоролі,— розказувала Клава,— гралися в піратів. Серед хлопців я була тільки одна дівчина, і вони мене звали піратською матір'ю.

Назар недовірливо гムкнув.

— Ні, ні, так було! І одного разу вся команда почала бунтувати. Вони прив'язали мене до щогли корабля. Я була в чомусь винувата, мені було соромно, але я не плакала

і не просила пощади. Бо знала, що бунт вляжеться і все буде, як раніше. А коли попрошу пощади, то вже не буду більше їхньою піратською матір'ю.

Іхали автобусом. За вікнами бігли сливові та яблуневі сади, окроплені краплистою кров'ю листків. У полях орали, і чорні клини виразно виднілися серед стернищ. Скоро автобус подряпався вгору, вони піднялися в сосновий Гарай. Потемніло, запахло охололою глицею... В Смерекові були незабаром. Назар на коротку мить заскочив до дядька, віддав йому каретку і, сказавши, що повернеться пізніше, бо прибув з дівчиною, яка хоче подивитися ліс, побіг з обійстя. Тітка почала міркувати: «Яка це дівчина? Чи не свою кралю привіз, та боїться показати?» Вона перегнулася через пліт, але нічого не побачила. Тоді вибігла на вулицю: Назар з невисокою повною дівчиною уже виходив на луги, ховаючись за кущами...

У Клави блищали очі... Вона дивилася навколо так, неначе усе вперше бачила, м'яла в руках сумочку і розповідала про своє піратське материнство, як одного разу вони напали на підводу з кавунами та динями, набрали стільки, що потім поїсти не могли. Але це скінчилося дуже сумно. Голова сільради наказав, щоб матері поприводили їх, і офіційно на цьому прийомі заборонив промишляти піратським розбоєм. А потім розгнівані матері всипали кожному з них ще й неофіційно. Дісталося й Клаві... І вона сміялася тепер, пригадуючи минуле.

В лугах сіріли стіжки сіна. На одному з них стояв чоловік і, набираючи на вила великі купи, кидав їх на віз... Від колгоспного господарства торохтіла друга підвода; її ще не було видно, але сухе деренчання коліс об тверду землю виразно жило навколо, здавалося, ним було повне високе світло-синє небо, позначене в кількох місцях дрібними хмарками.

Від села ліс здавався однією суцільною темною стіною, а коли вони перестрибули через неглибокий рів, зарослий

травою, то побачили, що темний він лише здаля, а коли ступаєш у його тишу, то зустрічаєш на кожному дереві жовтий сум. Клава зламала низько, біля самої землі, галузку клена з одиноким листком і на спідньому боді листка намагала холодні сліди вранішнього заморозку — дрібні краплини... Вони спустилися у вибалок, де ще поміж кущами нерухомо висів білий туман, і коли Назар зачепив плечем горіховий кущ, на нього посипалися вологі листки, і він відмахувався від них, як від живих, а один ковзнув по щоці.

Вони зазирали під кожний кущик, уважно оглядали похмурі підніжжя стовбурів, зарослі сивим мохом, присипані дрібним галуззям, але їм не попадався жоден гриб. «Може, це не грибне місце», — подумав Назар і запропонував:

— А давай виберемося з ярка нагору.

Він здирався попереду, вона за ним. Коли вже підійшли до білих беріз, зупинилися. Назар провів долонею по змокрілому лобі, озириувся навколо і, піймавши в очі бурячкову барву дерев, брилу голубого неба, напівсині коридори в дубовій посадці, чомусь засміявся.

— Ну, чого ти? — запитала Клава, і він зловив у її погляді вибачливу ніжність. Йому не сподобався той погляд, і він відповів навмисне грубо:

— Та з тебе сміюся. Ну, яка вона, осінь у лісі?.. Ну, багато грибів назбирала? Нічого не знайшла.

— Але ж і ти шукаєш...

— А-а-а...

Вони опинились на галевині, від якої відступили дерева, тільки дика груша тут стояла. Назар нагнувся, почав шукати у низькій, побурілій траві гнилинички. Знаходив, але всі вони були з цупкою шкіркою, під якою вгадувалося струхлявіле тіло, або ж зовсім гнилі, аж чорні, з біленськими запліснявілими цятками... Він сів під грушевою, простягнув ноги, і вже йому не хотілося більше нікуди йти, а отак сидіти, ловлячи обличчям останнє сонячне проміння.

— Сідай,— запропонував він Клаві, вдаряючи поруч себе долонею по бронзових, з чорними жилками, грушевих листках.

Клава сіла трохи віддалік, він підсунувся ближче, обійняв її однією рукою і притулився щокою до її холодної щоки. Вона повернула до нього очі, він побачив їх надто близько від своїх,— запитливі, з вологим блиском,— але опустилися донизу повіки, закривши і запитливість, і вологий бліск. Він узяв мокрий листок, прикладав йї до лоба, і Клава повільно повела головою в один бік, а потім в інший: не треба... Відштовхнула його лікtem. Запитала:

— Навіщо?

— А так!

— Навіщо?

— А так собі. Хочу обійняти тебе і обіймаю.

— Не руш більше.

— Ale!

— Ти ж мене однаково не любиш.

— А може, люблю? Хіба ти знаєш,— сказав він непевно, хоч добре знов, що Клави не любив, ніколи й не згадував про неї, і ніколи б вони в ліс разом не пішли, якби не випадок.

Він притулився до неї ближче, застеріг тепер в очах і радість, і недовіру, і йому закортіло продовжити оцю гру, де не було правди, а тільки його молоде серце, яке він сам, звичайно, не міг звинуватити ні в чому.

З лісу вони поверталися, тримаючись за руки. Перед хатою Назарового дядька Клава навіть не зупинилася, бажаючи з вуличкийти на шлях, щоб сісти на попутний автобус, і Назар не заперечував проти цього. Хай іде, а він загляне до родичів. Та в цей час вийшов на вулицю дядько, запросив обох. Клава скорилася.

Стіл стояв надворі, серед пожовтілих яблунь. На вишину скатертину падало час від часу листя, і Клава збирала його, складаючи в купку біля себе на ослоні. Тітка принес-

ла горілки, смажені, огірків. Вона переодягнулася в святковий одяг, на обличчі плавала велика-велика усмішка.

— Сідайте, дітки, поряд,— припрошував дядько.— То як тебе, доцю, звати?

— Клава.

— Отже, Клавочка. Де ж ти робиш? А хто твої батьки? А де вони живуть? А чи велика, доцю, у вас сім'я?

Дядько розпітував діловито. Його навіть цікавило, скільки Клава заробляє, де живе і чи не маленька у них в Хоролі хата. В тітки вже пригласла посмішка, вона слухала.

— Навіщо все це? — запитала тихенько в Назара Клава.

— Думають, що ти моя наречена, що я тебе привіз показувати.

Вона густо почервоніла, і в тому раптовому рум'янці навіть позгасало ластовиння.

— То скажи ім правду.

— А хай собі думають, мені що?! — байдуже відповів Назар.— Бо як я скажу, що ти лише хотіла ліс подивитися, то вони не повірять. Хіба можна дивитися осінь у лісі?

— Ale ж ми дивились?

— А-а, таке кажеш! Ми гриби шукали, але жодного не знайшли.

— А осінь?

— Вигадки!

Дядько поналивав у стограмові скляночки горілки, прошашлявся і, дивлячись, як хилитається бліскуча іскриста рідина в посудині, бо стіл хитався, прокашлявся і сказав:

— То вип'ємо, щоб ви були щасливі.

Клава пiti відмовилася, вони ж усі перехилили, понюхали чорного хліба і взялися за квашені помідори. Потім пили ще, тільки Клава не хотіла, і коли вже тітка почала їх поздоровляти, зичити гарного життя, то Назар не втерпів більше — і розсміявся. У нього в голові приємно дзвеніло, йому здавалася смішною й цікавою вся ця пригода, і він реготав голосно, невимушено.

Великі Клавині очі стали надміру журними, вони вкрилися вологою плівкою, і вона ось-ось мала прорватися, мали бризнути тугі, швидкі слозини.

— Пусти мене!..

Вона підвелася, дістаючи свою сумочку з яблуні, на яку повісила перед цим. Відвертала обличчя, не бажаючи, щоб зараз бачили її очі, повні сліз, і так, не обертаючись, вилізла з-за столу, пішла по скопаному городу, продерлася через жоржинові кущі і вже скоро зникла.

— Хай іде! — безжурно сказав Назар.

Дядько, важко ступаючи розтоптаними чобітьми, захрустів по зернистому білому піску до хвіртки, пропав у сутінках вулиці, а коли повернувся, то опустився край столу, поклав перед собою велику волохату руку, запитливо втупився у небожа.

— Та це вона вчепилася до мене... Мовляв, вези та ліс показуй і осінь... А в мене з нею нічого нема,— пояснив Назар, відчуваючи незручність.

Тітка сказала:

— Ми не втручаємося. А тільки не треба було так з нею...

Уже настав вечір. Помітно постуденіло, небесна глибина із сірої, снігової, перетворювалася на темну, ставала близчою, суворішою. Тиша пахла яблуками, і Назар пішов у садок, довго стояв між кущами агрусу, далі взяв грабову тичку, що валялася на спінках кукурудзиня, збив повне з жовтим ситим зблиском яблуко, що сумовито нагинало тонку гілку. Воно коротко впало додолу, холодно гупнувші в затоптану траву.

Треба було вже йти. Назар хотів попрощатися з родичами, але дядько кудись зник, а тітка лежала на ліжку і, здавалося, спала. Розгнівалася на нього. Що ж... Назар причинив двері, пройшовся по білому зернистому піску, заглибився у прохолодні сутінки вулиці. Він довго стояв на шосе, автобуса не було, а машини не траплялися. Клава, мабуть,

уже поїхала львівським експресом... Назар ішов свіжими полями, хміль щезав, на душі було порожньо, ніби в осінніх лугах. Він думав про те, що неділя сьогодні пропала і взагалі не варто було їхати до дядька та відвозити оту каретку, а ліпше б поганяти в футбол, а тоді десь різатися з хлопцями в доміно чи податися до кінотеатру і зачіпати дівчат... Згадав, як їхали з Клавою сьогодні до Смерекова, а дорога була світлою, чистою, встеленою сухим безрадісним промінням, і як вона перед тим розповідала про свої дитячі ігри, як хлопчаки прив'язали її до щогли, зчинивши бунт... А ще сиділи в лісі, на бронзовому грушевому листі, він шукав чутливими жадібними пальцями гниличок, але путніх не було, все гнилі чи зіпсовані. Він обнімав Клаву, а вона й не дуже пручалася, і тільки у виразі обличчя, в тому, як складалися губи, та в тих рисках, що утворювались навколо них, жило питання: навіщо це, навіщо так несерйозно, не по-справжньому?.. А сама вона була ніжна, і щоки в неї були прохолодні, і пушок на них дратівливий, прохолодний, і їй, мабуть, дуже кортіло, щоб у його очах не блискали насмішкуваті іскри, а щоб вони були вщерть сповнені почуттям.

І він раптом спинився, ніби осіннє небо розкололося громом, і тепер грозове навальне двигтіння має мертвими брилами впасті на його малі, неширокі плечі.

— Навіщо я сміявся з неї, коли ми сиділи за столом? Вона ж, вона ж...

Назар і сам не зінав, що хотів сказати сам собі вголос про неї, але те, що він хотів сказати, купчилось в його душі великим, несформованим. Йому було незатишно серед великої польової ночі і хотілося бачити Клаву, щоб сказати їй якісь гарні-гарні слова, щоб бачити її і переконатися, що в неї, як і тоді, такі благальні руки, а очі блищають у темряві мовчазно й вичікувально... І він швидко пішов уперед, по тьмяному шосе, напружував зір, щоб заглядіти кого-небудь перед собою. І коли його наздоганяли машини, він підносив руку, потопав у різкому молочному світлі, потім

раптово знову занурювався в темряву, і окремі предмети, що перед тим яскраво проступали, тепер знову гинули, і він навіть сам себе не бачив, своїх ніг, які ступали все швидше й швидше. Він розгарячився, повітря здавалося рідким, воно не задовольняло повністю його молодих легенів, і він ширше розкривав рота, і пив його, пив, і ніч пив, і чорноземні запахи... А потім раптово спинився. «І чого спішу? — подумав.— Адже не наздожену. Вона поїхала автобусом, львівським експресом, це напевно. Хіба його доженеш?» І він відійшов на узбіччя, опустився на траву, поклав біля ніг руки, відчувши змокрілими долонями студені рослинни, тверду землю... Він протяжно й глибоко зітхнув, неначе дитина, і знову відчув у грудях солодку, німу порожнечу...

У селі вони жили на різних кутках, бачилися не так уже й часто, а здібалися в місті на базарі. Кіндратове лице розплывлося в усмішці, він здивовано розвів руками і вигукнув:

— Олексо! Агов! Це ти чи не ти?

— Та ніби я,— трохи неохоче відповів невеличкий сухий Олекса.

— Ніби ти! — сказав довготелесий, червонястий Кіндрат і засміявся. Сміх у нього був голосний, з різкими підgłosками.

На Олексиному лиці не здригнулася жодна риска, він помацав чіпкими очима кошики, що стояли на рундуку, і запитав:

— Що продаєш?

— Молоко, сир. А яблука були — путивка, то розхапали зразу.

— А вони розхапають, чого там!..

— Це трохи насіння гарбузового лишилося, то гибію біля нього, ніяк спродати не можу. Клята баба насипала півшідра... Хоч бері та задарма, дурно роздавай.— І він крикнув до білявої жіночки з накарміненими губами, що торгувала по сусіству сметану: — А ходіть-но сюди, щось маю сказати.

Білявка підійшла.

— Оде ви така гарна,— почав Кіндрат,— то, може, в мене купите гарбузових зернят?

— Гм... Я їх не люблю...

— То, може, діткам...

— Вони навіть не знають цього делікатесу...

— Як не хочете за гроші, то візьміть так, пригостіть, нехай вони спробують. Візьміть, мадамо!..

Білявка пішла геть. Олекса сказав презирливо:

— «Не вживаємо!..» Х-хе! Наквацяла губи, ноги худі, як патики, а вона — «не вживаємо».

— А чого там,— заперечив добродушно Кіндрат,— може, вони й не звикли, все ж таки городські.

— Городські,— зневажливо скривився Олекса.— Сир геть чисто розкупили, він їм до смаку, а гарбуздів не хотує, трясця іхній матері. Я то знаю, що вони люблять. Яйця, гусочку, курочку. Авжеж. Думаєш, вони дурні? Де там. Вони не дурні, знають, що істи. А гарбузових зернят не захотіла. Х-хе!

— Кожному своє...

— Авжеж, кожному своє, а її — сметану давай...

— Ха-ха-ха! — знову зареготав Кіндрат; сміх вискачував з його грудей густими вибухами, він перекривав однотонний сірий гамір базарувальників. Щось безтурботно неспокійне і запальне було в його сміхові, щось тривожно-гарне, і тітки прислухалися до реготу, її собі мимоволі посміхаючись кутиками вуст, і, самі й не усвідомлюючи цього, чекали, що сміх не згасне, а лунко вибухуватиме, бо дуже вже цей чоловік здоровий і веселий.

— Хе-хе-хе! — тихенько підсміювався Олекса, але його голосу не було чути, він тонув у невиразному, надокучливому шумі; і очі в нього не сміялися, залишаючись нерухомими, і лице також не сміялося, лише губи злегка відкрилися, і все.

— Ха-ха-ха! — викидав Кіндрат ізсередини, із свого дужого нутра великі оберемки сміху, іскристого й пекучого,

і той сміх вивергався серед різного голосого гамору сліпучо й дikuвато, й не вірилося, що людина здатна на таке.

— Хе-хе-хе,— слабкою фістулou підтримував його Олекса, сам навіть не чуючи свого сміху, і нічого в нього не раділо, а тільки між тонкими верхньою і нижньою губами був незначний просвіт, і через нього кволими поштовхами вискачували легкі коливання, які не могли нічого струснути, нікому глибоко запасти в пам'ять.

Коли Кіндрат спродається, вони поволенъки пішли поміж натовпом, люди розступалися перед Кіндратом, вони були зайняті своїм, вони навіть не підводили поглядів на нього, просто відчуваючи, що він здоровий, великий, давали дорогу, бо якось не в'язалось з його постаттю, щоб він давав дорогу. Олекса приторочився ззаду, що його й видно не було, і також легко просувався уперед. Вони вже вибралися за ворота, коли біля паркану побачили жінку, яка на руках продавала квітчасту хустину.

— Почему торгуєте? — запитав Олекса і, почувши ціну, тільки сплюнув крізь зуби: — Ну й дорого, матері вашій!..

— Купіть дешевше! — запропонувала молодиця смугляночка, кругловида, з рухливими, надміру чорними очима.

Кіндрат узяв хустину, вона в нього потекла між пальців, як вода,— з живітавим відтінком, з вишневим цвітінням по берегах. Він подумав, що жінка, звичайно, сваритиметься для годиться, коли він купить їй цей гостинець, але сама радітиме і найближчої недлі запнє її на голову та й гайнє по селу, доки всіх не побачить та не похвастається. Прикинув у думці, скільки в нього грошей, якраз. Але ж тоді не вистачить грошей на концерт, а він тільки й думав про те, як подастися сьогодні до театру і слухатиме музику. Це бажання в нього з'явилось давно, ще коли приїхав у село на канікули головишин син, студент, і розповів, який гарний оркестр у місті, ну куди братися їхньому клубному, яким керує Оксен Бандуришин, секретар сільради. Кіндрат сам

грав на гармошці, старій, трофейній, але він ніколи не чув справжнього оркестру, хіба по радіо.

— Дорого, сусіде,— чухався Олекса.

Кіндрат глипнув на нього, ніби вперше бачив, зареготав. Щоки в нього затремтіли, а очі із задумливих та заглиблених перетворилися на гарячі, повні киплячого сміху, і так вони палахкотіли, доки не погасли.

— Нічого! — сказав Кіндрат.— Зате бабі радість буде!

— А навіщо тобі та радість? Нехай порається собі біля печі, а біля печі їй таке багатство не потрібне.

— Нехай потішиться. Еге ж, молодище?

— Авже,— охоче погодилася жінка.

— Вона каже «авже», — бурчав Олекса.— Бо її треба спродатися. А вам же гроші потрібні чи ні?

— Та потрібні! Але нові будуть. Кури нанесуть!

— Хе-хе,— заскрипів тихо, обережно Олекса. Сміх його, здавалося, не вилітав з горла, а застрявав у грудях, там булькав, шукаючи виходу, не знаходив. Наче він боявся сміятись чи остерігався, щоб той повний, густий регіт не видав його в чомусь чи не завдав комусь гіркоти. І він наче стримував його. Він сміявся і водночас не забував: а як хто поставиться до того сміху, а може, ліпше не на повну силу шкірити зуби, щоб когось та не допекло сильно.

Кіндрат таки не втерпів, купив хустку. Він зінав, що жінка і лаятиме його, і радітиме, і поїдом істиме — бо потрібні ж гроші на інше, і гасатиме по всіх теревенщиках у селі, щоб похвастиатися. Але дуже гарна була хустка, квіти на ній росли пишно й пахучо, і просто шкода було б, якби вона потрапила не в його руки.

— А тепер, Олексо,— сказав Кіндрат,— позич мені гроші. На квиток у театр.

— У театр? — здивувався Олекса, і його мале обличчя загострилося, ніби почорнішало, а біля очей вималювались тонкі борозенки.

— Авже. Хочу музику послухати.

- Але ж ти сам граєш, то ѹ слухай себе.
- Е-е-е, сам собі я надокучив. А то оркестр!.. Ти чув коли-небудь, як витинає оркестр?
- Чув колись. В армії... Та ѹ Оксен у нас...
- Е-е, то не те... Що Оксен! Справжній треба послухати.
- Хе-е! — речено в Олекса.— Не дам я тобі грошей. Не вмієш ти ім раду давати. Ось купив хустину. Це ж викинув па вітер карбованці, і нема. А тепер ти до мене — дай!
- Але ж я поверну!
- Де ж ти візьмеш, щоб повернути? Ось лучиться в тебе яка копійка, і ти її чи на вітер викинеш, чи в театр подаснися. Он воно як у тебе. — І він посміхнувся тихо та в'ідливо, зле одвернувшись убік, бо не наслідовався зараз, відмовивши в проханні, дивитися на односельця прямо.
- Ну, якщо тобі шкода...
- Мені не шкода,— швидко, похапливо заперечив Олекса.— Я для твого ж добра...
- І тепер, коли вже, здавалося, не було ніякої зможи піти й послухати музику, Кіндратові дуже закортіло потрапити в театр, за всяку ціну, незважаючи ні на що. І він засумував, гостро й важко засумував, аж в очах у нього потемніло, і стало йому лінъки і йти далі, і говорити про будь-що, і Олекса здався таким зайвим та чужим, що й дивитися на нього не хотілось.
- Під полотняним тентом стояли столики, за ними чоловіки пили пиво. З-за прилавка визирала повна, рябощока продавщиця в білому халаті.
- Е-ех, випити б! — сказав Кіндрат, потягуючись усім здоровим тілом і прохрускуючи кістками.
- Олекса помовчав трохи, сказав:
- То на вино позичу, гаразд, нікуди вже не дінешся...
- Він засунув руку в кишеню, навпомацки відділив у гаманці папрець. Йому теж кортіло випити, промочити трохи горло, але він знов, що Кіндрат почастує за позичені гроші.

І вигідно позичив, і добре позичив, тепер той не відкрутиться, щоб не пригостити, бо зроблено ж йому послугу — позичено, не відмовлено. І Олекса радів із своєї хитрості. Коли Кіндрат поставив перед ним пляшку вина та дві склянки, Олекса підморгнув йому змовницьки, наче нічого й не трапилося. І Кіндрат не втримався, сміх вискачував у нього з грудей клубками і розсіювався під низьким полотняним тентом, сипався на гарячу вулицю.

— От дядьки,— сказала продавщиця.— Ще не пригубили, а вже весело стало.

— Своє п'ємо,— відрізав Олекса.

— Може й вас почастувати? — спитав Кіндрат.

— Ні, дякую. Бо якби я пила з кожним, то вже досі на підлозі лежала б...

Вони п'ють. Вино солодке, це не бурячиха. Ото ще мелясівка, здається, така ж смачна. Коли Олекса вип'є хоч трохи, йому завжди кортить говорити про щось розумне. Приміром, про Наполеона. Про Наполеона він розповідає всім. Навіть тим, що чули це від нього по десять разів. Але Кіндрат не слухає. Він сумно й важко думає про оркестр, про музику, якої йому так і не вдалося послухати. Але він не шкодує, що купив хустину. Е-ех, він не шкодує, нехай баба радіє, нехай тішиться, а він іншим разом...

Він іде до продавщиці, замовляє пиво.

— Дивіться, наберетесь донесхочу, — застерігає молодиця.

— А хіба що? — бадьориться Кіндрат.

— Баба рогачі поб'є на крижах!..

— Ха-ха! — регоче Кіндрат. Йому неймовірно весело. І сміх сам виприскує з грудей, його не можна втримати, та ніхто й не намагається втримувати.

— Хе-хе... — підтримує його від столика Олекса, обережно й тихенько, і очі в нього при цьому стають уважними, навіть суворими, вони наче кажуть, що, мовляв, п'є, але розуму не пропиває... Він почуває себе хитрим і вдоволеним.

Калина уже по ярах стойть у червоних кетягах, як у зорях. Кожна ягода аж дзвенить достиглим соком, так і жевріє сипким жаром. Але не може підпалити ні віття, ні ствердлого листя. Горобці клюють ягоди, кетяги ворується, і набубнявілі сузір'я здригаються, ніби хочуть злетіти. І від того, що на калині стільки ягід, вона здається усміхненою. Щасливою й усміхненою.

Орітель. Переорана чорна земля піднімає вище груди, звільна зітхає. Її огортає солодка втома: за літо вона наморилась, вигойдуючи на собі збіжжя, бита громом, лякана блискавкою. Тепер вона позіхає, сивими ранками вкривається туманом, до полуодягу тримає на собі колючу росу, а тепло її ввечері швидко простигає, залазячи вглиб... Земля жде на обложену мокву, на сірі пронизуючі вітри, на безпроглядні почі. Вся та негода буде їй байдужою, вона засинатиме. І коли хуга співатиме од яру до яру свою перемерзлу пісню, вона вже спатиме. Все більше вкриватиметься глибокими заметами. І снитиметься їй, мабуть, легкий весняний дощ, який лунко стукає у її снігову хату. І так довго снитиметься їй той дощ, аж поки справді не розбудить.

А тепер — орітель, і калина по ярах стойть у вогні. А тепер небо сизе, і по ньому пасуться сизі хмари. А тепер — лисиця вибігає з нори, вже пухнастіша, і хоч не залишає поки що слідів, але така ж обачна, як і тоді, коли сніг буде

продзьобаний торочками її лап. А тепер — повітря пронизає сумом, і той сум тонко блищить на поверхні польової річечки-крутійки, ним пахне димок з багаття, у якому пастухи печуть картоплю, тим сумом дзвенить торохка бадилина, за яку вчепилася, цідиться і не може процідитись нитка бабиного літа.

А тепер тітка Солоха ламає калину. Зірвані кетяги складає в торбу. Сама вона — згорблена та немічна. Щоб стара була така — то ні; а всеньке життя прослабувала, нездужалося їй. Якого кетяга не дістас, то нагинає гілляку. А якої гілляки не нагне, то рогачиком її притягує. Ягоди сяють у сузір'ї, не опадають і мимоволі соком не бризкають. Вони терпкувато пахнуть, і гіркощами од них несе, і вже долоні натерлись калиною, і одяг, і коси просякли також. Поступово худі бабині щоки теж починають світитись, ніби калина покропила їх своїм соком.

— Е-ех,— крекче Солоха.— О-ох!..

Їй таки важко ламати. Вона ж не горобець, що примостиється на галузині і клює, розгойдуючись разом із галузиною. Вона — тітка неповоротка, на непевних ногах, боїться необачний рух зробити. Жили на чолі пробатожились, а пошиї — синіми струмками побігли і по руках також розіллялись.

Визбирала в одному яру калину, клунок на плечі — і в другий яр. Здається, яка в тому клумачку поша, а спробуй попоноси. Дібас тітка, спотикається. Опирається на свій слиновий рогачик. А очі в неї зовсім не смутно побліскують, а горять золотими каганчиками... У другому яру рве калину, хекає, ніби вгору йде. І крекче нишком:

— Ох-xo-xo!..

Горобці, які чують її зітхання, у відповідь лящають. Але тітки вони не бояться і не тікають. Навіть ягоди з її рук мало не вихоплюють, то вона свариться на них:

— Киш, кущохвости!

В село приходить не зразу, а по дорозі завертає до па-

стухів. Ще здалеку посміхається їм, ніби усім зразу дово-диться рідною матір'ю. Зупиняється і довго дивиться, як вони граються в ножика. Пастушки з неї кепкують і поміж собою називають її «Солоха — ума трохи». Вона чи знає про те, чи не знає, але ніколи ні на кого не гнівається. Навіть тоді, коли хто скаже їй:

— Ото стоїте-стоїте!.. А пішли б та рябу завернули!

Вона кладе біля них торбу з калиною, а сама слухняно йде завертати рябу, що одбилась від череди. І поки заверне та причеберяє назад, то хлопчаки розв'яжуть її торбу, пола-сують калиною. Багато не з'їдять, бо гірка, оскуму набиває Та й за день не раз самі уже рвали по байраках... Солоха і слова не скаже. Позбирає кетяги, не зовсім обнатрані, і знову крутиться у дитячому гурті. Якби запросили, то й вона, здається, в того ножика гралася б. Але її ніхто не запрошує. А буває, що її скажуть уголос:

— Солоха — ума трохи!

І кожен вигляду такого напустить на себе, нібито не про неї.

Солошина хата — біля цвінтаря. Побілена, підперезана жовтим поясом призьби. В сінях стіни понад долівкою вквіт-чані мальованими квітками. Тітка живе самотою. То завжди запрошує котрусь із сусідок, щоб переночували в неї. Солоху також запрошують, але вона відмовляється, жартуючи, що можуть її хату вкрасти. У неї нема ні поросяти, ні корови. Тримає тільки курей кілька, і ото завжди сидить на порозі та зирить, щоб вони у чужу шкоду не залізли.

Біля Солошиної хати — садок. Старий уже. Зацвіте весною, закутається в білу хмару, димить на вітрі обпадаючими пелюстками,— і не видно його немічного галуззя, обтрощених гілляк, зажуреного суччя. Стойть тоді радісний, як мрія. А в літі він хмурнішає, темним стає його одяг і помітнішими стають його зборнілі рани. Під осінь, коли спадає листя, садок прозорішає і водночас ще більше супиться. Ген-ген не сковашеться від ока, який він підстаркуватий... Яблука пада-

ють солодко й глухо, щоб заснути в траві, під лопухами. Тітка визбирує їх, розсипає на горищі, по соломі, або ж розрізає на кружальця і сушить на ряднах.

Хлопці не бояться залязти в її садок. Солоха бачить, як вони скачуть через рів, як деруться на яблуні, як трусять. Гнівається тільки тоді, коли починають збивати дрючками. Вискачує з хати і кричить:

— Ах ви, збитошники, я ж вам!..

Ніхто не боїться її погроз, проте тікають.

Бува, що здibaє кого-небудь, потолкують про всяку всячину, а потім тітка й каже:

— То взяли б мішечка і прийшли до мене по яблука. Там стільки уже валяється на землі, як гною.

— Платити нема чим,— відповідають.

— Яка там плата!.. За так...

— Ну за так — не за так, а за спасибі візьмемо.

Яблука в Солохи беруть усі. Коли настає пора, то чи самі до неї приходять і заводять мову про те, що вродило в цьому році нівроку. А чи ж намагаються зустріти де-небудь тітку та так повести з нею річ, щоб вона сама попросила їх прийти. І Солоха просить. Декого благає, що коли не візьме, то скривдить її.

Ніхто її не кривдить — усі беруть. Є такі, що зразу й забувають про це. Є такі, що й насміхаються в душі. А є такі, що думають: «Нам тих чужих яблук не дуже й треба. Коли ж ми не візьмемо, то інші візьмуть. Однаково пропаде в неї».

Зимою тітчину хату замітає снігом по вікна. Шиби замуровані морозом, і крізь ті намерзлі хащі світ її здається примарно голубуватим. Коли ж відчинить двері у двір — тре кулаками очі, обертається на темні кутки, щоб не так штрикало їй світло. Відкидає стежку до воріт і до криниці, хукає в долоні. Коли розпалює в печі, то комин дихає синім димом, а шиби розмерзаються аж перед обідом, коли в печі вже напалено і борщ умліває, обгорнутий попелом.

Зимою Солоха ходить по гостях. Прийде, сяде на лаві,

сидить. Коли до неї говорять, то їй вона говорить. А коли мовчать, то їй вона тиші не скаламутить. Коли запросять на вечерю, то не відмовиться, а коли не запросять — не в обиді. Тільки ж любить вона відвідувати тих, у кого діти є. Дивиться на них, дивиться. Розв'яже свого вузлика, роздасть яблука. А як почує, що простуджені є, бухикають на лежанці чи на тапчані, то вийме кетяжок калини — сузір'я спечених кровинок:

— Оде зваріть, то зніме кашель...

Коли ж піде, то господарі про неї:

— Сидьма сидить, ніби ѹ не тямить, що вкладатись спати тра...

— То ж Солоха...

— Солоха, ясна річ.

— Ії до затишку тягне, до людського тепла.

— Тягне, бо свого немає. Жила-жила всеньке своє життя, а хіба що-небудь надбала собі? Де там! Інші свого обійстя стережуть, а вона що має, те роздасть. У таких ніколи нічого в руках не тримається. Тільки ѹ чули завжди од неї: «А що мені треба? Нічого мені не треба!..»

— То ж Солоха...

Давно вже вона на світі живе, давно. Всім здається, що пам'ятають її старою. Як завжди вона ходить по осінніх ярах, ламає кетяги — червоні приски. Як крутиться біля пастушків, що доглядають череду. Як роздає яблука із свого похиленого, насупленого саду. Як приходить зимового вечора в гості, видобуває з холодного вузлика яскраво-пекучий кетяг, каже:

— Оде зваріть, то зніме кашель...

— **Казна-що зробимо,** — сказав оператор. — Мали такий добрий сценарій... Ніхто не повірить, коли подивляться матеріали.

Був оператор середнього зросту, вузький у плечах, з копотинами на світлому обличчі. Жартуючи, любив витирати носа всією п'ятірнею, сам коротко сміявся, і його сині очі при цьому спалахували холодним сяйвом. Оператор знімав і в Антарктиці, і на Таймирі; він був молодий, але об'їздив чимало і звик почувати себе скрізь невимушено, по-домашньому. Він завжди викликав у Шпичака роздратування своїм простакуватим виглядом, вайлуватістю, невдалими дотепами. І тепер, після тієї фрази про «казна-що», невдоволення ворухнулося в ньому і не заклякло, приглушене якимись турботами чи думками, а посилилось, залявши мозок. Він уже різко стенув плечима, напівбернувшись до оператора, але примусив себе стриматися. Він часто примушував себе отак стримуватись: на засіданнях сценарної майстерні, на виробничих нарадах, на обговоренні фільмів, ще не запущених у виробництво. І йому було надто неприємно, коли обставини вимагали, щоб він висловив свою думку повно, відверто. І після того, як висловлював її, все ж здавалося, ніби невисловленими залишилося стільки відтінків, що при потребі він завжди зможе скористатися ними, розвинути їх.

А зараз він просто стримався. І поспішно відвернувся,

щоб не бачити білого операторового лиця, вкритого добре помітними рудими волосинками.

— Немає яскравого образу!

Цю фразу на кіностудії вживає режисер Агломадзян, високий чолов'яга, горбоносий; він ходив у вишневому береті, а довгу кадикасту шию пов'язував строкатим шарфіком. Затрах його фразу повторив Ігор Дубенко, операторів помічник, сухорлявий хлопчак, якого оце мали восени призвати до армії. Він часто повторював Агломадзянову фразу, надаючи своєму голосові інтонації режисера, якого вважали відомим, всі шанували, проте майже ніхто не знат, що ж путнього він зробив за своє життя. І всі сміялися на Ігореву витівку. Проте зараз ніхто не засміявся. Навіть оператор не засміявся.

— Так, немає яскравого образу,— з несподіваними глузливими нотками в голосі погодився Шпичак. І, нарочито не кваплячись, вийшов з великої дядьківської хати, в якій вони мешкали протягом останнього місяця.

Надворі бездум'ям віяло од далекого неба. Село котилося по горбках хвилями садків. Все малювалося чисто й опукло, і гуси, що переходили дорогу, ступали з такою впевненістю, що вона видалася Шпичакові награною.

Господиня кришила кружалцями яблука, розкладаючи їх на простелених ряднах. Сиділа навпочіпки, а біля неї товклися кури. Голова її була запорошена попелом сивого волосся, що надавало їй ублаготвореного вигляду.

— То ниньки вже? — запитала вона про їхній від'їзд.

Шпичак ішов під її поглядом через усе подвір'я. Але біля воріт у нього виникло почуття провини перед тіткою, зовсім негадано виникло, і він, обернувшись та придивляючись, як той сивий попіл на голові спалахує в сонячному свіtlі, відповів:

— Ниньки.

Примусив себе крихту посміхнутися, господиня готовувала для них смачні сніданки та обіди, вона прала їм білизну,

ніколи не втручалася в їхнє діло, в якому не тамила, і ще раз повторив:

— Ниньки.

* * *

Карпенко стояв біля колгоспної контори і розмовляв з бухгалтером. Голова розмахував руками, його лице потемніло від гніву. Бухгалтер слухав уважно, але мовчав. Він ніколи не виправдувався, бо мав значний досвід, нажитий за всього того начальства, яке часто мінялося в їхньому селі. Тепер бухгалтер дивився на Карпенка тим чистим та порожнім поглядом, який виробив у собі, за яким ховав свої справжні почуття. А голова розумів значення того спокійного, врівноваженого погляду, догадувався про його походження, те його ще більше гнівило. Ale тут загледів Шпичака,— наближався той заклопотано, у білому вицвілому плащі, у пlesкатому рябому картузі,— і, обірвавши на півслові свою мову, подався назустріч. Бухгалтер потупцяв, зиркнув сюди-туди і зник у конторі.

— За оплату лаялися,— сказав Карпенко усміхаючись.

— Хочу з вами поговорити...

Вони сиділи в продовгуватому, з низькою стелею кабінеті, що тхнув глиною та вапном. На підвіконні кволими пелюстками рожевіли калачики в горщиках. На стінах було прибито плакати — товариш урожай, що мав вигляд пузатого мішка з пишними вусами-колосками, та велетенський качан кукурудзи, з якого висипався достаток: і молоко в пляшках, і шинка, і ковбаси. Долівку в кабінеті так вичовгали, що посередині була чимала западина. В кутку жовтів опасистий смілок пшениці, а біля нього дзижчали марудні оси.

— Можливо,— сказав Шпичак, з приємністю прислухаючись до поважних басових ноток у своєму голосі,— ми ще до вас приїдемо.— Він витримав паузу, спостерігаючи, як на це реагує голова, і продовжив: — Може трапиться і так, що ми запросимо вас на студію... Якщо ви погодитеся...

Карпенко потер чоло вказівним пальцем. Це було його звичкою. Вона дозволяла йому виграти час для роздумів.

— Я з самого початку відмовлявся, але ви стояли на своєму...

— І продовжує стояти на своєму.

— Так?

— Ви цікава постать.

Карпенко почував себе ніяково, але, щоб не подати знaku, він взявся жартувати:

— По-перше, я наймолодший в області голова колгоспу, еге ж?

— Еге.

— По-друге, ще зовсім недавно я був учителем школи, еге ж?

— Еге.

— По-третє, у нас щороку гарні врожаї... Еге ж?

— Еге.

— По-четверте, про поголів'я худоби молодий голова не забуває!

— І це правда.

— Донедавна він був комсомольцем, і лише позавчора його прийнято в кандидати.

— Ми це знімали.

— Крім усього, молодий голова не лише на словах, але й на ділі розуміє, що тільки маса — запорука успіхів, а без колгоспників він — ніщо.

— Він і справді це розуміє.

Карпенко продовжував жартувати, підбираючи затерті фрази. Але те, що тепер було затертими фразами в його устах, у Шпичакових розмовах недавно звучало переконливо і серйозно. Тому режисер, погоджуючись у всьому з Карпенком, намагався зрозуміти: де ж співбесідник кепкує з себе, а де — з нього.

Але в Карпенка був чесний, не затмарений хитринками погляд, тому режисер вирішив, що той жартує з себе, з того

стандарту, у який його заганяли вони, кіношники, протягом зйомочного місяця.

— Але є маленьке «але»...

І ще не знаючи, що Карпенко може сказати, Шпичак наперед злякався, він перебив:

— Без «але» не буває...

Він багатозначно дивився на Карпенка опуклими, задимленими невідомим міркуванням очима. І під тим пильнимзором Карпенко ледь помітно похнюючився, він відчув, що чогось тут не розуміє, пригадав, що не раз уже ловив на собі оцей погляд, в якому пробликувало звинувачення. Шпичак посміхнувся, ніби вибачаючись за те, що він збирався сказати, і його видовжене, з двома похмурими рисами навколо уст обличчя стало приязнішим. Голосом, просякнутим підкресленою діловитістю та майже дружньою теплотою, Шпичак мовив:

— Сценарист передбачив вашу молодість, але він не передбачив, що ви холостяк.

І, помітивши, що сказане для Карпенка неприємне, Шпичак одразу ж змінив голос,— тепер у ньому замість отії м'якої, майже дружньої теплоти знову зазвучала суха діловитість людини, яка спілкується з Карпенком лише тому, що це викликано інтересами справи. Людини, яка над усе ставить власну особистість, пишається своїм життєвим досвідом, який її ще не підводив, і щедро користає з нього при спілкуванні з іншими людьми...

— Вибачте, що веду про це річ,— вів Шпичак з виглядом, який свідчив, що йому це неприємно.— Але нам у зв'язку з цією обставиною довелося перебудовуватись на ходу, не все нам вдалося добре... Саме тому змушені будемо запросити вас на студію при допрацюванні.

Карпенко виривав колосок із сніпка, вилущував із нього зерно й повільно пережовував. Жовна ходили під шкірою двома тугими клубками, на хвилю танули, але знову горбилися; зерно похрускувало, було тверде й сухе. Карпенко си-

дів за столом, поклавши перед собою важкі руки, і несподівано він видався Шпичакові зовсім незнайомим чоловіком. Ще недавно Шпичак вважав, що все зрозумів у цій нескладній натурі, що, власне, тут і розуміти не було чого... А тепер перед ним сиділа майже чужа людина, із своїм прихованим світом, куди не пощастило проникнути режисерові, і, не проникнувши до її тайників, не вдалось зробити фільм. Він нарешті не признавався собі, що хотів свою поразку перекинути на чужі плечі, як робив це вже не раз. І це не тому, що лицемірив перед собою, а тому, що ніколи не вмів признаватись у такому.

— Добре,— сказав голова.— Коли буде потреба...

Шпичак наважився сказати, що така потреба буде неодмінно, та власна впевненість саме в цьому видалася йому принизливою, і він відповів ухильно:

— Мабуть...

Відповів ухильно, хоча цю розмову обдумував заздалегідь.

* * *

— Плигає як козел!..

Так уголос Ігор Дубенко висловився про газик, що хвацько підстрибував на горбкуватому сільському шляху. Старенька машина чміхала і кашляла синім димом. Кури нрудко розбігалися з-під коліс.

Ксеня сиділа за своїм бібліотечним столиком і переглядала формулляри. Мабуть, вона почула гуркіт газика та помітила Ігоря у вікно, бо й не глянула на нього. Ігор тільки глузливо посміхнувся на її давно вже розгадану хитрість. Він змінив свій голос на немічно-старечий і запитав:

— Товаришко бібліотекарко, вас можна потурбувати?

Її лице затремтіло, заллялося світлом, далі вже пойнялося широкою усмішкою. Не підводячи погляду, сказала:

— Чи ви не бачите, що я зайнята?

— То я в куточку почекаю, коли дозволите.

— Почекайте, нічого з вами не станеться.

Він підійшов до столика, поклав пачку книжок, жодної з яких так і не прочитав, і вже своїм голосом мовив:

— Красно дякую за книжки та за увагу.

Вона здивовано сказала:

— Чи бач, який ввічливий!

— Вже їдемо,— провадив Ігор.— Зазирнув попрощатись.

— Закінчили все?

— Все не все, а їдемо.— З награною бравістю заявив: —

А мене беруть до армії, то писатиму тобі солдатські листи.

— А я не зумію прочитати.

— Чому? Ти неграмотна?

— Ні, солдатських ніколи не доводилося читати.

Зрозумів, що вона жартує, проте усміх вийшов невдалим: бракувало широти й безпосередності. Йому кортіло залишилися тут, потерявши про те, про се, але він примусив себе сказати:

— То я йду, а тобі бажаю всього найкращого.

Вона дивилася йому вслід. А Ігор виходив важкими кроками, щось примушувало його обернутись, але він не зробив цього і навіть з байдужим викликом грюкнув дверима. На дворі стало тоскно, але він примусив себе засвистати. І хоч той свист у його вухах лунав як щось недоречне, він не перестав...

Мотор загурчав, газик кинувся вперед, за його гуркотом Ігор не чув свисту, проте не замовкав, зосередивши на тому всю свою увагу.

Шпичак стояв посеред шляху, піднявши догори руку. «Зараз почне лаяти, що бензину обмаль, а я гасаю». Проте Шпичак, примостившись поруч, не сказав нічого. Ігор уже перестав свистати. Навіть нагадав режисерові, що дядько Гордій запрошує набрати в нього яблук, коли від'їжджаєтимуть. Здавалося, Шпичак не чув. Ігор стенув плечима. Чого б іще старикам сумувати? Ага, переживає, що нема

яскравого образу. Бо таки нема. Карпенко — славний чолов'яга, він увесь — як на долоні, й крихти за душою не втайдь. Його знімати треба таким, який є: як він сміється, як трепальцем чоло, як доїв ото корову апаратом, коли тітка Мотря відмовилася. А вони як? «Станьте сюди». «Скажіть це». «Проведіть нараду механізаторів». Тъх! Проте Ігор не сплюнув, бо поруч сидів Шпичак, до якого він ставився з боязкою повагою. Та дивна повага була викликана тим, що режисер ніколи не звертав на Ігоря ніякої уваги, поводився так, ніби хлопця й не було в їхній групі. «А чорт із ним,— лайнувся в думках Ігор.— Мене однаково скоро беруть до армії».

Господиня стояла посеред сіней із пlesкатим віником. Кругла, як колобок, з корінцеватим рум'янцем на повних щоках, з міцними літками.

— Обід уже вмліває,— мовила.

— Чудеса! — вигукнув Ігор.

Проте Шпичак, на якого було звернуто зір господині, промовчав.

Оператор за обідом розповідав про свої пригоди в Польщі. Директор, асистент і шофер обмінювалися репліками. Шпичак ів неохоче. Ігор стежив за всіма і непомітно — за Шпичаком. Режисер думав те, що він думав завжди. Що всі вони робили одне й те ж. Що в їхньому ділі успіх розподіляється між усіма, невдачу ж доведеться нести йому на власних плечах. Він зінав, що цьому є виправдання, бо він — мозок, який диктує все. Який мозок, така й робота. Якщо мозок у нього буденний, то й вони всі матимуть буденний вигляд... Про це ще ніколи не признавався собі з такою одвертістю. І він підсвідомо хизувався, що такий суворий до себе. Проте істи більше не міг і не наважувався відкласти ложку, побоюючись викликати загальну цікавість. Таки підвів од полумиска погляд. Полегшало — всі були зайняті обідом та операторовими пригодами, яким не передбачалося кінця.

«Чому я так боюся? — запитав сам себе.— Адже це си-

рий матеріал. І всі зрозуміють, що це сирий матеріал. Ніхто ще з такого не відливав куль... Але постараємось».

Оператор перервав свою розповідь, даючи всім можливість посміятися. Ігор сказав:

— Знаємо ми тих солдатських вдів.

Шпичак оторопіло глипнув на нього.

* * *

Коли їхали повз бібліотеку, Ігор не втерпів і виглянув у слюдяне віконце. Сонні берести над ровом, сонний ганок. Шибки залляті темним спокоєм, ось шибки гостро збліснули на сонці і знову байдужо стемніли. Нікого... І не встиг ще він навіть зітхнути, як помітив, що узбіччям прошкує Ксения. Ось машини порівнялися з нею. Ксения, затуляючи од куряви обличчя, обернулася, вона вгадала, що за машини, бо засніла, і тоді Ігор залементував зсередини щось голосне й радісне. Ксения почула, спинилася і прощально помахала рукою. Всі й собі хотіли подивитися на Ксению, наче вона ім махала, Ігор відчув, що так вони ніби крадуть у нього те, що призначалося тільки йому, що, побачивши Ксению з прощально піднятою рукою, вони своєю увагою ніби опоганили той жест. Але так він думав лише коротку мить, одразу ж ті почуття минулися, і його затопила невимовна радість, широка й гаряча.

— Жди солдата! — гукнув він, хоча дівчина вже не могла його почути.

Проте на нього подивилися так, ніби Ксения й справді має ждати його, і ті погляди спершу викликали в Ігоря непевність, ніби вони зазирають туди, куди ім не слід, але незабаром і це минулося, а ота радість усе бриніла...

— У нас весни добре,— мовив Карпенко. Але мовив так, що ніхто його не почув.

Вони й справді їхали через гарну осінь. Вишні стояли

в багряному диму, молоді осики були окутані прозоро-жовтим туманом, а берези, по-жіночому схиляючись біля плотів, уже тримали у вітті трепетні червінці. Вистояне повітря було крихко яскравим, у ньому прозирались торфовиська біля гаю, далекі поля, поділені на тасьми, старі тополі біля сусіднього села, що ледь бовваніло. Село, до якого вони звикли і яке тепер залишали, вже видавалося трохи іншим, наче незнaczним, і попереду слалася дорога, яка спочатку була для них не байдужою, бо вони оде тільки вибралися...

Шпичак думав про Карпенка. Ніяк не міг позбутися відчуття, що в чомусь завинив перед ним. Він не наважувався заглибитись у пошуки, де ж саме завинив, але усвідомлення цієї обставини пригнічувало його, робило близькість Карпенка нестерпною. Здавалося б, вони мали багато про що поговорити перед розлукою, але кожне слово, яке б міг сказати Шпичак, навіть будучи ще не мовленим, завдавало йому болю. І Карпенко чи відчував те, чи думав про інше, але й він мовчав. Зненацька режисер засовався, він пригадав фразу, сказану Карпенком по першому чи по другому дню перебування кіногрупи в селі: «Залишайтесь в колгоспі, ми вас перекваліфікуємо на свинарів чи на скотарів. Майстрами станете». Фраза випливла із закутків пам'яті несподівано, і тепер Шпичак відчув у ній неприховане кепкування, якого він тоді й не підозрював... І ще більше Карпенко видався йому нерозкритим, хоч спершу був такий зрозумілий, простакуватий. Неслухняними пальцями памацав у кишені цигарки, закурив.

Від колгоспних будівель напереріз їм ішов відкритий автомобіль з дівчатами. Дівчата стояли, обхопивши одна одну, і коли машина на вибоїні нахилалася, то вони всі згинались у один бік, далі хилилися в інший, і гуртом співучо скрикували, перериваючи свою пісню, а далі вже їхні голоси знову шуміли пружно, як очерет на дзвінковому вітрі. Машина вибралася на дорогу, тепер куріла попереду, і голова колгоспу, приглянувшись, сказав:

— Дівчата на кукурудзу їдуть...

Наддали ходу, і скоро вже дівчата були за кілька метрів, майже всі, дивлячись на газик, сміялися, і їхні веселі голоси погойдувалися легко й щасливо. Дехто з них перестав співати, кричали щось задиристе, але за гуркотом не можна було розібрати.

— Цірдеї,— сказав оператор.— Хоч на плівку знімай.

— Що плівка,— мовив Карпенко.

— Авжеж,— погодився оператор.

Попереду співали й галасували. Дівчата були тепло одягнені. Одна розмахувала руками, ніби запрошуvalа їх до себе, а її кругле, розпашіле обличчя було вдавано погрозливим. Друга — міцно перев'язана в поясі, з лагідним чистим лицем, що із зворушливою замріяністю застигло під стрішкою хустки-«столітки», стояла поруч, співала, але її зір був спрямований кудись у далечінъ, вона лише кілька разів сторохко глянула на газик. Обіч шляху бігли осінні поля, калина маєоріла кетягами ягід у твердоzielеному листі, ожереди повільно спливали назад, прикроплені димчастим промінням. Сонячна урочистість напружену стояла під легкою банею неба. Машини ковзнули з узгірка, і праворуч та ліворуч зайнявся, запалахкотів присадкуватий гай, весь із жовтих барв, які розрізнялися між собою хіба що відтінками — од важких до легких, далі із багряних та із зелених, що витлівали та вимеркали... Лагідна дівчина співала з усіма, і трохи дивною була її спокійна постать серед веселих та задерикуватих, серед крикливих та жартівлivих.

— Цірдеї,— ще раз повторив оператор, і Шпичак, який сидів біля нього, невдоволено скривився і одвернувся, щоб не бачити цього вертепу на колесах, як назвав його в думках. Він і вуха хотів затулити, щоб не чути досадного крику, але тільки нервово крутів у пальцях згаслу цигарку.

Карпенко стежив за дівчатами з свого колгоспу, він по-мітно світився од посмішки, ніби заглядів їх уперше чи застеріг у них щось особливe, що раніше йому не давалося. Він

примушував себе дивитися на всіх, але мимоволі погляд раз у раз зупинявся на одній, на тій, яка одвернулася, для якої, здавалося, в ті хвилини не було нічого важливішого од співу. Він сповнювався добродушністю, що вона така впerta і строга від своєї сором'язливості, і собі намагався дивитись убік чи на інших, але це йому не вдавалося. І він осявав себе умиротвореним усміхом, що то йому не щастить.

— Ала-ла-ла! — несподівано закричав до дівчат Ігор, і всі повернулись оторопіло до хлопця: мовляв, чого ти гала-суєш, адже ти серед серйозних людей.

Всі зміряли Дубенка оторопілими поглядами, тільки Карпенко й не зиркнув, все ще з закоханою увагою дивився перед собою. А Ігор, помічаючи те, думав: «Ага, знаємо, хто тобі в око впав, знаємо, ти і гарний, і передовий, а такий, як і я. Яскравий образ! — вигукнув він подумки.— Хто сказав, що немає яскравого образу? Агломадзян? Шпичак?» — І він гнівно покосився на Шпичака, який одвернув горбоносе обличчя до відчиненого віконця, мнучи згаслу цигарку та розтрушуючи на плащ крихти тютюну. Ігор тепер гостро відчув, що Шпичак для нього — чужий, незрозумілий, і в той же час виникло й не пропадало відчуття близькості до Карпенка, ніби вони народилися й вирости разом.

Машина на повороті гойднулася і звернула, лагідна дівчина чи то од поштовху, чи то сама зиркнула на газик і знову одвернулась, ще неприступніша й строгіша, ніж перед тим. Уже грузовик з дівчатами зник, і голова посuvорів, його вид стъмянів, ніби людина щойно пережила багато.

— Шкода, що в мене двоє дітей,— обізвався оператор.— А то зостався б працювати у вашому колгоспі, женився б...

Шпичак і Карпенко по-різному поставились до його слів. Режисер, вбачаючи у цьому якийсь натяк, мало не вибухнув, але йому знову допомогла витримка, вміння промовчати, щоб за сприятливих обставин залишити за собою останнє вирішальне слово. Він, правда, не передбачав, коли такі обставини можуть скластися, але він усе своє життя чекав на

них... Голова ж у операторовому вислові вловив інше, і він потер вказівним пальцем чоло, щоб не виказати свого збентеження.

До київського поїзда було ще з півгодини. Поскладавши на пероні своє обладнання, підійшли до старого кіоска під ясеном, у якому продавали прокисле бочкове пиво. Від того, що Шпичак мовчав із зосередженим, заклопотаним виглядом, Карпенко почував себе невпевнено. Оператор пригадував нові подробиці із своєї антарктичної одиссеї. Ксения видавалась тепер Ігореві далекою, ніби не сьогодні баченою, а ще давнодавно, і було шкода, що вона не їхала на отій співучій машині.

— Повернуся з армії,— сказав до Карпенка,— приїду вас знову знімати.— І, ставши в позу, показав рукою на Карпенка і Агломадзяновим голосом сказав: — Який життєвий, який яскравий образ!

ТОПОЛЯ, ЖИВЦЕМ СПАЛЕНА

Тітка Фросина звечора налила гладушкі молока, однесла Карпові. Той ладнав комусь бодню. Через ці дилок злив молоко у згорнілу макітру, а в гладушкі поклав окраєць посоленого хліба, щоб Фросина віддала своїй корові. А на ранок приторохтів до її обійстя на грабарці. Снідав за широким столом товчену картоплю з огірками — і мовчав. Ростом він дядько дрібний, ніби несправжній, а ляльковий. Задивилася на нього Фросина — аж сумно стало. Кисляком пригостила — випив швидко, наче видирали.

Та й возили бараболю з городу, що за ցвинтарем. Розкривали удвох купи, вкриті соняшничинням та картоплинням, набирали бульби у коші й висипали на грабарку. Долоні пахли сирою бараболею та землею. Фросина обривала вусики й корінці од клубнів, щоб не загнилися в погребі. Карпо спершу так сипав, а далі й собі взявся обривати. Дер коща вими пальцями, аж похрускувало. Очі у вузьких щілинах сіріли, як припорощені, а через те порохно проростали зіниці. Од ցвинтаря йшли пішки. Він тримав віжки, а вона дібала позаду, і коли скочувалась яка бараболя, підбирала й клала на грабарку. З осокорів здяпували на шлях багряні зірки, і люди йшли по тих тихих зірках, що дихали листям, і гуркотіли по них колесами, а вони не вмирали.

Карпо підважував плечем грабарку, вона з чотирьох коліс спиралася на двоє, і сірий шурхіт сповзав на спориш,

курівся... І знову добиралися за цвінтар. Жовті верби підпалиювали небо, а воно не горіло, навіть на сизу його стелю не падали відблиски краплистого вогню, яким сходила осінь. Хололи буслині гнізда на гребенях хат, засипані прочахлим промінням. І з кожного двору гірчило вимоченими коноплями, відгонило конопляною водою. Фросина трусила в задку, притримуючи спідницю. Як в'їжджали через кропив'яний рів на город, гуркіт коліс топився серед розкопаних корчів, тільки вдоволено стогнали змащені осі, зрідка звискуючи. Клали в коші «румунку» та «американку», синю та білу, зсипали на грабарку. Мовчали обое, паче дідизни не поділили, хоча б чого ім — не рідні.

Біля короварні здибали Саву, брата Карпового. Плив, як голуб, мукою виблений: од млина. А рудого картуза в руці тримав, щоб голові свіжо було. Розминулись, ніби не бачили один одного... І — по зірках осінніх, по розлитому багаттю. Чи колеса зараз займуться, чи вони самі од ніг почнуть горіти, як верби. Скрип та рип... Голос заяскравів, як дзвінкий промінь:

— Мамо!

Оленка із школи вертала. Книжки та зшитки в одній руці, а другою стала бараболю підзбирувати. З-під хустини, спереду дзьобиком гострим стуленої, очі розбігаються, як мишенята. В матері на душі розвиднілося.

— Ти ж не пустувала ниньки на вроках? — поспітала.

— Ні... А Хоменчин Сергійко в кутку стояв. Видер пиріжок у Андрія, то вчителька поставила.

— Якого це Андрія?

— Та Дончакового... Мене викликали!

— І що ж ти заробила?

— Чотири!.. — Не втрималась і усміхнулася.

Уже смерком добулися з останньою хурою. Зсипали під хатою, і тітка запросила конюха на вечерю. Накришила на сковороду сала, насмажила яечні, а з лъоху принесла холодью. Карпо пройшов од порога до столу, і тінь його ламалася

на кутках, похмуро складаючись і розгинаючись. Вийняла з скрині казъонку і націдила в келишок. Дядько винув і став закусювати. Жовна ворушилися, як ремінні клубки. Оленка готувала уроки на припічку, а мати порала поросяті корито з вареними лушпайками.

— Ото Сава,— сказав рантом дядько,— йому батькова хата припала, а він її поваляв і спродає. У жінчину переврався, а міг би і в рідній сидіти. Я до нього — одступи! Як затявся...

Оленка відірвалася од зшитка і пильно так слухала; тіні в ямочки на щоках позалазили, і ямочки від цього позападали глибше.

Фросина понесла поперед себе корито в хлів. Гуннула в сажі, аж чвакнуло. Льоха рохнула, але не підвельась. Як ступила до хати, то Карпо стояв біля Оленки і розповідав про вовків. Як вони серед зимового поля можуть напасті на подорожнього чоловіка й загризти. Оленка слухала й кулилася од ляку.

— Якось я поночі кіньми їхав через жолоб, що од Писарівки. Зав'южило, а поміж заметами — зелені каганці... Ледве втік...

Він згрібає з лави свою облізлу шапку. Риплять двері, до хати всовується вогкий холод. За вікном хропуть коні, в коморі сполохано кричить дрімливий півень. Оленка уявляє село, затоплене ніччю, і їй стає шкода, що дядько Карпо поїхав, а міг би сидіти за столом, оповідати билиці зного життя.

— Стелися та вкладайся,— каже мати. Вона кришить буряки в баняк, заливає водою і ставить у піч. Сичить і шипить: то вогонь облизує мокрі боки баняка. Мати думає про те, як би вгостити бригадира, щоб виписав соломи. Бо вкладає загату сухим городниськом, а стіна від саду лиса, зимою закоюють.

— А я ще приклади писатиму.

— То пиши. А то марно гас вигоряє.

Оленка сунить чоло, щось нише в зшитку. Старається, аж язика вистромила. По хвилі одривається од пильного діла й питает:

— Вовки ж у села забігають?

— Ото набалакав дитині страхіть,— бурчить Фросина.— Чого б це ім тут никати? Бояться вони людського житла і духу.

— А навіщо дядько Карпо спалив тополю коло батькової хати? Обчухрана була, але зверху зеленіла. То він у дуплі вогонь розіклав. Ми під час перерви бігали дивитись. Отой Сава хотів погасити, а Карпо не давав і кричав: «Згоріло, давно вже згоріло все, то хай і дерево згине!»

— То їхній покійний батько посадив, як понароджувались вони.

— Хіба ж треба палити?

Фросина мовчить. Оббирає бараболю на завтра. У лампі потріскує гніт. Кукурудзяний листок буро тулиться до шибки і труситься на вітрі. Оленка притишено вкладається спати на тапчані. Порипують дошки, і до дошки ластиться подушка — сонна, м'яка. Мати лізе на горище по торф, а Оленка починає думати про березу, яка росте біля криниці. Вигналася, в косах мідяки осінні світяться. Витягнеш відро води, а зверху листок полохким кружалцем тіпається. Ту березу мати з батьком посадили, як побралися. Ото дядько Карпо спалив батькову тополю, посварившись із Савою, а мати, мабуть, зрубає чи зріже березу... Оленка вже спить, і крізь сон їй дуже кортить сказати матері, щоб вона не збавляла березу. Чує, як мати висипає з коша торф біля печі — і напружується, щоб сказати матері про березу, але сон гасить її думки, одвозить її в осінньому човні далеко з хати, і усміх розклеплює Оленчині вуста, тремтить на них, як вогник.

Спати випадало скрізь, але весною та літом вибирали сіно чи солому в стодолі. Тоді вже не розходилися по різних хатах, а збирались гуртом в одного господаря, який годував їх. Шарудлива солома нагадувала про поля, про жито, про рухливі од вітру зграї тугих колосків, про попльову березку, що обвила полинове пагіння, вона також нагадувала про високе,— й водночас змаліле од тієї висоти,— сонце, яке розсіває додолу пекуче проміння. І від того не могли заснути, марудилися, брались розповідати чи серйозне, чи сороміцьке, густо реготали, аж півень у курнику сполохано скрикував, пробуджуючись, а далі кури зчиняли такий шарв'ярок, що приглушували той сміх. Коли північ набрякала зірками, а село засинало на самісінькому дні безмісячної ночі, коли дорога, вулиці та стежки попід городами та через левади ставали все більш по-живому замисленими та заглибленими в своє мовчання, до гурту, нарешті, приходив Кушніренко Іван. Похмурою постаттю затуляв одхилені двері; в стодолі ставало зовсім темно, балачка на хвилю згасала. А коли Кушніренко безмовно переступав поріг та вкладався біля стіни, стелячи рядно і мостячи під голову жмутки тріскучої соломи, то в голосах проламувався сміх, кепкування, дядьки спиралися на лікті, і в їхньому пожвавленні, в нових позах, в одмінах реготу відчувалася зрідка заздрість, але це була спокійна, лінива заздрість. Перебиваючи один одного,

монтери казали, що в якомусь селі Кушніренка таки оженить на собі моторна та бойова дівка, що йому вже не пощастиТЬ обдурити, що, врешті, можуть йому й ноги поперебивати й ребра полічити дрюччям. Але Іван не відповідав на ті поради й передбачення, він лежав, заклавши руки під голову, й дивився просто перед собою в стелю, якої не було видно, бо в стодолі вимальовувався лише хворобливо сірий прямокутник відхилених дверей. Кушніренко не бачив ні себе, ні інших монтерів, і лише по тому, як хто де ворухнеться, чи зітхне, чи пробубонить щось, вгадував, де лежить маленький, падюкуватий Рудик, де — білий як полотно Солонько, а де — рухливий, балакучий Микита Сак, заповзатливий невдаха жартівник. Поступово шарудіння вигасало, голоси блідли, як пізні вогники, не підгодовувані паливом, Іванові вже здавалося, що в стодолі він сам, що він набрякнув ніччу, що він увібрав у себе все село, що його тіло — безмежне, і тоді він з страхом вимав руки з-під голови, обмацуєвав себе, і зразу все ставало на свої місця, вже не було того відчуття безмежності, він заспокоювався і засинав.

Сірого ранку будив півень. Бив крильми себе по грудях, випускав з горлянки струмінь хріпкої музики, запирхувався, почуваючи себе осоромленим. Але вже друга його спроба гриміла й сяяла, іскрилася світлом, а в кінці того вітання було стільки чистого сонця, що якось одразу по всьому кутку в задимлене туманом світання протягали свої сурми решта півнів, вони гралі на тих сурмах солодко й довго, хоча й не всі, бо молоденькі мали непевні голоси, які зривалися, тонули в хріпі. В стодолу зазирала хазяйнова донечка,— у польотняній, до п'ят, сорочці, вона нишпорила вуглякуватим поглядом, ще тепла після сну і вже тремтяча од свіжості, роздивлялася на монтерів, що спали покотом, і коли знецінська півень знову вибухав іскристим криком, то положилася і лопотіла до хати, раз у раз обертаючись, чи не женеться за нею небезпека. Але небезпека не гналася, гороховий стіжок біля плоту і лляний біля криниці злегка куріли

світлістю сонця, яке сходило в полі, і садок вздовж межі вже не чорнів, як увечері, а синів, присипаний росою, розм'якшений вологою... Дівчинка заспокоювалась трохи, але однаково грюкала клямкою, ховаючись у заспаних сінях.

Витягали з криниці воду, вмивалися. Крихкі краплини розгалужувались на пацьорки, б'ючись об груди, тхнули земляною глибиною. За грабами вузька річка була засклена байдужим, стриманим небом, і все ще було врівноваженим: обійтися з притуленими до плоту заступами та сапами; стежка повз садок — а біля неї латка малахітових буряків, латка розквітлого, повітряно-легкого маку, латка виразних, похмуро важких конопель; було ще врівноваженим і само сонце, велике, кругле, дико-рожеве... Микита Сак видирає відро в Солонька, намагався облити його, та коли дужчий Солонько обшкварив холодною водою голого Микиту, той, заверещавши, метнувся до горохового стіжка і вмився лише тоді, коли всі вже витиралися та натягали сорочки.

— Будеш начуватися сьогодні,— пообіцяв Микита, сторожко поглипуючи на Солонька.— У мене вже діти повиростали, такі лобуряки, як ти, гріх з мене знущатись.

У Солонька здригались пухкі губи, із вдаваною погрозою він ступав до криниці, і меткий Сак хутко відскакував. Тоді Солонько розвальцем, поколихуючись, простував до хати, і в усій його постаті було стільки байдужості та зневаги до Сака, що той сердито спльовував і, пирхаючи, кінчав умиватися.

Сніданок — з вареної бараболі, з свіжого молока, яке дихає з гладушка м'яким теплом. Дівчинка примостилась на лежанці, не кліпає. Господар, розчесавши гребінцем обвислі вуса, сідає до столу з усіма.

— Якщо треба — дістану моток дроту,— шепоче Микита півшепотом, щоб не долетіло до Рудикових вух.

— Та що я з ним робитиму,— теж півшепотом каже господар і пирхає: обпікся гарячою картоплиною.

— То ізоляторів!

— А куди я приткну ті ізолятори...

— Чи розеток, чи штепселів!

Господар мучиться тією чужою добротою, все те монтерське причандалля йому — до хороби, але він не осмілюється сказати цього одверто, щоб не скривдити такого широго та компанійського чоловіка, як Сак.

— І кабелю можу,— наполягає на своєму Микита, все більше розпалюючись, що комерція не вдається, що натрапив на такого чоловіка, який своєї вигоди не тямить. Щоб на іншого — той би з руками одірвав, бо хіба ж дістанеш де, коли все це — дефіцит, а пригодитись може будь-коли.

— Штані спродай ліпше,— радить конопатий Рудик.— І сподні. А за виторг очі в Сірка купиш, щоб на суді не кліпати.

2

...Один горб — вищий, похмуріший, а другий — менший, ніби аж ласкавіший поруч з тим набурмосеним; третій — покатий та облизаний; а поміж горбами — низини мокрі, там чи озерце поблискуює, чи лепеха колишеться. Оддалік по горbach пнеться сосновий лісок, а дорога то по узвишшю круться, то в балки зісковзує, то по крутояру лащається. Рай-центр не ви, але, він пірнув за обрієм, але від електростанції, що недавно збудували там біля виконкому, на березі верткої та норовливої річки Гуйви, аж сюди вже протягнуто дроти. Солонько спиняє конячину, всі зіскакують долу, знімають свої гаки, що з давким брязкотом гупають на землю. Конячина тягнеться до трави, від'їжджаючи з грабаркою трохи вбік, і Сак кричить на неї з веселим гнівом, так що конячина примружує на нього одне око та прищулює вухо, а далі спокійно скубе пашу. Микита зразу ж забуває про коняку і звертається до Кушніренка, який още все мовчить і в дорозі не обзвався.

— То скоро вже ми тебе женимо? — питает так, ніби

вкрай зацікавлений, щоб Кушніренка не сьогодні, то завтра оженити.

— Зразу ж, як ваша жінка од вас утечє.

— Та вона вже стара,— каже Сак і, поважніючи, придивляється до Кушніренка, ніби той і справді щось затіяв.

Солонько поклав на плече моток дроту, дереться на стовп. Гаки глухо довбуть дерево, полишаючи на ньому світлі рани, подерті ямки. На середині спиняється і гукає вниз:

— Стара не стара, а з молодим ще б покрутила, бо знає, що, може, востаннє. А з тебе вже нема пуття.

Солонько любить отак приголомшувати будь-кого, а особливо літнього та метушливого Сака. Приголомшить, а потім спостерігає, як під тим його лютим жартом-обухом ворушиться людина, ще й прислухається: а чи не вчує, як у чужих вухах гудуть джмелі. Врешті, покрутить сам глузливо головою, скаже подумки: «Диваки не перевелися, на диваках світ стоїть, не сміятися з них — гріх». Відзначивши про себе, що з Сака не покепкувати — гріх, Солонько дереться вище по стовпу, і його сердіті гаки скречочутуть по сосні, обторочуючи її рваними ранами, що чітко білють на пожовтілих боках.

Од села наближається машина, і Рудик стає посеред шляху, піdnімає руку. Його закутує клубок куряви, а коли порохно розсіюється, то Рудик уже сидить у кабіні і звідти кричить:

— Ви чіпляйте дроти, тягніть! А я гайну в район по ізолятори.

При цьому він намагається зустрітись поглядом із Микитою, але той чимось так заклопотаний біля грабарки, що начебто не помічає ні машини, ні того, що Рудик іде. Ага, то Микита шукає свої старі черевики. Вони латані-перелатані, дірка на дірці моститься, і, йдучи на люди, Сак їх ніколи не назуває. Але лазити по стовпах, гаки начілювати — отаке дрантя найбільш годиться, не празникові ж хромові. Коли машина з Рудиком чмихнула й погуркотіла, тоді аж Микита знаходить свої черевики, береться старанно їх взувати,

зашнуруввати, припасовувати до них залізяччя, а ті, що зняв, ховає в грабарці під опалкою.

Кушніренко натягує дріт. Спека ще не сковує рук, ще не розілляється доокіл, втопивши у попелястому дрижанні по-горблений обрій, спека ще тільки струмочками продзывається в ранок, зневолюючи його поступово, знєсвіжуючи по краплині. І на стовпі вже душно, розморює, а по пагорбку, що в тіні, ще ковзають легкими хмарками холодки, затемнюють траву, і в сосняку ще похлюпуеться нічною вологістю, хоча вона майже вивітрилася, а сосняк наливається поволеньки духотою, а та духота просякає глицею, гіркими голками, травою, яка на безсонні вижухла та побуріла. На Іванових руках уже поблискуює сизою сажею окалина з дроту, окалина замішується на поту, замуровує борозни на долонях. І парубок вдихає дух тієї окалини, дух степлілого, вогкуватого повіву, що безжурно обдумує вгорі; його зір забить ота незастигла синь, що невловно тремтить над самою землею, і трішки вище та синь блікне, тоне в глибині неба. Він щось мутикає, далі вже співає, все голосніше, і йому подобається пісня, яку завів, і власний голос, що піє ту пісню.

До полудня — із стовпа на стовп, із одного — на другий. Дроти гінко натягуються вгорі, біжать з-за горбів і обриваються, закручуючись у клубки, тут, на згірку. Ополудні втрьох сідають під калиною. Сак виймає вузол з харчами, — і беруться до обіду. Ідять неквапно, вдумливо. Солонько деякий час дивиться на лан пшеници, який майже підмиває їхні ноги, і, дзвінко гризуучи цибулину, каже:

— Знову Куличок трюхикає.

Сак притьом обертається, жвавішає, запалається цікавістю. Над пшеницею, погулькуючи, пливє сива голова. Прорвалоється, вихоплюється, її захлюпують колоски, то знову випускають із зеленого полону. Сак починає сопти, він, здається, ось-ось склониться на ноги й побіжить назустріч дядькові Куличкові. Але пересилює своє бажання й стри-

мується. Куличок випливає з смарагдової,— що має світлу підчеревину,— пшениці, спилюється на обочині дороги; гладить вуса, ніби намагається їх стерти з загорілого обличчя, а очі двома живчиками киплять під загнутими догори, карлюковатими бровами. Дядько Куличок плавно спливає в рів, навскоси перетинає дорогу і, спинившись біля монтерів, уважно дивиться спочатку на одного, далі на другого, на третього, ніби впізнаючи, і, таки впізнавши, скупо осміхається, цупкі зморшки на його лиці скресають, розцвітаючи.

— Здоровенky, здоровенky,— випереджує його привітання Солонько, безцеремонно розглядаючи гостя.

Змиршавільй, вицвільй дядечко опустився під калиною. Його висохлі руки непевно полежали на траві, потім переломили галузку, задрімали на колінах,— але сторожко, обережно.

— Так, так,— мовив він, намацуючи ниточку для розмови. І ще раз повторив.— Так...

Солонько пирхнув. Його набрякле кров'ю, аж чорне, обличчя виразно зайнілося в рамі білого волосся. Ситі щоки цвіли здоров'ям і жорсткуватою зневагою. Дядечко штрикнув його поглядом.

— А чого ж...— мовив Сак.

— Штани спродай ліпше,— Рудиковим голосом каже Солонько.— Гарний виторг матимеш... І сподні...

— Люди добрі,— зважившись, рішуче починає дядько.— Вам це зробити просто. Я стовпі позакупував. Натягнете дріт — і готово. І проводку в хаті... А мені — не можна. Коли сам дроти почеплю — голова не дозволить, колгосп не дасть.

— Авжеж, не дасть,— підтверджує Солонько.— Ти, дядечку, не колгоспник. І не в селі живеш, а на висілку, од шляху далеченько. Не в колгоспі робиш, а на гуті. То хай тобі гута електрику дас, хай дроти тягне.

— Воно так,— охоче погоджується дядечко. І його руки знову непокоються: з колін плигнули на груди, киплять там,

ніби їх серце трусить, далі заплуталися в чорнобилі, вило-
мили вітку, мнуть...— Але не дуже...

— Авжеж, не дуже,— згоджується Сак.— Не одному вже
помагав... Бо так повелося: за добро добром платять.

— А певно,— каже дядечко.— Не можна мені без світ-
ла. Хата велика, сім'я чимала. У всіх буде, а в мене — ні.
А вам не трудно. То коли її самочинно — не дозволять. Якби
ви, в загальному порядку, так би мовити, то вони стерпіли б...

— Хай тільки смеркне,— обіцяє Сак.— За добро — доб-
ром...

Він так віддано й доброзичливо дивиться на дядечка Ку-
личка, що обличчя в того знову скресає в усміху, зморшки
кругло розбігаються. Одходять вдвох убік, до пшеници. Сак
заповзятливо розмахує руками, підплигує, а сухенький чоло-
вічок слухає його уважно, стримано. Солонько загортася
рештки їжі в газету, ховає в шкіряну сумку і носком будить
Кушніренка, що спить під будяками. Іван прожогом схоп-
люється, одну щоку він перележав, вона біла, а по білому —
рожевим галуззям сліди од грудочок.

— Ану вставай,— бубонить Солонько.— Ми вже пообі-
дали.

Кушніренко обідати не захотів. Він ото звалився під бу-
дяками й заснув трохи. Над ним гуде бджола, крутиться
біля чола, і він одганяє її зірваним лопухом.

— Твій тесть знову прийшов,— каже Солонько.— Із Са-
ком теревенять. Та, мабуть, і з тобою хотів здібатися.

— Що йому треба?

— Світла, чого ж іще...

— То проведемо... Доберемося до його хутірця й зро-
бимо.

Але весь Солоньків вигляд каже: мабуть, не вдастися. По-
перше, Рудик відмовився. Якщо буде дозвіл з колгоспу, то
зроблять, а ні, то ні. По-друге, Сак он столковується, щоб
самотужки, тільки смеркне. То Іван міг би й помогти Сако-
ві, бо ж пізно повертається од чиєї дочки, як не од Кулич-

кової? Кушніренко починає сердитись, але змовчує. Стежить, як над пшеницею, віддаляючись, побулькує голомоза голова, як пшениця зеленим шумом ллеться й ллеться донизу, у вибалок, як спалахує оксамитовими зблисками.

3

Над конячиною гудуть мухи, вона відганяє їх хвостом, а Іван одганяє пужалном. Він іде в сільмаг по пиво — Солонько несподівано розщедрився, пригощає. Дорога гуркоче, колеса тарабанять, ядritzя припалений сонцем порох, обіч жовтим вогнем сміється сурінка, на рову дзвонять синьою радістю волошки та сокирки, ласкаві метелики із скромними крильцями сідають на подорожники, на деревій, подув вітру їх змиває, мне крильця, тоді вони їх пригинають, прищуплюються. Кушніренко відчуває бадьюрість, його огрублено-бурунатне обличчя ніжнішає. Попереду на велосипеді іде дівчина, він б'є конячину, щоб наддати ходу, але конячина тільки занепокоєно озирається назад, крутиє запекліше хвостом, проте скачки це пускається. Тоді Іван притуляє до рота долоні і завзято гукає. Аж за другим покриком дівчина оглядається. І не стає. Іван гукає дужче, аж мороз поза шкірою в самого проскакує від натуги. Тепер дівчина іде до нього. Кушніренко припікає батогом конячину, але то не помагає. Ще не доїхавши до дівчини, він уже усміхається їй, ніяк не може примусити себе бути серйозним.

Дівчина тепер іде поряд з грабаркою, зрідка осяваючи каприм поглядом Кушніренка, а то з перебільшеною заклопотаністю стежить за кермом та переднім колесом велосипеда, щоб не наскочити на конячину чи на грабарку. Вона смаглява, і хоч брови в неї чорні, але здаються не дуже помітними на такому темному обличчі. По її лицю ковзають зайчиками короткі усміхи, які вона приборкує, й через те намагається менше дивитись на Івана, щоб не дати потонути всьому своєму обличчю в усмішці, яка здається їй зараз недореч-

ною. Дівчина — тоненька, гнучка, ніби аж крихка; коли перегинається з боку на бік — мало не хрусне, переломившись.

— А ми й сьогодні дріт чіпляємо,— розповідає Кушніренко.— Вже до пшениці добралися.

Він не знов, як з нею поводитися, що можна розповідати, а що — приберегти, бо вона аж надто молоденька, вчора він її провів од клубу через поля додому, а позавчора лише познайомилися. І кожне слово, яке сказав або ще й не промовив, чомусь здається Іванові не тим словом. Він переконаний, що є вражаючі та сильні слова, які тільки й слід говорити в подібних випадках, але з тими словами він не знайомий. І він мучиться.

— Еге ж, чіпляєте? — запитує вона так, ніби сумнівається в тому, що вони ще й досі працюють для їхнього колгоспу.

— Не скоро виберемося,— каже Кушніренко.— Це ж тільки дроти, а потім проводка. До кожної хати... — І замовкає. Бо таки, мабуть, не до кожної. До її хати, очевидно, не проведуть, бо її батько вийшов з колгоспу й працює на гуті. То Рудик сказав, що нехай йому гута й дає світло.

— А чим вас тепер хазяйка годує?

Кушніренко колись розповідав їй, як господиня вгостила варениками з сиром, а серед них виявилися з тирсою. То п'ятирічна пустунка зліпила, бавлячись, і кинула варитися в горщик. Вареник з тирсою попався Сакові, і він одпльовувався, пирхав, і перше чим істи інший вареник, наперед розламував його й навіть обнюхував.

Тепер вони обое пригадали той випадок — і речочуть.

— Сьогодні картоплю на сніданок зготовила, — каже Іван.

— А вареники?

— Вареники на неділю обіцяла.

— Знову з тирсою чи, може, на цей раз із кострицею?

— Чи не з кострицею,— стверджує Іван.

Обов' ще заповзятіше регочутъ, і обом стає легше, ніби стіна, що розділяла їх, стала прозорою чи й зовсім щезла. Вночі, коли вони йшли полями, коли мовчали, думаючи одне про одного, Іван почував себе простіше й упевненіше, а тепер, при денному свіtlі, якось ускладнювалося все, і ця дівчина з тендітним станом чужішала, віддалялась, і та близькість, яку вони відчували ще недавно, тепер ніби розмивалася сонячним промінням.

— Куди ж це ти ідеш? — питає Іван.

— На город, до капусти. Поливальну машину привезли, то встановлюємо.

— А мене дядьки по пиво послали.

Ідуть мовчки. Конячина трохи кає звільна. Колеса грабарки тарабанять по твердому, а колеса велосипеда — котяться тихо, тхнуть гумою. Вже й село насунулось; хати розступилися, пропускаючи між собою дорогу та двох людей на дорозі. Розступились — і почали відбігати назад...

Повернула в бузинову вуличку, до городу над ставом, уже й гулькнула за глинянки, а він усе ще позиркував туди, сподіваючись її вгледіти. І тепер, коли зустріч минула, він переживав її щасливіше, ніж тоді, коли вона тривала, тепер усе ставало зрозумілішим і простішим... Хльоскав багтом конячину, нокав, і коли грабарка котилася швидше, підплигував у передку дрібно й густо.

Дядьки пиво повипивали. Пішло воно добре, бо для присмаку Кушніренко захопив у сільмазі ще два оселедці. Звичайно, оселедці — не таранька, тут такої розкоші не надибаєш, та коли в оселедці, солоні-пресолоні, атлантичні, то відмовлятись не доводиться. Повипивавши пиво, прив'язали до ніг гаки та й знову подряпались на ті стовпі. Надвечірнє

поле вже було не таким приближливим, як за днія, воно почіткішало, горби стали обростати тінями, аж ніби запахли холодком. Небо почіткішало, наче його баня затверділа, воно тепер стояло над вечірнім полем велетенським дзвоном — кришталевим, мовчазним, що тайт у собі море тиші.

Смеркалося, і Сак почував себе так, ніби щось висковзає з його рук, ніби він сам себе змушеній обкрадати. Став якимось гарячковим, неспокійним, і метушливі очі тепер бігали в западинах збуджено, як у клітці. Крадькома позирав на висілкову хату, до якої наблизалися. Хата стояла обіч дороги, в полі, і до неї також вели стовпи, свіжообстругані, білі, і один з них, біля обійстя, був найменший, з кривизною на вершку.

Вже смерком біля хати з'явився господар. Він то підмітив подвір'я, то заганяв гусей до хліва, то рубав дрова. Господар непомітно позирав на дорогу, він уже бачив, що дроти натягнуто майже до його стовпів. Тоді з мішком пішов збирати бур'ян для корови. Забродив у просо, зривав березку та лободу і так добиав аж до дороги. А при дорозі поміж тернами скуб траву з хистким волоттям. І не обзвивався до монтерів. І хоч він мовчав, але Сак почував себе так, ніби дядечко Куличок набалакав йому хтозна-скільки і все—звинувачуючи та дорікаючи.

Брешті, Сак більше не міг цього терпіти. З мотком дроту він перевальцем подався до свіжообструганого, білого стовпа, що клаповухо порозставляв коричневі ізолятори. Дріт розмотувався, тонучи в чебрецях, то вигинаючи вгору тонкого хребта. Солонько плюнув й одвернувся. Було б кому помагати, а то такому нікчемненському. Він і пальцем не поворухне.

Од стовпа до стовпа, поволеньки, тягнули дрота, а господар з розпузатілим мішком ішов слідом, рвав мишійку. У сутінках дрібненький, він ще більше зменшувався, тоншав, і якби не той опецькуватий мішок, то, зігнутого, його і не помітиш. Солонько сидів біля колеса грабарки,

ласував димком цигарки, стежив, як Сак із Кушніренком пораються вже біля самої хати... Він пе помогав, то й не відповідатиме. Обійдеться і без цієї мороки.

— А проводку в хаті зробимо іншого разу,— сказав Сак.— Правда, Іване?

— Правда,— погодився Іван, позираючи на ворота, на посутенілу дорогу, чи не майне хто на велосипеді, чи не в'їде на обійстя.

Сак виразно поглядав на господаря. У того під бровами мерехтіло два запеклі, вдоволені живчики. Почимчикував притьмом до хати, вернувся з грішми. Сак перелічив заробіток, сковав у кишенью. Але передумав і переклав у нагрудну кишеньку, що замикалась на металевий гудзик із зорею.

— Не хочу... Спасибі,— відмовився Кушніренко.

Сак був ошелешений, господар — також. Він тицяв потерті папірці Іванові в руки.

— Роботу разом справляли... Бери,— сказав Сак, і в його голосі забриніло запопадливе прохання.

— Я так... Безплатно,— мовив Іван.

І подався з двору.

Ніч достигла і вилущилася зірками. Конячина була темна, ніби частина того мороку. Грабарка стугоніла вгору, пливла в м'яких хвилях, різко погойдувалась. Мовчали. Солонько правив. Сак Микита почував себе на грабарці чужим, бо Іван одвернувся, сидів у задку, спустивши ноги, а погонич тільки понукував, прицмокував до коняки, навіть не пробував знущатися з неї. Гроші в нагрудній кишеньці муляли його, пекли, і в дядька так і сіпалися руки, щоб їх помацати.

Повечерявши, Іван гайнув до клубу; Сак подався у стодолу, вклався спати; Солонько довго не вилазив з-за столу, бавив господареву доньку, розпитував її навіщось про сусідських хлопчаків, які з нею не миряться і б'ють її, як порвалися червоне намисто, що вона його раз на тиждень надягає; розпитував іще про ковалевого собаку, який погнався був

за Марущаковим гусаком і вискуб з хвоста жмуток пір'я, а потім стара Марущачка пащекувала, лаючись на всю вулицю, а собака сховався в кучі і тільки гарчав тихенько. Солонько підкидав малу до стелі, а вона, залоскотана польотом, реготала і питала, чи й узавтра він її підкине. Побіцяявши й завтра підкинути, Солонько важко вибрався на дівр, постояв біля плоту, біля криниці, далі між соняшницями пошелепав до садка...

Вони зіткнулися носами біля колгоспної контори. Кушніренко відсахнувся, а Рудик пацюкувато потупцяв, оббрізкав його бульбашками неголосного сміху й сказав:

— Я ізолятори в конторі склав, можна й не переносити.

Та й розійшлися. І вже звіддалік Рудик гукнув:

— Ти до дівки?

Кушніренко нічого не сказав, а тільки очікував: насміхатиметься чи щось серйозне мовить.

— Ви до висілка дотягли дріт? — поспітав Рудик.

— Дотягли.

— Голова колгоспу казав, що й до Куличка слід пропести світло. Не так йому, як його дочці... Вона нібіто вгородній бригаді передовичка, чи що там...

— Еге! — лунким голосом відповів Іван, несподівано тепліючи весь.

— Що — еге? — не втямив Рудик.

— А ми вже протягнули!

Рудик потупцяв трохи, мовив: «Ну, добре...» Але мовив так тихо, що Кушніренко не почув і стояв, очікуючи на яке-небудь слово, аж доки Рудик не обернувся й пішов. Тоді й він повернувся...

МОГИЛА НАД ДІНПРОМ

Їого все частіше долала втома. Напливала підступною хвилею, оповивала мозок, сковувала тіло, і вже в голові росли не думки, а сіялася мжичка. Радість зникала. Або ж змінювалася, стаючи хоровитою й нудною, без обріїв: то була радість з одним надокучливим звуком. Очі приблякали, світилися сумом, а за тим сумом прозирала апатія. Люди ставали однomanітними, їхні обличчя в його уяві набирали спільніх рис; те, що говорили люди, не цікавило його, їхні голоси бриніли в іншому світі, куди він не міг ввійти. Він перебував у своєму світі, вузькому й похмурому, чужа поява в якому здавалась для нього небажаною, роздратувала б його.

«Це старість?» — запитував сам себе. Йому не хотілося відповідати ствердно. Тому шукав розгадки своїй апатії у перевтомі, у виснаженні, у незмінній обстановці, яка щодня повторювалася і так надокучила, що стала майже непомітною, але від того не менш дратівливою. Розгадку знаходив і в своїй роботі бухгалтера на трикотажній фабриці. Тут теж усе повторювалося з настирливою постійністю: дні видачі заробітної плати, дні нарад, дні, коли треба було ходити в банк.

І одного разу Кардаш полагодив свої вудочки, наготовив начинки і подався рибалити. На берегах річечки, загубленої між горбами, паслися коні. Трава під сонцем блищала світ-

ліше, вона легко просвічувалась. Спершу не клювало, піби в річці не було риби. Але він зінав, що риба є, тому не дозволяв собі одразу ж піти. І коли повертається смерком до містечка, то не так радів своєму нидінню між горбами, як тому, що у відерці, яке ніс у руці, кілька коропців прорізує темними спинами зелену воду... Потому він уже не так силував себе до риболовлі, що з кожним разом ставала для нього буденнішою, не даючи того задоволення, на яке сподівався, не пробуджуючи гострої життєвої енергії. Правда, втіма відчуялась од нього, відчай, накликаний одноманітним побутом, зник, але він завжди відчував, що чогось бракує, що вся його істота потребує іншого змісту, але якого — і сам не відав.

Незабаром почав за собою помічати дивацтва. Найперше він приохотився розмовляти з тією рибою, яка попадалась йому на гачок. Опускав її у цинкове відро, а потім часто зазирав туди, стежив, як вона б'ється тупим писком об глухі стіни, і півголосом розповідав, що важко рибі примусово знайомитись із світом, нав'язаним їй людиною, але хіба людині легше було б знайомитись із тим світом, який для риби є наймилішим? Сам у душі кепкував з того, що казав; і думав, що, мабуть, риба також кепкує з нього; шкода, що вони не розуміють одне одного... Були й інші дивацтва. Наприклад, сидячи над водою, він забував про поплавці і пригадував своїх знайомих, іхні сім'ї. Розженював їх у своїй уяві, женячи чоловіків своїх співробітниць на жінках своїх співробітників, і навпаки. Характери, які в сімейній обстановці зжились один із другим, ставши схожими, будучи на диво припасованими, тепер, у вигаданих Кардашем комбінаціях, вражали його свою непридатністю до спільног існування, з них так і перли гострі кути, які неможливо було обрубати чи згладити. І він потихеньку сміявся з тієї мішанини, творцем якої був сам.

Якось він ішов вулицею з опущеною головою. На перехресті грузовик вереснув гальмами, і Кардаш, пройшовши

ще кілька кроків, запізнило стрепенувся... Грузовик знову рушив, а людина, на яку він мало не наскочив, підтюпцем перебігала дорогу. Відійшовши далеченько, Кардаш раптом зловив себе на думці, що в тієї людини знайоме обличчя. Спершу не надав тому значення — у містечку він знову майже всіх, але думка муляла й муляла, доки він, полотніючи, не спинився: Кардашів товариш, у якого було таке обличчя, загинув на фронті під Києвом. Озирнувся — того чоловіка вже не було, тільки бабуся з великою господарською сумкою ішла назустріч. «Здалося», — подумав він пізніше, надовго забувши цей випадок і заспокоївшись. Коли ж мимоволі знову пригадав, то вже картав себе, що негайно ж не кинувся навздогінці, не знайшов ту людину, не переконався одразу ж, що помилився або ж має рацію. Не був певен, що не обманувся, але чомусь дедалі більше схилявся до думки, що все може бути, що траплялися випадки, коли друг зустрічався з другом, якого під час війни закопував у землю власними руками.

Щоб позбутись непевності, тепер пильно зазирав кожному в обличчя. Це було марною справою, бо весь час попадались люди, яких добре знов, і скільки б він не приглядався до них, вони не могли змінитися. І серед пезнайомих теж не було таких, хто нагадав би йому фронтового товариша. «Отже, примарилось», — заспокоював себе Кардаш, але того заспокоєння вистачало ненадовго. Знову закрадався сумнів, і смоктав спроквола, і всоте нагадував про грузовик на перехресті та про людину, яка підтюпцем перебігає дорогу.

Вважав, що причиною навіяння був сум. І, щоб позбутись його, вирішив поїхати до Дніпра, де вони вели той бій. Дійшовши цього рішення, Кардаш деякий час переконував себе, що це не вилікує, що це чергова хвороблива забаганка. Але те вже розкорінилось, воно зрідка, краплина по краплині, нагадувало про себе. «Поїдь, — сказав собі Кардаш. — Ти не маєш права уникати. Адже це випадок, що

ти не лежиш поруч з ним, закопаний у горбку». Проте не міг зважитись, щоб поїхати. І знову обізвалося в ньому: «Відступник. Обиватель. Загруз у своєму нудному болоті, тебе по пахви засмоктав побут». Почало здаватись, що на нього позирають підохріло, ніби вловили щось непевне в його поведінці. І одного разу сам себе називав: «Зрадник». Це слово виникло в свідомості спочатку спокійно і невиразно. Але згодом викликало протест: «Чому я зрадник? Адже я не тікав од долі. І те, що ми не лежимо в одному горбку,— випадковість». Пробував уявити загиблого товариша, але образ був розплівчастим і непевним. Пригадував, що в нього були світлі-світлі очі, але які саме — забув.

Рибальство вже не задовольняло. Воно іноді здавалось безглуздим. Кардаш розумів, що від себе не можна втекти нікуди. Де ж тоді шукати самого себе? Виходу більше не було, і одного разу суботнім автобусом він подався до Дніпра. Де-не-де ще кипіли нескошені пшениці, а то вже поля облисили, настівбурчиваючись стернями. Колгоспники їхали з клунками, говорили хто про сусіда, який справив своїй дочці гарне весілля, хто про ціни на свиней, хто про політику. Круглощока молодиця з вигорілими від сонця бровами розповідала, що оде повертається од свого сина, якого призвали до армії, а випало йому служити у Кашперівці, зовсім близько.

— А ви ж куди ідете?

Кардаш не зразу втямив, що звертаються до нього. Питала молодиця. Вона дивилася приязно й тепло, ніби на родича або односельця. Кардаш зам'явся, не знаючи, що відповісти.

— Та тут...— сказав непевно, відвертаючись.

...Спека ще не вмерла. Дорога, наморщившись, лежала байдужо й ліниво. Глибока балка переорювала поле, і Кардаш подався жолобом тієї балки. Спочатку він ішов так, ніби був тут зовсім недавно. Він ішов, а сонце сідало й сідало, і тепер одне ребро балки відкидало тінь, через яку

він брів, занурюючись то по плечі, то з головою. Череда паслась над спокійною жилкою струмка, і біля хлоп'якуваного на вигляд діда сиділо двоє дітлахів. Вони пильно стежили, як повз них проходить незнайомий чоловік. Так допитливо дивились, що Кардаш не втерпів і привітався. Дід відповів, хитнувшись уперед, а дітлахи, примостившись біля нього на колінах, не змінили виразу своїх закам'янілих облич.

— Чи далеко до Ногаїв? — запитав Кардаш.

— Близько, — відповів дід. — Через яр та ще через другий яр, — і він махнув рукою, показуючи напрямок.

Вже сутеніло, коли побачив унизу Ногаї. Село вкладалося спати, стелячись на видолинку, а то й пнувшись по положистих схилах. Воно тліло кількома вогниками. Один край Дніпра був темним — у ньому втопилось темне східне небо; другий край Дніпра курився прозорістю — у нього втопилось призахідне, ще не звугліле без сонця небо. Легшаючи від хвилювання, Кардаш звернув праворуч. Пшениця стояла перед ним насторожена й мовчазна. Він провів рукою по колосках, і вони гойднулись, заставивши на долонях шорсткі дотики. І водночас у ніздрі вдарило теплим та густим духом хліба. Той горбок берігся у його пам'яті чорним, покопаним, у вирвах. Тепер пшениця спиналась на пласкі пагорки. Він пішов навмання, з-під ніг випурхнула переляканана пташка — й розтанула. Розводив руками колосся, воно розступалося, щоб знову зійтися лавою. Йшов од одного пагорка до другого, але на кожному німувала пшениця, вже поглиблюючись більше, бо сутінки також глибшли, а Ногаї внизу скипали дедалі ряснішими вогниками. Кардаш зінав, що це тут, але не міг знайти місця, бо скрізь стояла пшениця, і він бродив поміж пружних стебел, як по воді.

Потім він довго сидів під шипшиною. Коли спам'ятовувався, помічав, що високість дедалі більше проростає зірками. За другим разом бачив, що зірки вгорі пересунулися, що з'явились інші, і було дивно подумати, що він крутиться

разом із землею. І маленьким та незначним видалося власне життя... Саме отут, де лежить його товариш і де він так само міг би лежати,— власне життя видалося не вартим смерті товариша... Життя і смерть. За своє життя не можна заплатити власною смертю, за твое життя платять смертю інші. Він підвівся, відчуваючи себе неймовірно маленьким перед думками, які виникли саме тут. Майнуло: «Треба жити інакше». І він негайно вирішив, що житиме по-новому, що не сміс так, як до цього. Ще не знат, як це йому вдасться, але те, що вдасться, не викликало ніякого сумніву. І якби ненароком викликало, то, здавалось, він міг би кричати з розпачу й кусати самого себе...

Поміж дикого нічного поля сіра стежечка була приязною, по ній легко йшлося. Кардаш по кручині спустився в Ної, на нього дихнуло здавен знайомою затхлістю хлівів; темні вікна сліпо приглядались до того, як він іде, а садки оточували його зусібіч з суворою, добродушною впертістю. Від Дніпра вогко струмував передранковий вітерець, він то виридався вперед, остуджуючи, то плив поруч, зласкавлюючись та тепліючи.

— Хто йде? — запитали, мабуть, від крамниці, і сторож із дробовиком за плечима викотився на шлях.

— Свої, — відповів Кардаш.

— Які свої? — молодим голосом допитувався сторож.

— А такі...

— Чому пізно?

— Всяко буває.

— До автобуса ще рано.

— А я й пішки.

Сторож стояв на шляху і дивився вслід людині, що віддалялась. Своїм називався, а з усього видно, що нетутешній. Правда, такі, як оцей, крамниця не грабують, але все буває. Обійшов навколо крамниці, прислухався. Потім усівся на ганку і з рукава взявся курити цигарку. Вже скоро світа-

тиме, ген із залужжя з водяним протягом досвіток бреде. Гірчило вишневою корою... На Дніпрі лунко крикнув пароплав — і заклало... Сторож, позіхнувші, пошкодував, що допалює останню цигарку, а крамницю відчинят пізніше, коли він уже подастися додому.

КРИНИЦЯ

У моїй пам'яті виникає зимова вулиця. Вона сумна й сива, як стара жінка. Вона задумалась, але її задума не важка, а напрочуд легка, окрілена з обох боків білими городами, окрілена заметеними стріхами... Берези обіч дихають часто, вони — ніби частка строгої зими і, здається, ніколи не розлучатимуться з зимою, ніколи не покинуть її заради весни чи літа. І трудно уявити їх — одухотворених своєю чистотою, непорочно білих — у зеленому вбранні, у спалахах молодого листя. Вулиця обтиканана деревами, мов яр. А на краю того яру тримтить вогонь: крижане сонце, забризкане темно-кривавим рум'янцем, з жалібним усміхом летить між гілляччям і не може опуститись на землю. Воно також окрілене променями.

Біля криниці намерзло льодяне груддя. Крижані пасмуги блищають на цямринах. Коли з відра розхлюпуються води, ті пасмуги-бурульки плачуть раптовими слізами. Поступово сльози холонуть — і бурульки довшають, доточені їхнім спокійним та чистим горем. У мороз із криниці повіває теплом, щойно витягнута вода мало не парує. Але поки її донесуть до хати — вона вже в'язлається виблиском та гострим павутинням скалок.

Дітлахи зробили біля криниці ковзанку. Їхній вереск прорізує повітря, то стихає м'якими голосами або знову спалахує, світиться сміхом. Той сміх виростає густим ку-

щем, галузиться,— і вже раптом замовк, а вже од нього зосталась одна-однінька галузка, бринюча, кришталево лунка,— і вже й вона не дзвенить. Ковзанка може бути швидкою й солодкою, може бути неслухняною й підступною; гойднулася — і ти вже впав, джмелі гудуть у голові. А то й мимовільна сльоза вискочить із ока, і за її запоною сонце раптом розбризкається скалками кольорів. Витреш сльозу — витреш рожево-пекучі скалки, і світ почіткішає навколо.

Парубки стоять під березами, курята. Переминаються з ноги на ногу, а сніжок під їхніми чобітми оскаржує свою долю. Парубки проводжають поглядом Рузю, що з відрами йде до криниці. Коли вона вже порипує корбою, то Федір Сивокінь підкликає із ковзанки хлопчиків і щось їм півшепотом наказує. Хлопчаки слухають, розпашилі їхні лиця світяться рум'янцем, а під віями ворушиться кароока, зелено-ока, сіроока увага. Але ось уже замість уваги з'являється змовницька готовність, під віями киплять насмішкуваті живі барви,— і хлопчаки зграють летять на свою ковзанку.

Рузя повільно розставляє відра, підважує їх коромислом. Спершу коромисло тремтить на рівні колін, далі на грудях,— і ось уже заспокоюється на плечі. Її обличчя зберігає такий вираз, ніби біля криниці нікого немає, тільки вона сама. Ступила, і відра також наче ступили; вона гойднулась — і відра гойднулись, і з них чисто сяйнуло донизу струмками. Хтось із хлопчиків упав ій під ноги, і Рузя мовчки,— хоча в усій її поставі відчувався докір,— переждала, доки невдаха зведеться. Але тільки вона знову рушила, як клубок із двох тіл шубовснув ій знову під ноги, і вона спіткнулась, упала на одне коліно і вперлась руками. Вода з відер миттю пропала в снігу, затемнивши його, а відра ще світились вологим блиском.

Під березами сміялись із свого невмілого залишання. Сміялись так, ніби мали якусь свою причину для сміху, а того, що скінчилось з Рузею, не помітили. Дебелій Сивокінь реготав найдужче, і його густий голос аж порипував од сили та вроди.

Рузя нічого не сказала хлопчакам, мовчки взяла відра. І хоч би тепер хотіла глянути навколо, але зір її сам не підводився, був несміливий та скутий. Вона зпову набрала води, знову почепила відра на коромисло і пішла — тепер уже обачніше. Коли якийсь вітрогон бухнувсь перед нею, дівчина почекала, доки він зведеться. Але її підбили ззаду: розігнавшись по ковзанці, ногатий гевал наскочив на неї, відштовхнув із стежки, а сам поїхав далі. Рузя впustила коромисло... Тепер уже ті, під березами, не приховували, що сміються з неї. Вони навіть почали викрикувати:

— Забери криницю на своє обійстя, щоб до сусідів не ходити!

— Побий коромисло на хlop'ячих крижах!

А Федір Сивокінь:

— Скажи батькові, щоб мав свою криницю, а мене по-кликав копати!

Рузя, палаючи від сорому, від незаслуженої кривди та ще від чогось, чого й сама не могла второпати, хутко подалась додому. В одній руці — порожні відра, а в другій — коромисло. І тому, що лице її пашіло, то дівчині здавалось, що це зимовий вечір такий теплий, що мороз не холодить, а гріє. Не знала, як скаже дома, що прийшла впорожні. Збрехати, що ланцюг порвався? Ні. І подалась по воду аж на другий куток...

Тим часом у моїй пам'яті село вечоріє, і вулиця вечоріє. Небо примерзає, зморшкуваті хмари надають йому не так байдужого, як болісного вигляду. Хати чорніють, наче ще глибше вгрузають у землю. Сонце вже скотилося, і з-за обрію довгим пучком вогню підмальовує крижану хмару над горбом. І шибки, які ще недавно тліли жовтим полум'ям, тепер глухо дивляться в світ. І білі крила стріх, і білі крила городів, на яких протягом цілого дня летіла і не могла вилетіти з села наша вулиця, все більше пригасають, журнішають, а як потемніє, то їй зовсім згорнутися.

Коли до криниці йде Галина Іванівна — колгоспний обліковець, вродлива вдова,— відро її ще зберігає вогкі сліди тієї води, яку вона вилила біля погрібника. Йде вона весело, пружно, і стежка під її ногами озивається соковитою скоромовою, і в тій скоромовці звучить виклик. Вона не ховає погляду, не робить вигляду, ніби не помічає парубків. Галина Іванівна позирає на них насмішкувато-зацікавлено. І вони якось зразу тихшають, згадавши, що не такі вже вони хвацькі та впевнені, як то показують, що не кожен із них відповість поглядом на погляд Галини Іванівни.

— Твоя вдовиця чимчикує,— каже Сивокінь до свого товариша, молоденького, із синіми довірливими очима, Шепеті.

Той не відповідає. Щось примушує його відвернутись одулици, по якій іде Галина Іванівна, але він, напруженівшись, навмисне повертається у її бік. Сині очі його застигають, скляніють, хоч ще хвилю назад були теплими й жвавими. Жалість пробивається в них, але він її приборкує... Галина Іванівна усміхається всім, їй кортить заговорити, але вона жде, щоб до неї обізвались. Та ніхто не обзывається. Уже йдучи від криниці, вона питает:

- То ви не на кожну підмовляєте хлопчаків?
- Тільки на сімнадцяток!
- Могли б і на мене підмовити...
- Якби ж ви у вікно не підглядали.

Галина Іванівна пропускає те повз вуха, але стає колючішою, усміх з її лица не щезає, проте стає робленим. Вона переносить відро з однієї руки в другу і кличе до себе Шепету. Він іде до неї якось винувато, ніби силувано, але підходить ближче — і зникає скованість у ході, меншає скла в очах. І Галина Іванівна, застерігаючи те, одм'якає, вона вже не схожа на колючку, усміх її вже не роблений. І водночас у всій її постаті є таке, ніби вона просить пожаліти її, прощати їй, ніби вона просить не осуджувати її. Ось Шепета уже біля Галини Іванівни, тепер він цілком у її

владі, він уже забув про те, як почував себе недавно у гурті товаришів...

Смеркло швидко, вулиця аж видзвонює. І людей не видно, то здається, сам мороз прогулюється. Ось його повільні рири подались із одного краю в другий; ось його рири дріботливо-швидкі, вони наче пропекли вулицю; ось рири мелодійно-співучі, легкі, ніяк не можуть нарадуватись самі собою; ось рири старечо-смутні, вони самотньо лунають, лунають довго, ніби хтось хоче їх загубити, а вони вперто не губляться. А то вулиця мовчить. Ніхто не йде ні до криниці, ні від криниці, ніхто не повертається до хати й не виrushає із хати,— і вулиця солодко мовчить, вулиця напружено чекає.

— Вибовтуєш і вибовтуєш воду,— сердиться Рузина мати.— Там, де треба вилляти кухоль, то виливаеш два. Де піввідра треба вилляти, то ти відра не шкодуєши.

— І ви не шкодуйте, мамо.

— Але ж позаносило надворі, зима...

— То вже не можна й носа вистромити?

— То вистромлюй, іди знову по воду.

— Й піду,— не виказує своєї радості дочка.

Ніч. Тільки дівчина опинилася за ворітами, як лице неождано-негадано знову зайніялось отим недавнім теплом. Стужавіле порипування вискачувало з-під чобіт, пурхало усвібіч. Воно виривалось сурмисто, яскраво, пробуджувало всю вулицю. Дівчина не зважувалась глянути під берези: у вухах її стояв отой сміх. Але темрява надала їй хоробрості, вона глянула під берези — нікого. Все її тіло наляялося веселістю, полегшало. Вона взялась наспівувати, водночас озираючись так, ніби хтось за нею підглядав. Бо тепер, коли під березами було пусто, у неї виникло відчуття, що хтось мусить за нею стежити — з-за кущів, од якої-небудь хати. Тому спів її пригас так само швидко, як і виник, а тіло втратило свою веселість і легкість.

Набирала воду. Коловорот іржаво бурмотів, а ланцюг

спритно і хрустко розмотувавсь. Відро бумкнуло дном, далі сапнуло, ковтнувши води,— і ланцюг ваговито видовжився. Як відро з шумом виборсалося із води, то ланцюг трудно затремтів, і саме в цю мить Рузі примарилось, що хтось стоїть у неї за плечима. Сполохана, відступаючи трохи вбік, вона обернулась. Нікого не було, але від серця одлягало поволенъки.

Уже з відрами на коромислі, постояла трохи, ніби зважувалась на щось... Ось тут її збили перший раз, а тут — у друге. Ій би гніватись на хлопчаків, але в грудях не було гніву, тільки якесь міле здивування перед тим, що сталося. Вона просвітліла — і з смутком зиркнула під берези, де нікого не було. І сама собі не побоялась зізнатися, що не страшно було, коли намовлені хлопчаки збивали її, що не страшно, якби їй знову збили.

Доходила до свого двору, як у кінці вулиці зарипіли кроки. Впевнено так і дзвінко зарипіли, що вона сповнилась солодким страхом і, розхлюпуючи воду, хутко опинилася на обійті. Боялася затриматись перед порогом довго, то й не обмітала вінником чобіт. Порипування ось-ось уже мало по-рівнятись із їхніми ворітами.

— Шпаркий мороз? — запитала мати.

— Де там...

— Може, пішла б до Тодорової Настуньки, поспівали б...

— Авжеж,— підтримав батько, що вже вернувся з роботи.

— Не хочу,— сказала Рузя.

І одвернулась, щоб не бачили її розпашілого виду.

СТАПОВЛЕННЯ

Повість

1

Поминувши кам'яний млин, що мав глиняну прибудову для парового двигуна, він понад урвищем пройшов ліворуч, спустився по гранітних приступках на берег. Зігнувся, хлюпнув собі на лицьо зеленкуватою, теплою водою. Вода стекла по чорному обличчю на сорочку, капнула на штани. «А штани вже благенькі, нікудишні,— подумав байдуже,— ось-ось розповзутсья...» Скинув сіру, тверду від поту сорочку, жбурнув її на прив'ялі лопухи, далі скинув штани, недбало опустив на глуху крапиву і, підсмикнувши труси, що сягали мало не до колін, пригнувся, голосно ухнув — і плигнув уперед. Виринувши, видихнув і наввимашки поплив до острівця, що зеленів посеред ставу. Качки злякано закружляли на воді, потім кинулися вроztіч, напружено вивертаючи жовті пухирчасті лапки, залопотіли крильми.

Він добрався до острівця і, відсалуючись, пішов по високій осоді. Ноги тонули в рясці, місли равликів. Зелені жаби вистрибували і, лякаючи коників, ляпались у воду. Довгоший боцюн стрельнув раз-другий червоним дзьобом, зірвався і важко полетів, волочачи по рогозі, по воді сіру тінь. «Тут добре»,— подумав, мружачись на півдневе сонце, і гукнув дівчатам, що під кручею прали на білому камінні.

— Агей! Може, ви й мене прополощете?

Дівчата відірвалися од роботи, приклали до лобів дашками долоні.

— Пливі! Ми тебе прачами! — крикнула одна з них.

Дві інші зареготали, знову нагнулися над шматтям, а та, перша, все ще тримала біля чола долоню — либонь, хотіла впізнати, хто ж то такий. Він навмисне повернувся до неї спиною. «Ото коли б тим прачем по твоїх крижаках та нижче. Пристало б, верещала б...»

Він поплив назад; велика, слизька риба тупо вдарилася об литку, метнулася геть, збуривши воду. «Мабуть, нічоген'кий коропчак, матері його лихо!» Виліз на каміння, заходився викручувати труси. Потім випростався на повний зрист і закричав на той бік до дівчат:

— Агей, кралі!

Вони, звичайно, почули, хоча жодна й не глянула.

— Ви мені снилися!.. — гукнув. Не поспішаючи, натягнув труси, почекав, поки обсохло тіло. Пострибав то на лівій, то на правій нозі, витрушуючи з вух воду. Почував себе легко й вільно. Вибрався нагору, окинув зором ставок і поміж бузини та повою ще трохи пройшов берегом, далі завернув на город, що спускався до річки, і стежкою, серед посхилих соняшників та кукурудзи, подибав нагору, до хати, що стояла в молодім вишняку.

. Господар обідав надворі. Сосновий стіл був застелений полотняною скатеркою, на ньому — макітра з варениками, полумисок із сметаною, глибока тареля з смаженою.

— Ех, знати би, що обідаєте, безпремінно в сільмагу купив би чогось гаряченького,— сказав прибулець, переминаючись з ноги на ногу і намагаючись не дивитися на заставлений стіл.— Випили б з вами, Гнате Романовичу...

— Я вже випив,— не дуже привітно відповів господар, втираючи рушником кругле, червоне лице, що лисніло від поту.— А тобі, Іване, пити, здається, не можна.

— Не можна,— похмуро погодився Іван.— Але я в справі до вас, годилося б... У вчорацькій справі...

— Ніякої справи в нас не буде. Ми вже толкували з тобою. Годі. Мене не вламаєш.— Він постукував пальцем по столу, уникав дивитись на Івана, опустивши погляд на притоптаний спориш, заляпаний курми. З макітри здіймалася пара, вареники вистигали — гарні вареники з сиром, і Гнат Романович холонув од гніву, що йому перебили обід.

Вони надовго змовкли. З хати вийшла сухенька, веснянкувата господиня, поставила на стіл глечик. У неї були гострі вилиці, жилава шия. Ріденьке ластовиння робило її привабливою.

— Сідайте,— запросила Івана.— Напевно, не обідали, то вареників скуштуйте. Може, борщ їстимете, я миттю.

— Борщу не хочу, а за вареники спасибі,— сказав Іван, сідаючи до столу і одним оком спостерігаючи, як Гнат Романович чорніє на виду, а нижня губа в нього починає сіпатися.

«Ні, голубчику, ти в мене так легко тепер не викрутишся,— внутрішньо потішаючись, вирішив Іван.— Ти ось нажлуктився, найвся борщу та вареників. Ти спокійний...» Не розмірковуючи, узяв склянку, висипав із неї кілька тих краплин, що воложіли на денці, налив собі з пляшки, перехилив і крекнув. Розширивши сірі з краплинками очі, він прямо глянув на господаря, глянув твердо й гнівно, очікуючи, що той скаже. А Гнат Романович мовчав. Він не міг отямитись. Нижня губа в нього сіпалась, а по обличчю розгубленість бігла.

— Ну...— нарешті видобув із грудей пересохле та сипке: — Я ж тобі казав, що в рибгоспі роботи немає. Всі вакансії зайняті. А коли й звільниться якась, то тебе не візьмемо.

— А чому це? — запитав Іван.

— Бо тебе не хочемо!..

— А чому не хочете? — із волячою впертістю домагався свого Іван. І сам себе застерігав: «Ти ж, дивись, не зарвися, бо він же директор рибгоспу, зовсім нічого не вигорить.

Тримай свої нерви так, як тримав за карк Семена Гниду, який хотів тебе полоснути заступом».

— Не зможеш ти бути рибаком. Шукай для себе роботу в своєму селі.

— Он як?! — пробурмотів Іван. Він усе домагався, щоб Гнат Романович не викручувався, щоб він прямо, як є, сказав, чому не бажає мати з ним діла. І тоді б Іван уже розходився! Йому сміють дорікати! Сміють дорікати люди, яким він нічого злого не зробив.

— Я все зможу,— мовив з густим придихом.

Гнат Романович заперечливо мотнув великою впертою головою, зарослою щетинистим волоссям. «Не дастесь,— усмішливі подумав Іван, і його зіниці збліснули гострими зеленими голками.— Ну, зараз я підступлю до тебе з того боку, звідки ти не чекаєш». І він удавано спокійним, навіть байдужим голосом спитав:

— Для кума свого місце тримаєте, еге?

— Ти здурів,— сказав Гнат Романович.— Й-богу, ти зовсім звихнувся! Хочеш взяти мене нахрапом. Але нахрапом я тобі не дамся.

У жінки були безпорадні очі. «Мабуть, вона зараз шкодує, що пригожала мене варениками,— мимохітъ майнуло в Івановій голові.— Нехай шкодує».

І раптом Гнат Романович з трепетливими нотками в голосі сказав:

— Але ѿ на оці кума не було в мене... Ото люди варнякають, а ти повторюєш. І охота ж тобі таке плескати...— У нього відвологли очі, перетворившись із неприступно чужих на м'які й скривджені.— Заглянеш завтра до контори, побалакаємо.— Він одвернувся, став терти потилицю.— Ну ѿ дуризвіти, чого, лишень, не стулять, а ти ѹого на голову накладай.

Іван ввічливо сказав «до побачення» і крутою стежкою, над якою посхилиялися, переплівшись з обох боків, соняшники та кукурудзя, подався донизу.

«Ох і люди,— думав Гнат Романович.— Візьмеш отакого лобуря, а толку з нього — ніякого. Хай іде... Подивлюся. Все-таки шкода. Рветься до гурту — хай... Помогти можна. Ох і люди!»

І Гнат Романович відчув докір совісті. Не варто було з людиною отак. З добрим наміром, з усього видно, прийшли до нього, і не вперше, а він уперся. Гаразд, що діло поправлено. Бо коли відчуває людина в собі людину, не слід її обухом по голові тарахкати. Бо зневажиш, а потім нічим не зарадиш.

Ходив поміж соняшників і чухав потилицю. Ще й спересердя на жінку накричав — ні за що, ні про що...

2

Передвечірнє сонце блищало на чистому небі великою розпеченою пательнею. Іван, ховаючись від її тепла, прімостиився під кущем бузини. Знайшов собі таку місцину на горбку. Тут була висока, тонкостебла трава, не витоптана ні ратицями, ні людськими ногами. Мурахи метушилися навколо мурашника. Переносили на спинках або між вусиків білі лялечки, схожі на балончики. Ті лялечки розміром були більші від комах. «Ну, от,— подумав Іван,— теж існують. І працюють. Бо коли не працюватимеш — не їстимеш... У них, видно, як у людей усе побудовано».

Він закууняв і заснув. Провалився в непроглядну чорноту, в якій не зблискувало жодного вогника. Йому нічого не приснилося: ні радість, ні журба, ні хтось із знайомих, ні він сам собі. Бо іноді траплялось, що він снівся сам собі. Тоді він навіть пробував насміхатись з того двійника, іронічно приглядався до нього: ага, он який ти, і бажаєш мене переконати, що я такий самий! Проте зараз Іванові нічого не марilosь, була чорнота...

Розплюшив очі. Лежав на правому боці; під ребра втелев-

генився мулький кілок. Парубок, невдоволено суплячись, одсунувся, став вихилитувати той штурпак. Корчував ста-ранно, зосереджено, ніби від того, чи вирве він цю мульку перешкоду, залежало чимало... Таки вирвав.

Нехотя підвівся, спустився по каменюччу до ставу, пlesнув на лицце водою. Ніби поздоровшав.

Йшов теплою сільською вулицею. Сутінки підточували її обриси, робили м'якими й розплівчастими. Біля глиняни-ків, які затопила ніч, він повернув праворуч, почвалав між клени, що обстутили стежечку на городі. На когось наткнувся — і відскочив. Зойкнуло здушеним дівочим голосом.

— Та де ж тут Шепета живе? — сказав.

— Горпина? — запитали в нього.

— Еге ж, Горпина. Вдова.

— А йдіть так навпрошки через городи, то дійдете. Кри-ниця біля хати.

Іван усе ще стояв на стежці. Дівчина ступила однією ногою в картоплю, зашелепала її спідниця, дівчина ступила спершу повільно, далі кинулась і вже гупотіла по стежці. Іван передихнув, ковтнув повітря, ніби відкусив шматок глевтяка, і рушив.

Горпина доїла корову. Припнула її біля хліва до колоди, сама присіла навпочіпки, вицяпувала з вимені струменисте молоко, і цівки пружко вгвинчувались у шумовиння, якого вже, мабуть, у дійниці було чимало, бо вони вгризалися в нього не з дзвінкою легкістю, а соковито. Хустина на голові біліла невиразною плямою, а обличчя видно не було — воно, чорне, зливалося з темрявою.

— Вечір добрий! — привітався Іван, відчуваючи, що в його тіло закрався непроханий острах: ще невідомо, як може поставитись до його відвідин молодиця.

Вона відірвалась од своєї роботи, цівки вже не сичали, тільки корова, посапуючи, хрумко ремигала.

— Добривечір,— сказала Горпина, не впізнаючи його, і в її голосі також прозвучала оця очікувальна непевність.

— Це я,— сказав нарубок,— Іван...

Вона так само, як раніше, дивилась на нього, і з цього він зрозумів, що Шепета його не впізнала. Підійшов до неї зовсім близько, нагнувся, і тоді її чорне лице перестало зливатися з ніччю, воно ніби посвітлішало, набря克ло твердістю, а ніч потемнішала, стала м'якшою, очі в жінки із насторожених стали спокійними, вона впізнала його і тоді обізвалась. І навіть по тону Іван відчув, що тітка тепер уже не має його за незнайомця.

— А чого ж це ти в наше село прийшов? — Вона знову доїла, струмки аж шкварчали.

— Діло було, то й навідався.— Він одразу не міг признатися, викласти все.— До тебе прийшов.— Він догадувався, що на думці крутиться у неї, тому вирішив негайно сказати все: — Строк мій минув, не бійся.

— А я й не боюся,— відповіла жінка. Вона перебирала пальцями туті дійки, а корова заклопотано сопла, паша тріщала на її зубах. Горпина довго мовчала, сіріла на її голові хустина, город за тином просочувався тишею, густим, студеним запахом, у якому різко пробивався дух цибулі, кропу й конопель.

Іван сів на прильбі. Прильба ще була теплою після денної спеки, і він долонею відчував шорстке тепло глини, від якого ледве вловимо відгонило духом кінського кізяка. Груша супилася перед ним пелехатою кроною. У її стовбурі — він пам'ятав — було дупло, вигниле в сучку, дупло з трухлявиною на дні, там жили світляки.

Шепета загнала корову до хліва, довго поралася біля неї. З причинених дверей долинав її буркітливий, теплий голос. Корова глибоко й стомлено, ніби людина, зітхала. Вони, напевно, розуміли одна одну: жінка — корову, а корова — жінку.

Потім Горпина проціджуvala надворі молоко через марлеву цідилку, босі її ноги приглушенено погупували по сухій землі, коли йшла з відром до криниці, вона майже зовсім

розвинилася в темряві — зігнулася над цимринами і обмаліла. Упоравшись, пішла до хати, Іван подався за нею. Увімкнула світло, і тепер Іван міг добре роздивитись її — невисоку, русяву, з міцними ногами, що ладно ступали по глиняній долівці, з кирпатим носом на круглому, мовчазному обличчі.

Вона нічого не розпитувала, а він не розповідав. І відчував, що зустріч із жінкою вдалася, що він може залишатися тут, а потім, пізніше, коли вони звикнуть краще одне до одного, він повідає їй те, що потрібно. А може, взагалі нічого не треба буде розповідати...

3

Другого дня надвечір зайшов до сільмагу. Прилавок було обладнано в мурованій хаті з двома вікнами, загратованими іржавим залізом. На полицях лежали цукерки та печиво, банки з малосольними ніжинськими огірками, строкатий крам, за який можна було заплатити кілька карбованців і пошити гарну блузку чи плаття.

За прилавком стояв продавець, крутоплечий, з полунично-яскравими щоками, Оникій Чорний, і торгував ситцем. Ситець був білий, а жінкам хотілося чорного, немаркого. Оникій божився, що іншого нема, але дві чорняві, кругловиді жінки просили, щоб він усе-таки пошукав, може, де заваллялося.

— Добрий вечір,— сказав Іван. Продавець, не глянувши, відповів, а потім глипнув — кивнув головою. Обидві жінки теж привітались, але тихцем, ледве розтуливши губи. Догадувався, що вони його знають, хоча сам іх ніколи, здається, і не бачив.

У нього було три карбованці — зіжмаканий зелений папірець у кутику кишени та купка дрібних. Його не цікавили ні крам, ні олія, ні книжки. Купив півлітра горілки, на решту — дві цигарки та коробку сірників. Залишилося щось

копійок із десять, і він болісно міркував, що ж можна придбати за таку мізерію. І купив цукерок — липких, круглих цукерок — різноманітних: білих, жовтих, червоних, рожевих.

Хтось ляснув його по плечу, а біля вух зашумів хрипкий сміх, пропахлий міцним тютюном. Іван обернувся — перед ним радісно сяяли на рябому лиці двоє чорно-густих очей, а зуби заливалися білістю, купаючись у доброму й широкому реготі.

— О-о, Данило... — сказав Іван легко й весело, подаючи йому руку. Але Данило не взяв його руки, а згрів Сироту в обійми, обкутав його голову тютюновим диханням.

— Оникію! — гукнув Данило. — Налий нам по дві та поклади на прилавок кільце ковбаси. Яка там у тебе є?

— «Лікарська».

— Хай «лікарську» їдять лікарі. А з доброго м'яса та з салом у тебе є?

— «Київська».

— Ну, давай «київську».

Випили, закусили. Продавець, здорівши на якусь хвилю, вийняв для них пучок молодої цибулі.

Данило розпитувався. Сирота розповідав. Още його випустили. Одсидів свій рік, ого! Довго впам'ятку буде крадений цукор і сторож Семен Гнида. Як той заступ йому до рук підвернувся? Хто його знає... Тепер на свій хутір'єць не подався. Набрид сестрі, вона заміж збирається. Нехай у тій хаті сама живе. Та й нудота на хуторі — він завжди в іхньому селі пропадав. Данило ж пригадує. Або в сусіднє село ходив, у Глинське, — тільки закачати штані та через річечку перебрести, а потім полем, левадами. Вчора і ниніки був у директора рибгоспу. На роботу просився. Хрест святий, що правду кажу, не брешу... Ну ѹ що Гнат Романович? А куди він подінеться? Нікуди. Іван його скопив за горло. Ха-ха-ха!.. Сьогодні одкручувався, казав, що, мовляв, ти більше розкрадеш, ніж убережеш. На де Іван йому:

вам кортить, щоб знову звихнулася людина? Із завтрашнього дня він рибакує. Звідти, від поля. Еге ж. Гнилою балкою зветься. Гарне місце. Баштан біля ставу, садок. Гороховицько? Ну, горох йому ні до чого. А зараз у Горпині зупинився... Данило: «Вдова нікому не відмовляє в ласці». Іван: «А що, правда хіба?» Данило: «Правда, звичайно, бо вдові також кортить до людського тепла притулитись. Ось тебе прийняла». Іван: «У них і раніше... гарна вона, смирина...»

Стояли серед німого шляху. Блимав за спинами муріваний сільмаг. Данило сказав:

— Тепер у Гнилій балці славний нерест буде, зарібок хмарами ходитиме.— І зареготав.

Іван відчув, що в нього не лежить душа до балачки, як перед дим — до випивки. На нього чекає Горпина. Вона вже зготувала вечерю. Він сказав Данилові «на добраніч», але той усе не хотів відпускати його, придержуючи за рукав. Він гупав чобітьми, пилюка невидимо збивалася догори, лоскочучи в носі.

Потім він ішов до Шепетиної хати. Був тверезий і спокійний. Уявляв Горпину. Як вона зараз, можливо, сидить на ослоні, вишиває. Вона любить вишивати. У неї на ліжку багато подушок — ціла гора, і всі шиті квітами, бубляхами серед листя. Рушники по стінах цвітуть і влітку, і восени, і зимою, і навесні. А долівка завжди змазана живтою глиною. Непогана вона жінка, хоч би там що про неї балакали.

4

Човен був примкнutyй на ланцюгу біля млина. Ключа Іванові видали в конторі, а по весло треба було ще йти до Безрукого Миколи. Микола мешкав недалеко, на горбку. Тримав він цибату полячку Зою, що колись працювала бібліотекаркою при сільському клубі. Микола не був рибалкою,

але ловив рибу. Зустрів Сироту без вітання, усмішливо. Він уже знов, чому до нього навідались.

— Весло віддати? — спитав, намагаючись насунути білі брови.

— Весло.

— Хочеш стерегти рибу замість того, щоб її красти?

— А я не крав,— спокійно заперечив Сирота.— Все більше з вудкою...

— З сіткою ти не зневажся?

— Було... Ale не на продаж. На базар із нею не бігав, і щосуботи та щонеділі моя жінка до Вінниці не теліпалася з повним мішком.

Безрукий удавано посміхався.

— Ага, жінка не теліпалась, бо в тебе її нема.

Раптовий гнів забив Іванові памороки, і він вилаявся. Безрукий, може, іншим разом і не здивувався б на ту лайку. Ale тепер притих, мовчки подибав до сіней. Порпався там довгенько. Згодом у дверях показалось весло, а за ним і господар, з насуненим на чоло картузом, у сивому павутинні.

— На, бери,— сказав більш миролюбиво, ніж цього можна було сподіватись. Видно, поки був у сінях, перекипів...

Іван одімкнув човен і відштовхнувся веслом од берега. Вода під ним похитувалась, чи то човен погойдувався, і цей плавний рух одразу ж настроїв Івана на добрий лад, він відчув радість, і недавній гнів сам вивітрився, ніби його змили оцією світанковою водою. Спершу веславав понад берегом, у напрямку до цвинтаря. Біля водопою якась тітка, підтикавши, мила ноги. Вона, все ще шаруючи піском чорні п'яти, підвела голову — впізнавала Івана, але так і не впізнавши, гукнула:

— А перевези на той бік!

Він привеславав до неї, тітка, спершись обома руками на один борт, спробувала сісти, піднявши ногу, але заточилася і мало не впала. Тоді перехилилася грудьми вперед,

звалилась, і човен різко захитався, далі вирівнявся, і вони попливли.

— Мені до короварні,— сказала тітка.— Обходити ж по гатці дуже далеко.

Була вона сухорлява, схожа на монголку. З її жилавих ніг стікала на дно човна зеленкувата вода.

Коли вже вибралися на середину й допливали до невеликого острова, зарослого високим очеретом та повного пташиного вереску, вона запитала, намагаючись приязно усміхнутись:

— А чий ти?

Іван відповів:

— Свій...

Тоді вона вибачливо додала:

— Щось таких рибаків я в селі не пам'ятаю.

— Ви тут кожного знаєте?

— Аякже. Знаю і те, в кого дитина має народитися, чи, сохрани господь, помер хто...

— Ну, тепер і мене будете знати.

Острів був зовсім близько. Зграйка диких качок, випурхнувши з заростів, низько прошуміла над їхніми головами, далі звернула праворуч і покотилася вгору, прямуючи на луги, де були дрібні, болотисті озера. Іван насторожено прислухався до густого, дикого щебету, що химерно виростав з води, з рогози, виляскуючи у вухах. Щось первісно тривожне, насичене непевністю та невизначеністю, було в пташиних криках.

— Нех би їм позакладало,— сказала тітка.

Іван повернув упритул до острова, піс човна врізався в лепеху, прогрібаючи серед хащів важку дорогу. Тут тхнуло зогнилим корінням та рибою. Тітка затулила долонею плескатого носа, Іван приглушенено, давлячись власним криком, гукнув:

— Агей, хто тут!

Яскравіше спалахнув щебет, над очеретом майнули пр-

никози, бусол, охляло спираючись на податливе повітря, проніс біле, перепорене чорними смугами тіло десь на лузи; із стебел попелястою хмарою знялися комарі, задзижчали, сідаючи на весло, на руки, сиплючись за комір... На острові сухої землі не було, а все купини, на яких ліпилися гнізда. Іван одіхнувся, човен уже випорсував із того смороду та пташиного крику, коли почулось обережне похлюпування води: від острова до берега плив якийсь хлопчак. У зубах тримав картуз з качиними яйцями. Плавець сполохано озирався на човен. Іван наздогнав його. У хлопчака в очах блиknув гоструватими іскрами ляк. Він по-жаб'ячому плив поряд з човном, намагався гребти якомога швидше, щоб виправатися вперед. Іван перехилився, узяв із його зубів картуз. Хлопчак відсапувався, спльзовуючи. Качині яйця Іван поклав на кормі, в зів'ялу траву, а картуз жбурнув у воду. Хлопчак закричав, у голосі обізвалися слози, і він притиснув повесливав худими руками за своїм картузом, щоб той не потонув.

Тітка, придержуючи поділ рукою, плигнула на берег і подякувала. Вже відійшовши трохи, зупинилася і сказала:

— А дитину зобиджаеш, то недобре...

Очі її були засіяні раптовими колючками, через які пронікалися добре спалахи. «Ти бач,— подумалося Іванові,— розчулилася». І власний вчинок несподівано видався йому жорстоким і безглаздим.

5

Садок ріс на кручі, а внизу, під обривистою глиняною стіною, помережаною корінням верболозів та бур'янів, пристосився Юз. Сидів він на обшмуляному корчі, поблизу лежала бляшана баночка з черв'яками. Біліли бараболини, загорнуті у клапоть паперу. У Юза були опущені плечі. Він дивився на поплавці, що сторчаком стриміли біля зеленої кропивки. Іван привітався, Юз неохоче відповів.

— Ловиться? — запитав Сирота.

— А чого ж... — буркнув Юз. — Ловиться.

У нього була довга шия, поорана глибокими зморшками. Волосся з-під картузя вибивалося м'яке й лискуче, ніби ви-валяне в жирі.

— Доведеться кінчати, — сказав Іван, відчуваючи, що йому трохи незвично промовляти ці слова.

— Ну? — запитав Юз, навіть не озираючись.

— Доведеться кінчати, — так само спокійно сказав Іван.

— А ти хто такий?

— Рибак.

— Ну й що?.. Давно ти рибак?

— Віднинъки.

— Нічого... Тут риби обом вистачить: і тобі, і мені. І всім дядькам.

Зненацька лють гострим цвяхом шпигнула Сироту. Він нагнувся, взяв бляшанку з червами й висипав у воду. Картоплю шмальнув убік — і випростався. Ні, він не збирався таке вчинити. Це вийшло само собою. Але тепер він не шкодував. Навіть не міг припустити, що здатен дорікати самому собі. Тільки напружився весь, приготувавшись до бйки.

Проте Юз, залишаючись зовні байдужим, сидів на пеньку, ніби нічого й не трапилося. У нього почало торкати — один з поплавців узявся підплігувати, далі побіг, побіг, на всікіс перегнувшись і поволі зникаючи під водою. Юз шарпнув вудку, чималий коропчак вихопився, засвітися свіжою лускою, замолов хвостом. Юз некванно зняв його з гачка, поклав до торби. Змотав волосінь, застромив гачок під кору. Вийняв другу вудку, так само підкresлено діловито змотав її. Перекинув торбу через плече. Крізь полотно проціджуvalась біла піна, сочилася вода, було видно, як ворушаться коропи. Юз глумливо посміхнувся.

— На собачій роботі, еге ж? — запитав він.

— На собачій,— сказав Іван.— Тільки на другий раз змотуєшся швидше.

— Бо що?

— Бо нерви в мене слабкі. Второпав?

— Второпав... Давно таким став?

Але Сироті не хотілося теревенити з Юзом. По устах у нього сковзнула зневажливо-нетерпляча змійка. Бач, розпитує, коли він таким став. Завжди був. Проте нехай тільки згадає його минуле, Іван не стримається. Бо чого з ним поводяться так, ніби він не людина? І директор, і цей ось... Ну, було дещо. Але хіба то найголовніше у його житті? Ні.

— Ну, бувай... Здibaємося іще...— пообіцяв Юз.

— Здibaємося,— потвердив Іван.

Під Юзовими чобітьми затріщало галуззя, черепашки. Ступенів за десять він оглянувся і кинув із стримуваним третмінням у голосі:

— Гадаєш, що так проживеш?

— Проживу! — сердито відповів Сирота.

Потім стояв і думав: «Треба було торбу з рибою відібрати. А то ніби побоявся. Я ж тільки чекав, щоб він заївся. На роботу в колгосп не йде, рибу ловить. Це з Данилової компанії, тільки то безпечний чоловік, нічого йому не шкода, а Юз куди не йде, туди й торбу з собою тягне. Звідки не повертається, то якусь залізяку чи ломаку тягне на обійстя». Далі сидів на тому пеньку, на якому рибалив Юз, і в голові роїлися інші думки. Про те, що якби не був прийнятий на роботу, то залишився б таким самим, як Микола Безрукий чи одей, якому він розсипав черв'яки. Що він, як і раніше, сам похапцем іноді забредав би у ставок. Що тепер він наживе собі купу ворогів, і кожен при змозі постарається віддячити. І знову на хвилю йому стало шкода отого хлопчака, якого він виполохав із острова і забрав качині яйця. Уявилось його лице — перекривлене, розпачливое...

У садку вже доспіли череши. Йому закортіло поласувати. Подався через картоплю. На яблунях зеленіли малі яблука, вкриті іскристим, сивуватим пушком. Суха земля пахла шорстким пилом, між деревами сонячне тепло стояло задушливе, ніби в огорожах. Він поминув грядки з редъкою та цибулею. Стovбур черешні зайнявся вишневим бліском, Іван сколупнув нігтем грудочку клею... Підстрибнув, дістав гілку, обірвав на ній тугі жовті черешні. Ягоди були не зовсім солодкі, гірчили, а м'якуш міцно прилипав до кісточки. Іван підплигнув, зловив другу гілляку, обібрал на ній. Він відчував себе, як у дитинстві, коли забирається в шкоду: холодний остріх гніздився у його руках. Засміявся, таки не вивірюється із спогадів, як вони обносили в дядьків садки, а їх цькували собаками.

— Добрий день,— сказала дівчина, виходячи з-за клено-вої посадки. Вона була в квітчастому ситцевому платті, босонога. Бджола волохато дзвеніла над її косами, що були схожі на вистигле пшеничне колосся.

— Пригостити черешнями? — запитав Іван, і його непевне побоювання обернулося нахабною веселістю.

— Пригостіть,— сказала дуже серйозно дівчина.

Іван доїв ягоди; підплигнув, обібрал нову гілляку. У дівчини була невеличка біла долоня, і жовті черешні блиснули на ній опукло.

— Сторожуєте? — запитав Іван.

— Сторожую,— сказала дівчина.— Я в інституті вчусь, а це відпросилася на тиждень до батька. Декан ледве відпустив. Мені тут дуже добре... Я бачила, як ви проганяли отого браконьера. Думала, що до бійки дійде.

— До бійки не дійшло. А то б...— Він стримався, не доказавши.

Дівчина зиркнула вбік, невдоволено насупилася і сказала:

— О-о, знову суне...

— Хто?

— Бухгалтер...

Коротко підстрижений чоловік з приємним, добродушним виразом на лиці йшов до них. Він навмисне високо піdnімав ноги, взуті в жовті черевики, щоб не наступити на корчі картоплі. Був у білому полотняному піджаку, в руці тримав портфель. Бухгалтер ще віддалік став усміхатися, зуби в нього плавали в радісній усмішці. Ще за кілька кроків він уже простягнув трохи вперед руку, і Сирота не втримався, зареготав. Бухгалтер і собі реготнув,— мовляв, чому б не посміятись, коли щось і справді є смішне в його поводженні. Він витяг з кишені великий носовик, вдумливо витер спіtnіле чоло і сказав:

— А в цьому році добре цвіло... Вродить, еге ж? — І, не чекаючи відповіді, вів далі: — Я в своєму садочку господарюю по-іншому. Тільки де надибаю здохлятину, чи що там, то я від неї носа не відвертаю. Чого відвертати? Ну, беру я та й додому тягну. Прокопаю яму до коріння і сховаю. Яблуна соки з нього й тягне. І груші свої так само підгодовую... Народ у нас дурний, сміється. А я восени маю стільки яблук, що гілля тріщить, тичками підпираю. Звичайно, на қолгоспний садок не настачиш. А от для індивідуального — тільки не бійся руки забруднити, то матимеш.

— Б-р-р... — скривилася дівчина.

— От бачте,— сказав бухгалтер,— ви, Антоніно, не змогли б.— І одразу ж перейшов до іншого: — Я вирощую морозостійкі сорти, пізні. Ягід нема ніяких. А дітям — кортить. То, може, я нарву у вас трохи.— І він подався до старої крислатої черешні, скинув білого піджака, далі — голубу теніску, залишившись у майці. Він смішно й незграбно, розкарячившись, вилазив на дерево.

— Ото жмикрут,— сказав Іван. Він забув, що сам у садок забрався не на прогулянку, а теж поласувати.

— У мене є книжка,— обізвалася Антоніна.— У ній опи-

сується такий самий. Той жив у злиднях, майже не єв нічого, бо шкодував копійку, в лахміття вдягався.

— А чого він такий дурний?

— Він не дурний. Він складав гроші. Копійку до копійки. Щоб було багато.

— А потім що він з ними робив?

— Нічого не встиг. Помер. Книжка не тут, а в селі, візьмете колись почитати.

Вона стала розповідати йому про інститутське життя. Мешкає на квартирі, а не в гуртожитку. Лекції починаються о дев'ятій, а потім до вечора — семінари, збори, засідання у товариствах. Повертається на квартиру зморена. І часто згадує одей садок. Не втерпіла — відпросилася.

Підійшов бухгалтер. Він був у павутинні. Перепріле листя причепилося біля коміра. Штани зазеленив, шурнувши об кору. Портфель із плескатого став пузатим, черево так і вип'ялося.

— Х-хе,— випустив він із грудей смішок.— Трощить-муть дітки... згадуватимуть.

«Ото бевзь,— подумав Іван.— Чистісінько, як Юз. Тільки той ніяке не начальство, а цей чорнило п'є, коли чого іншого катма». Сирота простягнув до бухгалтерового портфеля руку. Той глипнув на нього балухато.

— Дайте одне, спробую,— промирив Іван і незграбно подався, вхопив за тугу шкіру, випшпортив яблуко. Бухгалтер отетерів. Сторопіло дивилась дівчина. Парубок надкусив — яблуко було твердувате, але вже солодке.

Бухгалтер посмішкою стер із лиця здивування. Вдав, що зрозумів цю оказію як жарт. І всепростимо вибачив. Обізвався, і в голосі його зажебоніли добре нотки.

— А ти в Антоніни попроси, вона дозволить.

Іван привітно махнув дівчині рукою і подався геть. Розтрощив кілька кущів картоплі. Бджола настирливо і ошаліло закрутилася біля нього, і він сердито махнув рукою, ніби замірявся вбити. Бджола, не відстаючи, дзижчала. Він зупи-

нився, виждав і, склавши черпаком долоню, кинув її убік, стулив, відчуваючи, як тріпотять крильця. Обережно розтулив, жбурнув. Але в долоні уже сиділо жало — пекло гаряче. Він засміявся песподіваним, теплим сміхом.

Сестра писала: «Живи де хочеш, тільки людиною будь, а не вуркаганом. Тихін Лабунець похваляється полічити тобі ребра за бочонок меду, а Семен Гнида никає хмарою, а коли мене побачить, то зубами скречоче. І треба це воно мені, хай ти западешся із своїм азіяцьким характером. Хоч би хто заміж уяв, то легше було б удвох, але я хіба потрібна кому? Кажуть, що це рід у нас такий, усі як оголашенні. Ти вже там шануйся, не заїдайся і менше кулаки сучи... Плачу, коли тебе споминаю. Ти по свої ялові чботи сам прибудеш, чи передати кимось, бо в чому по болоті ходитимеш і зимою? А твою стару шапку я віддала Чубраковому прийомному Сеньці, що пасе нашу корову... Варвара Сирота».

Він прочитав листа, стоячи на вигоні біля обеліска, поставленого по війні на братській могилі. Біля обеліска лежали живі горгонії та чорнобривці. Іван перекинув цигарку з одного кутка рота у другий. Хижо примружжив очі, подумав: «Гнида не вгамовується...» Спрагло затягнувся, викинув жаркий недопалок, розчавив. Пригадав усмішливо: «А Лабунців мед був добрий, аж у роті дерло, так найвся. Потім усю ніч бігав до відра, воду жлуктив».

Суботній вечір сизів сухим теплом. Від ставу ухкали клепачі: десь і Горпина склада на коромисло мокре шмаття, подалася прати. Іван запалив нову цигарку, хотілося щось тримати в зубах. Обминав коров'ячі кізяки, що зацяткували дорогу. Колеса повибортовували в поросі рівчаки.

Біля клубу тирликала гармошка. Дітлахи, тупочучи босими п'ятами, ганялися одне за одним. Кілька дівчаток, коли через їхню зграйку проривався котрийсь із бешкетників, про-

низливо верещали. Пахло терпкою курявою, уже трохи змокрілою од вечірньої прохолоди, і припорощеним кленовим листям. Гармоніст сидів на низькому стільчику з грубими ніжками і, граючи, припадав маленькою головою до міхів. Потім рвучко скоплював гармошку, стискав її і солодко дивився на худенький, блідий півмісяць. Іван кинув йому «здрастуй», але непоказному парубійкові ніби позакладало. Порожнім поглядом вищілих очей він ковзнув по рибалці і знову приkleїв кострубачку житнього чуба до міхів.

У клубі різалися в доміно. Грали за двома столами. Чорні кісточки зловісно спурхували догори і з громовим виляском приземлялися на столах. Намагались тріснути якнайсильніше. Іван, дочекавшись своєї черги, і собі став забивати козла.

— Ти хвацько клейш,— кинув довгий та чубатий парубійко, що стояв за спиною.— В знаменитому місці вчився?

Іван не сказав і слова, але перегодя, ніби ненароком, так стусонув парубійка ліктем у живіт, що той розплачливо зойкнув.

— Маму б свою,— порадив він, бочком-бочком відступаючи геть.

Знову грали. Гамселили кісточками, аж дошки тріщали. Під ноги сипалося соняшникове лушпиння. Зрештою, Сироту таки висадили, він, важко піднявшись, переступивши, вибрався з-за високої лави. Надворі хлипала гармошка. Під кленами дівчата парами Хлопці стояли остононь, смалили цигарки, точили ляси. Іван зупинився біля музиканта й собі закурив. Місяць став строгішим, вибрався вище — над городи, над скунялі горби. «Це вже моя Шепетиха випрала, десь шмаття розвішує на ніч». Він розвальцем наблизився до двох дівчат, що стояли під ручки, регочучись, коли їм щось здавалося смішним, мовчки запросив одну, взяв за руку і потягнув у метушливий гурт. Тут одчайдушно штовхалися безвусі парубчаки, танцюючи один з другим; у носі щипав сухий пил — на стовковиську він стояв хмарою.

— Я танцюю, як віл під обухом,— сказав Іван своїй

парі. Та спершу не втямила, далі прикрила рот білим рукавом блузки і пирхнула. Вона була кругловида, засмагла на сонці. Не дочекавшись відповіді, Сирота жартома запитав: — Тебе, напевне, звати Мотрею?

— Тамарою....— знічено відповіла дівчина.

Вона ходила біля нього повільно й важко дихала, ніби піддавала на віз копію сіна. На обличчі виступив краплиний піт, і вона похапцем витирала його то долонею, то білим рукавом. Ледве дочекавшись кінця, він нерозбірливо буркнув їй «спасибі» і тут побачив Антоніну: у босоніжках та короткому квітчастому платті вона виходила з дверей бібліотеки. Він швидко, щоб вона не подалася геть, підійшов і поздоровкався. Антоніна уважно глянула на нього; впізнавала, очі в неї деякий час залишалися байдужими, але незабаром вони спалахнули, потонули в іскристій усмішці, і вона запитала, що він тут робить.

— Культурно відпочиваю,— сказав Іван.

Коли вона йшла звідси, він ув'язався її проводжати. Дібали біля глинняних буртів, рипла ще голосніше гармошка. Під ногами шаруділо сухе листя. Антоніна йшла обережно, піdnімаючи ноги, як чапля. Собаки в дворах рвали тишну на друзки, випльовуючи прохриплу злість.

— І для чого люди живуть? — спитала ні з того ні з цього дівчина.

Сирота не знов, що відповісти. А сам він для чого живе? І гостро колихнулося: з тим, що було,— покінчено, до нього вже не повернатись. Добре, що він подався від клубу.

Біля гатки, що чорніла висипаним горбком через став, Антоніна спинилася і мовила:

— Спасибі, що провели... Страшно самій. А далі доберуся.

Він подумав, що вона йтиме по мокрих левадах, де верби закутались у темінь, потонули в росяну дрімоту. Місяць набряк жовтим соком, аж ніби чвиркне ось-ось. Зарепетувала жаба в кущирі, її друга викотила з горлянки гамір рипу-

чий і дратівливий. І його потягло до Антоніни: млосно так заворушилося в грудях...

Ніч поступово розмивала її постать, доки від неї залишилося саме тільки тепле шеберхання, гострувато несподіване — вдалині, на левадах. Сирота нетямковито мотнув головою. Спершу покликала, а потім «на добраніч» сказала. Вивідувала, для чого люди живуть. Ніби натякала: не для того, що в нього було колись. А хіба це не ясно? Розжувати йому не треба. Якби думав інакше, то не робив би... Щось добре задзвеніло в ньому, і те добре просвітило його, наляло гіркуватою чистотою.

Легко ступав по сухій дорозі. Тхнуло кропивою. У сонному хлівчику півень вирвав із грудей полум'яний страх — сипав густо, захлинаючись. Може, тхір лазить, чи худобина наступила ратищею. А він, Сирота, такий самий, як усі. Мінуле на лобі мітки не лишило, не випекло кривавого тавра. Йому багато спершу не треба, аби робота. Нехай не шанують, це не хліб, прохарчується. Куток поки що є, а далі зможеться, то згориться — своє лихо зведе. І шанування, коли заслужить, то само з'явиться, він за ним не поженеться на вздохін з простягнутою рукою. Найголовніше, здається, уже зроблено: біля діла він. Це — початок. А далі — видно буде. І сам не знов, що далі буде видно, але все більше й більше вірилося йому в завтрашній день, ніж у сьогоднішній.

Вуличка, як провалля; потонула між бараболею та бур'янами, а згори — граби слалися гіллям. Вигулькнув з вулички Юз, придивився до Сироти. Нічого не сказав. «Ото ще путькало. Він таки колись доходиться», — бухнуло в Сироті. Біля клубу вже не склипувала гармошка, пускали кіно.

Місяць забризкав масною, золотою олією долівку. Пахне зіллям: лежить біля печі в'язка, Горпина ще не встигла розтрусти, принесла ниньки від ставу. Сама вона спить на тап-

чані, скульчилася. На голубій шибці — рухлива тінь від кленового гілля. Хрипко гуннуло у дворі: обсипаються перестиглі грушки. Сирота вибрався із задушливої хати, побачив: лежать у траві довгокосій, блідій грушки. Підняв, став хрумкти. Голова вивільнялася від сну. Тиша стояла навколо густа й туга: якби хтось зарепетував, вона б репнула, як дзвінкий кавун.

Похльостуючи штаньми об бараболю, капусту та сиво-стрілчату цибулю, попростував до води. Кумкали жаби. Настирливо, одноманітно, ніби хотіли у своєму крику втопити ніч. Од'язав човен, хвильки лизнули лисе каміння на березі. Німо й тужно бовкнуло весло. Вода закосичувала повітря холодком. Сирота опустив за борт руку; вода пристала теплою вологою ласкою, нагадала про літо, про спеку, про корів, що йдуть на водопій, а над ними точеними верткими тільцями — гедзі.

Село на березі відпливло назад, не окреслилося жодним вогником. Стояло на кручі, супилося, не позіхало; де-не-де просвічувало білою стіною. На невидимій греблі прогуркотіло по дошках: стугоніла хура, але одразу ж колеса вгамувалися в поросі. Якийсь дядько вертався з поля чи з літнього табору... Коропець скинувся віддалік, і млюсні кола заколивалися беззвучно музикою, вичахаючи.

У заплаві, між різьбленим очеретом і кущиками лепехи — туманець. Спав молодик, звалившись на дно. Відштовхувався веслом — і воно грузло в мулі, заплуталось у жабуринні, і він смикнув, різко подавшись уперед.

Біля заспаної рогози стишився. Здається, тут було за-примічено звечора. Закачав рукав до ліктя, занурив — і одразу намацав ятір. Спершу витягнув одне крило, потім друге. Весело й нестремно забилася хвостами риба. З ятера на дно скапотіла вода, і тепер плітки, окуниці та коропчаки вихльоскували по мокрому. Сирота підплів до лепехового острівця, тут також стояв ятір. Вже коли взявся виймати, то заброхкалося, забулькало гучно й люто,— ішався ри-

бець чималий. Він уже витягнув снасть у човен, коли неподалік побачив у воді насторожену людину в майці, що вигулькнула з рогози, намагаючись бути непоміченою.

— Хто? — ламко гукнув Іван, і голос його важко покотився, гаснучи, як вогонь. Він підняв весло, готовий кожної миті пустити його в діло, але чоловік пригнувся, голова його була над самісінькою поверхнею, і здавалося, що вона осьось може провалитися в глибину. — Безрукий, ти? — здогадуючись і витравлюючи напруження в голосі, виштовхнув із грудей Сирота, але йому не відповіли; голова ще помаячіла безмовним круглим баняком, далі чи то втопилася, чи посунулася в зарості, і лише згодом забулькало, чвакнуло серед корчомах.

«Мене не настрахопудиш,— усміхнувся Іван.— Чорти тут не вештаються, а русалка кинулася б лоскотати...» Відштовхнувся, прудко повеславував назад. Тепер село, вмостившись на чорному березі, пливло до нього, виростаючи. Біля лотоків примкнув човен. Згорнув ятери, закинув на спину. Зиркнув па небо: над полями ледве сіріло, набрякаючи ранковим світлом. І тягнуло конюшинним вітерцем — остудливим, скупаним у зернистій росі. Полин біля млина сивів свіжо й гірко. Курява, прибита передранковою вогкістю, не злітала дотори, а сліди на ній залишалися виразні, не розсипалися одразу ж.

Шепетина хата куняла за блідим типом. Витрусив біля порога рибу, а ятери сковав на горищі, в сіно. Надібав за дверима широкого різака, яким Горпина кришила свині гичку, і взявся чистити коропчаків. Луска сипнула на лицьо, риба слизько вихоплювалася з рук. Досвіток зайнявся певніше, проступили з потемків хлів, дерево, дорога за ворітами. Сирота розклав між камінцями вогонь, спік на пательні рибу і тут же, на призьбі, заходився снідати. Він був дуже голодний, бо звечора в роті не мав і рісочки. Тільки оті лимонки, від яких тепер млоїло і хотілся чогось солоного, тривкого.

Коли вже умився і втирався чокоробленим рушником,

з-за причілка вигулькнув Безрукий. Дзъобатий ніс гнувся, зуби вителенькували в посмішці, кволій, непоказній.

— Ну? — видихнув до нього Сирота.— З добрим ранком привітати з'явився?

— З добрим ранком...— потвердив Безрукий.— Уже й рибку, бачу, потельбушив.

— Авжеж.

— І смачно їлося?

— Дуже. Артільне завжди смачне.

— А ти, кажуть, звик до чужого.

Іван ступив до нього, намотуючи на руку рушника так, що кулак посинів, набрякаючи, став буряковим.

— Тобі чого? — з присвистом запитав він, бачачи зовсім близько глевкі очі, наколошкапі, прошпиговані зеленими голками.

— Поверни ятери.

— А рибу? — глумився Сирота.

— Рибу ти вже потріскав, хай тебе вдавить.

— А в допер не хочеш?

— На твоє місце не кортить.

— А-а-ах! — вирвалося хріпко із мідної горлянки Сироти, і він навіть уже націлився в червонясте та кругле, як пательня, обличчя Безрукого. Той злякано звинувся, відступаючи. Але уявив Іван, як битимуть один одного носаками, як крутитиметься дебелий, неповороткий Микола,— і стримався. Важко йому було стриматися, бо кулаки свербіли, але Іван переміг себе. Безрукий жалібно скривився, ніби гіркого ковтнув, і майже прожогом кинувся за причілок, зачалапав по ружах, затріщав воринякою.

Іван кинув йому вслід:

— Йди коропчакові тельбухи забери!..

Горпина стояла в сінях, наляканана, з нашорошеними вухами. По її обличчю ковзали темні тіні. Загледіла Івана. Чапнула босими ногами до нього. Майнуло: «Обійшлось». Чорні пальці тремтіли, як цурпалки.

— Не заводься з ними,— сказала, пошерхло відкриваючи
німе провалля між зубами.— Вгрішать...

Горпина хотіла притулитися до нього. Але не зважилася.
Не жінка йому, в приймах живе... Примостилася в хаті на
зіллі. Підперла голову кулаками.

9

Двигнув грім, покотивши по небесному камінню торохтю-
чу хуру. Мабуть, на хурі була крига або сніг: подуло сві-
жістю. Бліскавка визміїлась пруткою гіллякою, підпалюючи
хмару, але дим не посотовався, хмара не взялася жаром. Топо-
лі, як свічки, чекали на полум'я. Завалували собаки, давля-
чись сухим та твердим риканням. Баби придержуvali білі,
напнуті підтички, і здавалось, що котяться підтюпцем та
кругло, як перекотиполе, як сухі, наколошкані кущики, котрі
доганяють невідомо що, можливо, ганяючись самі з собою
навипередки.

Грім іще продибав ковано по крем'яних небесах, пробу-
ючи, чи не провалиться де. І провалився: у прівзу гулькнуло
гоготання, посипалися уламки бліскавки, процідився неви-
димий страх.

Ставок кипів, брався пухирями. В осоді стояв зелений
шелест, то кострубатий, то рівний. Сирота поспішав добра-
тися до берега, щоб сковатись під липами. Веславав до круч,
на яких вимокав як хлющик садок. Тупий ніс черкнув об
пісок, рибалка зачалапав притьmom у сков. Липа вибалаку-
вала крихкими краплинами, донизу віялась мжичка, іноді —
важкі, набубнявілі горошини. Захисток абиякій. А дощ ви-
трушувався з сірої повсті, сірів над водою, над пашнею. На
тому березі ледве видніє корова: опустила голову, дубне. Па-
стушок чи в рів заліз, чи в бурт, чи в полукипок.

— Ет! — буркнув Іван. На п'ому вже сорочка лискотіла,
неприємно липла до тіла. Поклавши на плече весло, кинувся

через бараболю. Зіщулився під новіткою, присівши навпочіпки біля прогнилих житніх околотів, що тхнули цвіллю, та побіля шурхітливих кукурудзяних снопів. Пережде. З вудочками зараз не кинуться, та й із сіткою не наважаться. Гадатимутъ, що він десь чатус. В галуззі гула муха: забилася від негоди. Сирота штурхнув її патиком, але настирливе створіння не вщухло. Подумав, що схожий і сам на цю муху — мимовільний усміх розтеплив його вуста.

— Добрий день,— мовила Антоніна, виходячи з-за рогу і беручись рукою за старий, вишмульований дишель, спертий на загату.— Киснеш?

— Кисну,— бадьоро, лунко мовив Іван, несподівано радіючи її появлі і підводячися.— Загнало, як сіроманця, на це подвір'я.— І, згадавши недавнє, пощікавився: — Бухгалтер навідується?

— О, то така хорoba,— потвердила дівчина.

— І з портфелем?

— Авжеж.

Її ластів'яні щоки світилися приязню, на брові тремтіла стигла краплина. Вона переливалася невиразними боками, ось-ось струсицься.

— А свої яблуні підгодовує, зимові сорти укохує,— презирливо гойднув головою.

Антоніна висмикнула соломинку, гнилу, побурілу. Стала крутити біля обличчя. На кожній щоці горіло по вогнику: рум'янець.

Іван запитав:

— Ниньки батько на ярмарку?

— Ні,— заперечила вона.— До молотарки зрання подався. Пшеницю почали молотити на Головому озері.

Про себе ж він думав: «Молода вона, славна. Е-ех, якби повернулася до мене... Хіба не може бути такого?.. Хай би тільки вона зі мною по-людському, а я вже з нею по-іншому не зможу. Тільки хіба їй таке хоч у голову залізе? А може, хто його відає? От щоб!...» — Він аж мучився од цих думок,

які несподівано обсіли його. «А-а, є на що задивлятись!» — спробував покепкувати з своїх мрій. Проте внутрішнє солодке бажання непевно тремтіло, не щезаючи.

— Скоро вже до міста? — запитав, щоб не стовбичити без'язиким бевзем.

— Та ні...

Дощ пахнув сирістю, земля дихала чорним духом, повітка — сирою гнилістю. Краплина цвіркнула йому на вухо, обнекла дрожем. Жовто-зелене віничиння світилося біля гною, викупане й свіже.

— Не скучно в селі?..

— Ні... А вам за вудочками все ганятися треба?

— Ім охоти не відіб'єш...

— А невно. Тут рибалкував раніше дід Грень. Принесуть йому самогонки, якогось харчу. Старий вип'є, спить у стіжку, а дядьки раз зайдуть із сіткою, другий — і півмішка риби. То діда прогнали, тепер він сам з вудочкою норовить ускочити де-небудь. І як стільки можна пити?

— Чого там,— заперечив Сирота.— На свято, чи на хрестинах, чи на родинах можна.

— Однаково. А ви ж не сільський?

— Ні.

— А в кого живете?

— У Горпини Шепетихи.

— Це хто?

— Вдова, біля глинняників сидить.— І він усміхнувся їй злодійкувато, нахабно. Вона сторопіло спостерігала той усміх, потім стала червоніті: обидві щоки займалися ніжно-криваво, далі вже пашіли, як розпеченні вугляки.

— А-а...— прошепотіла вона і відчула, що її губи перешерхли, затверділи, а в голові задушливо й гаряче шубовхає хвилями крові.

— Otto я в неї,— з несподіваним викликом повторив Сирота, вловлюючи, що знущається з дівчини, ще й сам добре не тямлячи, чому саме знущається.

Антоніна вхопилася за інше, силкуючись перевести балочку:

— Дітлах примоститься де-небудь під корчем, навіть вудлица в нього нема, тільки на волосіні поплавець. І дупить.

— Сам у вашому ставку переловив немало, знаю. І волосінню, і забродом. На перемет не везло. А тепер ось ганяється за таким, як сам перше був.— Він хизувався собою, кожним своїм репаним, твердим, як волоський горіх, словом, що ковзко виплигувало поміж зубами.— Од мене вони не втечуть, усіх переловлю.— І йому подобалося, що Антоніна ніяковіє, переминається з ноги на ногу, і, одважуючись, він ступив близче до неї — молоде ж, хрумке! — і галузка, зламуючись, цъвохнула, обтрусила дощинки.

— Ну, ну... — дівчина відступила до пахучого віничиння, на шії нап'ялися стривожені, настовбурчені жилки, і вона ліву руку подала вперед.

Сирота дупко схопив її за лікоть. Очі її метушилися під бровами, як дві настрахопуджені синички.

— Гарна ти, — мовив Іван.— Шкода, що поїдеш...

Лікоть її висковзнув із чіпких пальців. Вони стояли одне навпроти одного. На плечі сідав дощ. Надокучливий, як мошカラ. Небо розвішало дірявий щідлок, а він просіював і просіював літній сум...

10

На родинах у Данила — пісні й сміх. Неділя чиста й світла, як полотно. Те полотно прогаптоване сухими променями. Пучок торішніх закодюблих волошок за рушниками, але синій дух іхній — виразний, гостро блишить. По долівці гупають ногами, як ціпами: чи то хліб вимолочують, чи життя. Зерно з колосків не випорськує, а тільки гамір champrie. І з того околоту, що ніби на ниві життя нажатий серпом та юром скручений,— також ні крихти.

Сам Данило вже перебрав. Чорне вугілля в очах дичавіє

жарким вогнем, іноді поймаючись сірими блискітками, які невдовзі знову долучаються до вогню. Сорочку розпанахав аж до пояса: шорстке, кручене волосся кучугурами замело груди; коли дихає, то вовна пружно бігає, а під нею кручавіє, горбиться сила. Сам він утопив себе у хміль, похилюється в ньому, як у теплій воді, а навколо нього хлюпають голоси. Один голос — як любисток, другий — як будяк, а третій залізом тужавіє.

Данилова жінка лежить на тапчані, під неї натулено подушки. Лице червоне, розпашіле. Аж дзвенить па білому тлі наволочки: від радості. Старі баби, згинуючись гірко й спрощовано, кладуть на стіл, беруть зі столу.

Данило вигойнувся з хмелю, поборов на мить хвилі отупіння й байдужості.

— А що, Іване,— мовив,— і ти скоро спроможешся на дитину?

— Га? — не дочув рибалка.

— Старайся,— порадив.— І клич мене на хрестини.

Горпина ворухнула рукою — на підвіконні вазон брязнув об скло. Під стеблом хирлявого калачика — мертві мухи, заслинений недопалок. Та ще кругло й жовто пшеничне зерно побликує. За теплою шибкою — подвір'я, застелене зеленою скатертиною споришту та низької, згризеної трави. Нічого не видушила із горла, за яке вхопило дубовими пальцями збентеження.

Данило пополоскав у роті горілкою, опухиреною кульками повітря, заспівав:

Кричи — не кричи,
Мовчи — не мовчи,
Тільки на ніч, молодице,
Двері одчини!

Дід Маковій згрів піну плескатої бороди у миршавий кулак, далі пролляв на запалі груди. Реготнув:

— Сирота парубок бідовий, він і біля молоденьких гарцює. Ловке телятко...

— Ви що верзете, батьку? — заглушив його мову Іван, не дуже й прислухаючись.

Маковій уткнув бороду в полумисок із холодцем. Сиве волосся впало на сивий жир. Жував, намагався із холодцем проковтнути посміх. А посміх кущився й кущився. Шепетиха видлубала з вазона пшеничне зерно, воно ковзнуло на лаву. Полотняним рукавом блузки провела по обличчю, ніби стидала втому й жир.

Поверталися з родин... Жара розіллята по селу відрами, проміння під ногами потріскує, як солома. У Сироти картузик з вузьким козирком набакир, до нижньої губи приліпив цигарку. Поруч — Горпина, у білій хустині, пов'язалася до брів, на ногах — жовті туфлі на низьких каблуках. Він мовчить, іноді потягне цибуху, посмакує димом... Заточиться — шлях гойднеться перед ним; а вона голову опустила, шлях перед нею тече сірим, потоптаним полотном.

Ненароком вона скліпнула і, одвернувшись, провела по лицю кулаком. Ковтнула сухий кавалок, а він захряс у горлі.

— Не реви,— сказав спокійно Сирота.— Живемо ми з тобою непогано, і крапка...

— Яка там крапка... — прошепотіла вона.

— Женитися мені не хочеться... Світу собі зав'язувати — нехай воно...

Потопають ноги у перетертій, шорсткій куряви. Спека мертвю невидимою водою затопила вулиці, заморила дерева. Грудчаста хмарка западливо ляслула — горобці — і згребла той писк, пересадила на бузину. Іван розложисто похилюється, вона ж дріботить, німує, ковтає щось незриме і важке.

Віп знову кидає, ніби каміння:

— Вар'ят я... Напевно, дехто думає, що на худобу схожий... А ти думаєш, мені не кортить, щоб і не згадував ніхто про те, що було? Кортить... От побачиш — закручу такий вузол на ньому, що сокирою не врубаєш.

У неї крізь блиск очей прозирає глибока волога.

— З хутора втечу, думав, то легше буде. Воно ніби так і повертається. Ти гарна баба, вік не забуду... Да-а...

Шепетиха йшла прямо, підтюпцем. Її сліпила задуха. А небо — голубе й тверде, чисте, ніби витерте турботливими долонями.

11

Іздили недавнечко з Гнатом Романовичем до області по волок. Спершу Іван здивувався: «Чому саме зі мною йому закортіло? Хіба вже я так тямлю на счастях, що без мене обйтися важко?» Проте закортіло вибралося до області, і він погодився. Гнат Романович всенікну дорогу мовчав. Тримав у зубах недосмоктану цигарку і правив машиною. Спечені губи, міцно стулені, чорніли, і очі також спалахували вугляками. Іван сподівався, що з ним забалакають, а потім і сподіватися перестав. То на посірілі поля дивився, то кувняв.

З волоком морочилися довго. І гроші заплачено, і квитанції виписано, а раптом виявляється: бракує ще одного папірця. Вибили той папірець, уже нібито їхати можна, як на тобі: ще чийогось там підпису бракує. Правда, клопотався Гнат Романович, а Іван тільки тинявся з одного кутка в другий, приглядуючись то до випущеного бухгалтера у черепахових окулярах, то до секретарки, що робленим баском розмовляла по телефону з людьми, які добивалися до її начальника, то приглядався до сухої, сивої вже молодички, которая очей не підводила від звітів та все цокала на рахівниці. «Чудасія,— майнуло в голові.— Подивитися отак збоку, то смішно. А як хтось на тебе подивиться збоку?» Він так і не відповів собі, що ж почуватиме той, хто подивиться на нього збоку.

— Пообідаємо,— сказав Гнат Романович, коли волок лежав у їхній машині.— Я так заморився, що язик до піднебіння прилипає.

Іван про людське око понишиорив по кишенях, хоч наперед зінав, що пічого там не вишпортає. Гнат Романович, помітивши той рух, махнув рукою так, ніби казав: не турбуйся, сьогодні поїмо за мої, а за твої — іншим разом.

Вони сиділи в робітничій їdalні. Полуднівати тут давно скінчили, на тонконогих, присадкуватих столиках стояв не-прибраний посуд. Крім зеленого борщу і биточків з макаронами, нічого більше не було. Гнат Романович взяв у буфеті дві пляшки пива, але склянку поставив лише одну.

— Пий,— сказав він Сироті.— До нашого магазину не привозять.

— Буває, та рідко...

— Отож....

Іван насторожено позирав на директора. Так і чекав, що той зараз скаже те, заради чого і взяв Івана в дорогу. Проте Гнат Романович їв мовчки, і Сирота заспокоївся. «А любить попоїсти,— відзначив, мимовільно усміхаючись. — За обидві щоки натоптує».

Уже на вулиці Гнат Романович запитав:

— Може, в місті зостанешся? В кіно там підеш чи в парк. А вечірнім автобусом повернешся?

«Ага,— майнуло,— це вже без мила починає в душу лізти». І сказав уголос:

— Не хочеться щось... Не штани, а рам'я на мені.

— Що ж...— Гнат Романович роздивлявся дітей, які грались на тротуарі в класи: дівчинка на одній нозі скакала з клітинки в клітинку, а дві інші стежили, чи не наступить вона де на лінію, проведену крейдою. І сказав, ніби звертався до дітей, а не до Івана: — Довго ще збираєшся жити в Шепетихі?

— А що? — скинувся Сирота.

— Та здоровий ти вже лобур, сам догадуєшся...

— А що?

Іван увесь затвердів, і очі його прискали сухим блиском.

— А те, що ти парубок, що в селі можна жити не в одної тільки Шепетихи.

— Коли ж мені в неї хочеться?

— Хочеться? То бери з нею завтра шлюб!

— Не приневолите.

— Он як! — Тепер уже Гнат Романович обернувся до Івана.— «Не приневолите»? А ти в якій державі живеш? Чи не в нашій? А ти з якими людьми живеш? Чи не з нашими? То з людьми по-людському треба жити. Самому слід бути людиною. Второпав?

Іван не зінав, що відповісти. Гнат Романович вів далі:

— Є в селі кілька жмуриків, то ти...

— Ви мене до жмуриків не рівняйте!

— Отам Юз, чи ще хто-небудь.

Іван як затявся:

— Ви мене до жмуриків не рівняйте!

— Ти хоч і в рибгоспі,— сказав Гнат Романович,— хоч і добре сорожуєш, але то ще не все. Сам рівняєшся хтозна до кого. Одним словом, так: маєш на в'язах голову, то поміркуй. А тільки життя жінці не збавляй. Балачку закінчили, тепер можемо їхати.

— Щасливо,— мовив Іван.

— Ну, що ж,— сказав Гнат Романович.— Вернути можна й на попутній.

Проте парубок, мабуть, тісі поради вже не чув. Він швидко віддалявся, грюкаючи черевиками. Вже поминав дівчаток, які грались у класи. Дівчатка зміряли його здивованими поглядами, далі знову взялися до гри, ніби ніхто і не вривався в їхні розграфлені класи.

12

Там — світлою брилою нескощене жито завмерло; там — конюшинисько темне, то з сизим, то з брунатним відблиском на вітрі; там — стерня білувато-жовтим піском лягла сипким,

рівно підметеним. По стерні oddalік уже худоба пасеться. Ще тільки порання, прохолодно. Ряба прибилась до ожереду і втупилася позад себе, а на губах у неї тремтить тонко ви-пряденими волоконцями слина, пухириться, кільчиться, і ві-терець одриває її та й кладе на бадилля. Вишина од свіжості глибока, і не тільки посеред бані глибока, але й над пругом, який з одного боку близчий, бо пливе й пливе на жовтих хвилях хлібів, а з другого трохи дальший, засмаглий, не пли-вучий. Іноді по горbach хмара провезе свою тінь, тиху, мит-теву...

До току під'їжджають машини. Вони гуркотять звідти, од Писарівського лісу, здіймають за собою куряву, але під повівами вона швидко опадає, здувається косами на кукуру-дзисько. Іван з напарником хапають мішок за гузир та за ріж-ки-рипиці, кидають у кузов. Там мішок із зерном одтягають до кабіни чи кладуть один на другий, і незабаром уже ма-шину навантажено вщерь, і коли вона рушає, то скати під нею осідають і вся вона розлого погойдується на ресорах. Відпочили чи не відпочили, а натомість стоять уже інша, порожня, і задній борт із брязкотом гуркотить, одкри-ваючись...

— Е-ех! — соковито, з присвистом говорить напарник, коротконогий, роздягнутий до пояса парубчик. Він дрібнува-тий зростом, але груди у нього широкі, ніби на обручі на-биті. Напарник працює з великим завзяттям: йому приємно, що при тому його м'язи тухо напинаються, так і горбляться. Очі весело грають, а дикуватий хміль у погляді — од праці.

— Е-ех! — і собі вигукує Іван, коли мішок із зерном ви-літає в кузов. Іван теж роздягнутий до пояса, і м'язи різко спалахують по його тілу. А витатуйований якір на лівій руці ворушиться, і то один його гак загострюється, то другий, а то ланцюг, ніби живий, здригається ланками, виштриканими по живому.

Молотарка ковтає снопи, біля неї — стиглий гуркіт. Молодиці позав'язувалися зношеним хустям, щоб пилюка та

остюки з потом не виїдали облич, не забивали посів. Гуркіт то набухає вкрай напруженим ревом, то слабшає, і коли хто крикне там, то голос в'яне до невпізнання, ледве виборсуючись над гамором. А то й зовсім безслідно чахне. Місця, де стояли ожереди, позначаються прим'ятою стернею, чорнішою землею, зблідлими без світла бур'янами. Вози сунуться беззвучно, і не чути, як іржуть коні, все поглинає шум молотарки. Тільки видно, як люди усміхаються, та видно, що вони розмовляють, воруваючи припорощеними вустами. Над усім цим — глибока блакитна барва, уже потепліла трохи, бо сонце повищало.

— Е-ех! — з присвистом випускає діжкуватий напарник, гарно згинаючись над мішком, гарно беручи його та гарно піднімаючи й кидаючи в кузов. Напарник задоволений своєю силою, роботою, днем. Він такий тугий, що вдар його шиглем, і він бамкне, як чавунець.

— Е-ех! — і собі видихнув Іван, не менш красиво згинаяючись над мішком та красиво підкидаючи його вгору. Він також був задоволений роботою, оцім недільником, на який його ніхто не силував іти, а він сам пішов. Він був задоволений і своїм настроєм, безхмарним, і не таким важкуватим, як ото часто.

Антоніна насипала совком зерно у мішки. Розкуйовджені коси на її голові світились рудуватим полум'ям, а в обличчі було більше сонячності, ніж будь-коли. Вона не дивилася на машини, але, мабуть, відчувала на собі Іванові погляди. Він хотів що-небудь гукнути до неї, але не зважувався. І не знав, що можна їй гукнути. «Запитаю, коли вона іде од батька», — вирішив. Але пригадав, що вже питав про це. «Скажу, щоб помагала мені вчитися, що я, мовляв, також хотів би поступити в інститут».

Сили полуднувати. Іван з собою нічого не взяв, то він одбився від гурту, заліз між снопи. Проте напарник знайшов його і, обпалюючи Сироту щасливими, але не такими вже бурхливо киплячими — як за праці — очима, сказав:

— А закронитися ж треба, ге?

Іван відповів, що ситий. Але бочкуватий напарник не йняв тому віри, примостиився поруч і взявся діставати із своєї торби обід. Полуднували мовчки. Іван навмисне одкусовав потроху, жував неквапно, щоб не так було помітно, що він голодний.

Воду пили з бочки. Од води тхнуло запліснявілим деревом, клепками. Іван намірився вмитись, але передумав: однаково замурзастеться. І приглядався: де ж Антоніна? Вона сиділа під ожередом, у затінку, простягнувши ноги, а голову накрила хусткою. Він підійшов, але вона не зняла хустини з очей, мабуть, задримала. Тоді Іван соломинкою полоскотав її за вухом — і Антоніна миттю звинулася і вже дивилась на Івана нашорошеним поглядом. Поступово нашорошеність зникала, змінюючись приязнню, що надало Іванові впевненості, і він запитав:

— Дрімаєш?

Вона засміялась на його запитання.

— Замріялася,— відповіла.

Іван хотів запитати, про що ж вона мріяла, але язик у нього не повернувся: не наважувався сісти біля неї, але й стояти над її душою було незручно.

— А я вже перебрався на нову квартиру.

Антоніна запитливо звела брови.

— Не живу більше в Шепетихи,— пояснив, одвертаючись. Але одразу ж примусив себе знову дивитись їй прямо в очі. Ті очі спершу повужчали, а далі заллялися теплом, у них м'яко застрибали іскри. Іскор було багато, вони зразу ж підпалили Антонінине обличчя, і воно розплівлося в усмішці.

У відповідь Іван також усміхнувся...

— Е-ех! — вигукнув напарник, коли знову взялися до мішків. І м'язи на руках, на грудях, на спині заворушились, пухиряччись, скипаючи набубнявілими жилами.

Іван позирав на Антоніну. А вона й голови не підводила, насипала в мішки зерно, і її ноги глибоко загрузали в жито.

Ніч, як колодязь, на дні чорно й непевно; хвиля дихає зотліими на сонці травою та чебром. Очі поступово звикають до темряви, вже розрізняють грубі стовбури грабів, настовбурчені кущі. Хмари сунуться чи й не сунуться: над темрявою нахилились їхні холодні обриви, поміж ними — луг не луг, а безодня. Десь у тій горішній безодні місяць, але він забрався в такий закапелок, що тільки злиденим промінням виказує себе.

Сирота лежав під ожередом, на боці. Щойно прочумався, і ніч навалилась на нього нерозбірливо, запутано. Тепер же він, дихаючи ніччю, поглипував на близьку посадку, що брилою кам'яніла за стернею, стікаючи в яр. Він удень наморився, ганяючись за вудочниками, і зваливсь у цухку житню солому. Сюрчали коники зелено й дурнувато. Вгорі прохурчала холодними крильми пташка і згасла. Тіло просякало хлібною тишею, конюшинний дух похлюпувався навколо. З луків мідно закричав кінь.

Іван звівся. Долоні пахли порохом. Рушив — і стерня та кострубачча скосініх бур'янів запалили під ногами яскраве тріщання. Заєць дременув несподівано, аж холодок поляскав по шкірі, збрижуючи її, а пальці стиснулися в кулаки. Прислухався — нічичирк. Вухань, мабуть, уже за кілька гін притулився за грудкою, стриже сполохано. Нема рушниці... Може, купити під осінь? Ходив би на полювання. У лісі козулі — мовчазні, яктиша. Та й лисиці в ярах тічками бродять, трохи — і на людей нападуть, скаженіючи з голоду та морозу; ходити б на них зимою засніженим полем, вишибувати сліди, чатувати за глодовими кущами.

Берег дихав болотом. Тиркав деркач, аж на зубах проступала оскома. Похмуро й сиро в тиші капав бугайв крик. На тому березі хтось ішов з ліхтарем, і жовтий клубок світла плив як живий. Зникав за кущами і знову народжувався. Та й помер у чорній вербовій вулиці.

Скидалась риба. Випорсувало тепле, лагідне хлюпання, ворушилось жабуриння. Захилиталась рогозова палиця, риба потерлася чи вдарилася. Зашелепало, завиравало — короп жиравав.

Сирота йшов по м'якому й прохолодному. Розворушена трава обзвивалася гострішим запахом. Дрібні жабки схоплювалися, летіли, падаючи в сліди з-під копит, застелені гнилою водою. Чвирк — зламалося хрумке стебло паухучого зілля. Крах! Роzerтилась равликова хатка. Писнуло жалібно й покинуто — черкнув напруженими крильцями осоку сполоханий птах.

І нагальне далеке гелгання: гуси давилися криком, ніби їх було мордовано нещадним жахом. Стихи. Рипнув приглушений гусаків голос... І бумкнуло поблизу, ніби хтось дивав по грузькому. Чи зламалась мітелка осокова, чи замашна рогозова палка. Сирота задер свіжу голову: хмари обривалися кручами, у видолинку поміж них — поцелястим пучком тіло місячне світло. Змістилися провалля — сконав місячний струмок. І на тому березі вже давно не йшли з ліхтарем.

Він сів на пеньок, струхлявілий і мокрий. Гнилушки провалилися, вклякло кубельце. З-за горбів цідилася балаканина трактора, обкурена та обсипана димком. Того димку він не вловив, але чомусь подумав про нього. І уявив, як він попахкує, вилітає сипкими пудлечками, що миттю розвіюються, полішаючи перегорілий сморід.

Чалапнуло — віддалік, затаєно. І зальонало, аж холодком обдуло, і на руках висіялися сироти. Його звело на рівні. За плечима лежало наморене літнє поле, сходило сірими випарами, засіяне сюрчанням, проткнute ховрашиними норами, а попереду важко й твердо чорнів став; він був ще незрозуміліший, ніж поле.

Качка крякнула. Розгублено, дико. Крик її вичахав у вухах. І раптом хоркнула вгорі, а за нею — ще кілька. Подумав: «Сіткою ловлять. Заходять обачно, на галявках між

очеретами». Відчув хвилювання, ніби зараз ось мав опинитись у чомусь огидному й жорстокому,— і обпекло холодом по тілу. М'яко скрадався напруженими ногами і подавсь тулубом уперед, легко й сильно згинався в колінах. Проваливсь у кротовиння, обличчя миттєво скупалось у приливи крові, аж вуха запекли.

Поміж вільхами мацав кимака. Щоб цупкий був та замашний. Усе галуззя лізло, не було путного. Довелося виламувати. Крутів, зціпивши зуби, щоб не тріщало, і в долонях пасмами лущилася кора. Волокно перетерлося, пахло свіжим соком збавленого дерева. Обчуялив листя, одламав вершок. Ну, тепер наривайся, кому охота, кому в'язів та костомах не шкода.

Пригинався, хоча й так було темно. Гостролиста осока черкала то щоку, то вухо, залишала вологий дотик. По одному з вологих дотиків посочилася міль, і він гидливо стер її. Дзижали комарі: наче далекі літаки бриніли хитливо й металево...

Зальопало, зачалапало, сопіння виривалося глухо й хріпко. Зашибовстала риба, виляски були нагальні й холодні. За лепехою ходили тіні.

— Гей! — крикнув Іван.— Кінчайте!..

Пригнувся, щоб ліпше бачити. За сутінковою стіною рослин усе щезло. Він аж прикипів зором. Здогадався: ті також пригнулися, затаїли подих. І нічого не бродило. Тильки сходило догори болотяне повітря: буль, буль, буль... Напевно, такою пухирчастою поворозкою цідиться знизу, потім білі кульки лопаються.

Іван ще раз заготів:

— Ходіть на берег!

Помітив: над чорною водою невиразно повзли голови. Скільки, й не втімиш, може, зо три. «А-а, та це ж вони до того берега пливуть»,— майнуло.

— Вертайте назад! — кинув лунко й задихано, вловлюючи, як голос глухне в полях, як він намацує дорогу над

ставом і трощиться на друзки у вербовому глибу, там, де недавно хтось проніс чамріочу жовтизну ліхтаря. Обриси голів розпливалися, зливаючись із водою, не було й булькання. Почав роздягатись. Пальці нишпорили по гудзиках, на траву полетіла сорочка, зразу ж зникнувши на її нічному тлі. Уже роззувшись, згадав, що між корчами вп'ято човен. Босі ноги тонули в гострій росі. Переломилася суха гілка, весело скрикнувши. І осока била по колінах, та між пальцями слизько чвиркало... Човен, вузько й сумно вткнувшись у берег, спав. Забамкав ланцюжок, і зашипів пісок під днищем. П'янко й дурманно дихнуло перетерте зілля; під Сиротою погайдувалося. Порушена вода, збита в півколо, розпласталась, гайнула до корчів — і беззвучно трощилася, блякнучи.

Сітку вони, мабуть, затоптали в болото. А рибу теж пригорнули мулом, ото булькало — цідилася низка пухирців. Потім вернутися думають, щоб забрати. Бо навряд, щоб такий тягар узяли з собою: виб'ються із сил, на дно затягнє...

Кілька качок прошуміли над ним прудко, із посвистом. І задихнулося їхнє розкрилене лонотіння в мороку.

«Коли заглядять, що на човні, то попливуть у різні боки».

Несподівано зовсім близько вигулькнула голова. Людина, зрозумівши, що її викрито, стала засапано пирхати і бабляти стомленими руками.

— Ну, все,— сказав Іван.— Шопався. Залазь сюди.

За хитким бортом баблялося...

— Огріти веслом? — пощікавився рибалка і дістав веслом по кістлявій спині, яка то виринала блідою латкою, то зслизала у темінь.

Дві руки сп'ялися на борт, здригнулися, і всередину перевалилось мокре тіло. Парубчик скоцюробився на дні, совав у різні боки слизькими очима.

— Ти чий?

- А нічий.
- Вгрію! — пообіцяв Іван.
- Гирків.
- Це яких Гирків?
- Що біля короварні сидять.
- Ти з ким був?
- З дядьками.
- Якими? Бо, їй-богу, вгрію!..
- Не признаюсь, хоч убий.
- А сітку й рибу в мул зарили?

Гирчука стікає вода, вже почвакує під ним. Іван повернув назад, став пробиратися понад берегом. Здається, тут ось. Порпався веслом у грузькому — коріння, корчомахи. Поміж осочкою завиравало, забурунило — стрельнула щука.

Парубчак сказав, несподівано лютіючи:

— Кинь нишпорити, ти його там не поклав.

Сирота глумливо гмуknув. Добре, що одного злапав, цей ниточку розплутає.

Гирчук різко силонув, у голосі його забряжчав гнів:

— Краще облиш, того добра ти там не ховав.

— Ти ще довго будеш дзявкати? — замірився веслом.

Тоді парубчак зарепетував:

— Дядьку, вбивають!.. Дядьку, сітку знайшли!

Іван скинув штани, зіскочив. Пальці заплуталися в ячейках. Нахилився до води, біля очей захилиталася смугла поверхня. Вибрав сітку, потім — клумачок з рибою. Парубчак вхопив весло і вперів івана по в'язах. Того обпекло болем, ріzonуло, і він звалився вперед, схопив Гирчука за голі ноги і шарпнув на себе. Той заточився, але встояв. Ошкірившись, замахнувся вдруге, влучив біля вуха; і тоді Іван шарпнув човен угору, Гирчук звалився.

— Жаба цицьки тобі дастъ, — пробурмотів Іван.

І, одвівши човен убік, прочистив шлях до парубчака. Поруч заботталося, засопло — і два дядьки вирости з води, як

примари. Вони брели по груди, спотикалися, іхні чуби, зваженні, застилали обличчя.

— За що, Ваньку, дитину мордуєш? — спитало голосом Данила Чорного, і сам Данило прибрюхався, забризкотів біля нього, майка тісно прилипла до широкої, як піч, спини.

— Надто він кебетливий, дядьку,— вилазячи в хистке суденце і беручи весло, мовив Сирота.

— Інакше не можна. Ти, видать, і сітку нашу забрав.

— Сільрада завтра вам її видасть, а нинки нічого тере-вені правити.

Він хотів зрушити човен, але вони вхопилися за корму, не пускали. Між хмарними проваллями, нарешті, вибухнув жовтим вогнем місяць, на воді затремтіла стежечка.

— Ого, який правильний... Ліпше б ти в мене на родинах чорної смоли напився.

Тільки тепер Сирота помітив, що той, третій, який вибрюхався з темені, був Юз. Він неквапно почалапав кругом човна, заходячи рибалці ззаду. За ним гулко й густо побулькувало.

— Бо правильний! — дзвінко вигукнув Іван і вперіщив Юза по плечах. Той миттю присів, далі плигнув уперед, трусонув човном, зваливши Сироту на дно. Падаючи, Іван устиг поцілити веслом Данила в груди, і той, зойкнувши тужливо й болісно, метнувся уперед, вирвав весло і, розламавши його, держаком уперіщив Сироту по голові. В Іванових очах яскраво блиснуло, і в тому блиску виникла несподівано Антоніна, як вона стоїть під дощем. Той блиск ще запахнув чомусь сивим полином, притрушеним сухою пиликою, і вже Антоніни не було, бо йому забили памороки, і він опустився в нічну воду.

— Не треба... Не треба вбивати,— тремтячи, сказав молодий Гирчук. Данило вже сперся грудьми на борт, човен зачерпнув темного хлюпотіння. А Юз, пірвавши дрюк, штрикав униз, туди, куди звалився Сирота.

— Та не треба! — кричав не своїм голосом Гирчук і хапав за руки, відтягував. І в його голосі жили страх і благання. Малого відштовхнули — і він льопнувся в темряву.

Двоє забрали рибу та сітку, вибралися на сухе і, знайшовши між вільховою одяг, швидко подалися по холодному клеверищу, де пасся самотній кінь.

Гирчук вибрався на сухе. З нього стікала вода, а він розмазував кулаком слози. Він же не сподівався на таке. Якби знати, ніколи не пішов би на лови. Хай йому трясця. А що, коли? Аж потемніло від думки, яку він не наважився закінчити. Кинувся в став, нишпорив, пірнав, захлиновся водою і відпльовувався... Може, однесло? Але ж тут течії нема... Він аж губи покусав собі од болю.

«Під човном... Його привалили човном». Спробував підважити ногами — не вдалося. Тоді нагнувся, пірнаючи з головою, і вхопився за борт руками...

14

Удосвіта прокинулась. коли в хаті ще спала тиша, а горобці не ляшали під вікнами. Вмілась у тій голубій тиші. Спустилась по драбині в вогкий погріб, набрала в кошик бараболі. Дерева, викупані в мокрих нічних сутінках, тепер стояли свіжі, трошки зсупулившиесь. Вона випустила з курника курей, і вони били крильми, кудкудакали.

Придибала баба Домна. Огрядна, никата, перевальцем сунулася через двір. Попросила солі. А то сільмаг одчинять пізніше, а їй нічим кашу посолити. Дід на базар зібрався, снідатиме... Подякувала, почапала геть. Як угодована качка. Здається, поклич: «тась-тась-тась», — і оберне назад голову, блимне зацікавленим оком.

Клала в піч солому. Паливо щасливо тріщало, освітлюючи її змарніле обличчя... Іван завжди приходив перед схо-

дом сонця, холодний, сонний. А ниньки — не прийде. І вчора не приходив. І позавчора не було...

Підмела долівку, зібрала біля порога сміття на заслонку, винесла за хату. Сонце виткнуло шаблю з-за хмари, замірилося на сутінки. Вишина розвішала поміж цупкого листя зірчасті плоди. Горпина нарвала повну жменю, випльовувала криваві камінчики. Літо блищало на далеких горбатих полях чисто й сухо.

Нарвала на городі цибулі, Зілля — сивувате, вкрите росою і пушком. Кропу поміж буряків назбирала, і додолоні її густо дихнули міцним духом кроповим. Куліш добре пахнуниме. Смачний куліш звариться, сало старе в коморі ще ...

15

Ходила між яблунями. На лободі поколихувалися доспілі зерна сивої роси, падали на черевики, роблячи парусину зеленою, набрякало. Гупали яблука — у бараболю, в бур'ян, вони солодко опускалися на сонну землю. Вона склепіяла повіки, залишаючи цікаву щілинку для зіниць, і сонячне проміння в її погляді перетворювалося на сині струмки води, що мала золотавий відблиск. Коли щілина ставала ще вужчою, — синь набрякала, гусла, була тugoю; повіки трішки розклеплювались, і додавалося золотавого забарвлення, що боязко тремтіло, як музика.

Ходила Антоніна по садку, а в ній бродив хмільний настрій, на душі було замріяно й терпко, і вона відчувала, що голова її повна тим настроєм, і їй було свіжо од своєї молодості, од доброти цього садка, од сонячності достиглого літа.

Їй нічого зараз не хотілося, нічого не хвилювало, нічого не збурювало уваги, вона відчувала себе часточкою цього зарошеного дня, часточкою веселого хмелю, що впився сонячної води. Йшла від яблуні до яблуні, мокра лобода хльоскала її по дзвінких літках, залишаючи на них безбарвні

сьози та прохолодні сліди; іподі нагиналася, піднімала з-поміж бадилля грушу чи яблуко, розглядала їх пильно і їла.

Літній день уже прокинувся, над житами похилитувалось марево, а сині волошки де-не-де сухо й скupo похлюпували слабкими вогниками, коли на них сідали кузки або ж притулявся вітер...

З МІСТ

Біля ліхтаря	3
Без імені	19
Олень Август	24
Ходімо до мене, Іване...	36
Квітень	44
Розкажи мені про свої сині очі	53
Колиска	62
Вечір-чечір	65
Інна та Мудрик	70
Блакитні вівиці	87
На толоці	93
Шукати місце для нам'ятника	98
Уночі	107
Скупана в любистку	112
Походеньки	120
Соломія од ранку до смеркания	129
Хто я?	138
Ликора	145
Радість у голубому	151
Клава, мати піратська	157
Сміх	169
За так	175
Від'їжджаючи	180
Тополя, живцем спалена	193
Світло	197
Могила над Дніпром	211
Криниця	218
Становлення (<i>Повість</i>)	224

ДО ЧИТАЧІВ

Відгуки на цю книжку просимо надсилати на адресу: Київ, Пушкінська, 28.
Видавництво «Молодь», масовий відділ.

Художнє оформлення Г. К. Тилиняна

**ГУЦАЛО ЕВГЕНИЙ ФИЛИППОВИЧ
ИСКУПАННАЯ В ЛЮБИСТКЕ**

Рассказы, повесть
(На украинском языке)

Редактор Г. Т. Ткаченко

Художній редактор Р. Ф. Лілатов

Технічний редактор С. М. Клокова

Коректор С. І. Іващенко

Здано на виробництво 21. XI 1964 р. Підписано
до друку 20 I. 1965 р. Фіз. друк. арк. 8,5. Умовн.
друк. арк. 11,6. Обл.-вид. арк. 12,26. Тираж 15000.
БФ 07214. Зам. № 733. Ціна 47 коп.

Т. П. — 1965 — п. 102.

Видавництво «Молодь». Київ, Пушкінська, 28.

Львівська книжкова друкарня Державного комітету
Ради Міністрів УРСР по пресі.
Львів Пекарська, 11.

47 коп.

